BİR DEVRİN AYNASI
ABAY KUNANBAY
VE
KARA SÖZLER

Doç. Dr. Ekrem AYAN

AHMET YESEVİ ÜNİVERSİTESİ

ANKARA-2017

İnceleme Araştırma Dizisi
Yayın No: 48

Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler
Baskı Tarihi: Aralık 2017

Yazar
Doç. Dr. Ekrem Ayan

Editör
Prof. Dr. Abdulvahap Kara

Yayın Koordinatörü
Halil Ulusoy

Redaksiyon
Dr. Bülent Kaya

ISBN: 978-9944-237-61-1

Ayan, Ekrem
Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler/ yazar: Ekrem Ayan. – Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017
190 s. ; 16x24 cm. – (Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi inceleme-araştırma dizisi; yayın no: 48)

Mütevelli Heyet Başkanlığı
Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuğuoğlu Sokak. No: 30 06490 Bahçelievler/ANKARA
Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 223 34 29
www.ayu.edu.tr yayinlar@yesevi.edu.tr

Yapım
Uluslararası Piri Reis Kültür Ajansı
Tasarım ve Uygulama: Yeter Baysal
Adres: Kazım Özalp Mah. Rabat Sok. No: 27/2
GOP, Çankaya/Ankara
Telefon: 0 312 446 21 56
Genel Ağ: www. pirireisajans.com
e-posta: info@pirireisajans.com
Baskı: İmak Ofset Basım Yayın

Büyük Kazak şair ve düşünürü Abay'ın
doğumunun 170. yılına armağan ediyorum.

Ekrem Ayan

İÇİNDEKİLER

TAKRİZ

XIX. yüzyılda ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlayan Kazak yazılı edebiyatının kurucusu sayılan Abay Kunanbay modern Kazak edebiyatının en önemli temsilcisidir. Hem edebiyat hem sosyal hayatla ilgili yenilikçi düşünceleriyle kendinden sonraki Kazak aydınlarının örnek aldığı bir kişi olmuştur. Üslûp ve konu bakımından pek çok yenilik getiren Abay'ın eserleri Kazak edebiyatının klasikleri arasına girmiştir. Sovyetler Birliği devrinde birçok yazar ve şairin eserleri yasaklandığı halde Abay yasaklamanın dışında tutulmuş, bu sayede XX. yüzyıl Kazak edebiyatında önemli bir yere sahip olarak hakkında en çok araştırma yapılan edebiyatçılar arasına girmiştir.

Abay'ın eserleri şiir, nesir ve başta Rusça olmak üzere diğer dillerden yaptığı çeviriler olarak üç grupta toplanabilir. Her şeyden önce sözlü halk edebiyatının yazılı hale geçmesinde önemli bir rol üstlenmiş, şiirlerini bir kitap halinde toplamamışsa da yazıya döktüğü için bunlar günümüze kadar ulaşmıştır. Abay'ın şiirleri "ölen" (şiir) ve manzum hikâye türünde yazdığı eserlerden oluşur. Modern şiir türlerinde eser vermemekle birlikte geleneksel Kazak şiirine biçim ve içerik yönünden yenilikler getirmiştir. Abay'ın şiirlerinin dili sade ve etkilidir. Kazakça'nın zenginliğinin farkında olarak yabancı kelimeler kullanmaktan özellikle kaçınmıştır. Şiirlerinde Kazak halkını, kültürünü, gelenek ve göreneklerini anlatmış, Kazak toplumunda gördüğü eksiklikleri ve yanlışlıkları eleştirmiştir. Kadının hor görülmesi, başlık parası, tembellik ve eğitimsizlik gibi konulardaki eleştirileri Kazaklar'ın değişiminde ve çağdaşlaşmasında önemli rol oynamıştır. Abay'ın fikirleri ve eleştirileri kendisinden sonra gelen Kazak aydınlarını derinden etkilemiştir.

Kazak halkı için millî bir simge haline gelen Abay'la ilgili çalışmalar Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra da yoğun biçimde

devam etmiştir. Özellikle doğumunun 150. yıl dönümü münasebetiyle UNESCO'nun 1995 yılını Abay yılı olarak ilân etmesi hem Kazakistan'da hem Türkiye'de Abay hakkındaki çalışmalara hız kazandırmıştır.

Bu eserde Abay'ın Kara Sözleri tematik olarak din ve ahlak, eğitim, dostluk ve sevgi, bilim, hayatın anlamı ve Kazak halkı başlıklar altında incelenmiştir. "Bir Devrin Aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler" başlıklı kitabın hazırlanmasında emeği geçen Doç. Dr. Ekrem Ayan'a üniversitem ve şahsım adına en kalbî şükranlarımı sunuyorum.

Prof. Dr. Musa Yıldız
Mütevelli Heyet Başkanı

TAKDİM

Ünlü yazar Cengiz Aytmatov'un Goethe ve Tolstoylar ile kıyasladığı Abay (İbrahim) Kunanbay, kendi halkını olumlu ve olumsuz tüm yönleriyle eserlerine yansıtabilen ender şair ve yazarlardan biridir. Özellikle Kazak edebiyatında yeni bir çığır açmasıyla tanınan Abay sadece Kazak kültürüne değil, aynı zamanda dünya kültürüne mal olmuş bir şahsiyettir. Bu sebeple, 1995 yılı UNESCO tarafından bütün dünyada "Abay Yılı" olarak ilan edilmiştir. Bu etkinlikler dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi, Türkiye'de de kutlanmıştır.

Türkiye'deki Abay Yılı kutlamaları çerçevesinde, İstanbul'un Kazakların yoğunlukta yaşadığı ilçelerden biri olan Zeytinburnu'nda bir caddeye onun adı verilmiştir. Daha sonra bu cadde de inşa edilen ilçenin güzide okullarından birine, bu satırların yazarının önerisiyle, Abay Kazlıçeşme İlköğretim Okulu olarak onun adı verilmiştir. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, 21 Mayıs 2003 tarihinde, Zeytinburnu'na şeref vererek, bu okulun açılış törenine bizzat katılarak açılış kurdelasını kesmişlerdir. Bu da bize Abay isminin Kazak Türklerinde ne derece saygın bir yere sahip olduğunu gösterse gerek.

2015 senesinin Abay'ın doğumunun 170. yılı olması sebebiyle, Kazakistan'da ve Türkiye'de Kazakistan Büyükelçisi Sayın Janseyit Tüymebayev'in girişimiyle çeşitli anma etkinlikleri ve bilimsel toplantılar düzenlenmiştir. Elinizde tuttuğunuz bu kitap da yazarı tarafından Abay'ın 170. yılına armağan edilmektedir.

Kazak yazılı edebiyatının kurucusu Abay'ın geride bıraktığı kültürel mirası yazdığı şiirleri, Rus şair ve yazarlarından yaptığı çeviriler ve nesir yazılarından oluşmaktadır. Bunlar, matbu eser olarak, halk arasında ağızdan ağıza yayılarak veya birbirinden kopya edilen elyazmaları olarak üç şeklinde kayıtlara geçmiştir. Abay'ın şiirleri toplu olarak ilk defa,

ölümünden beş yıl sonra, 1909'da kitap olarak yayınlandı. Daha sonra bu kitap, bulunan başka şiirleriyle ikmal edilmek suretiyle, tekrar tekrar basılarak günümüze kadar gelmiştir.

Abay'ın tüm eserleri iki ciltte toplanmıştır. Birinci ciltte onun manzum yazılarıyla çevirileri, ikinci ciltte ise bu kitabın da konusun teşkil eden "Kara Sözler" adını taşıyan felsefi yazılarını ihtiva eden nesir yazıları yer almaktadır.

"Kara Sözler"de Abay Kazak toplumunda gördüğü önemli sorunlara ve olumsuzluklara dikkat çekmekte ve acımasız bir şekilde eleştirmektedir. Bazı eleştiriler gerçekten de çok serttir. Bu açıdan ele aldığımızda Abay realisttir. Ancak bu eleştirilere konu olan olumsuzluklar, bizim düşüncemize göre, sadece Kazak toplumuna has olmayıp, tüm Müslüman Türk topluluklarında rastlanan olgulardır.

Mesela, Abay üçüncü sözünde "*Kazakların birbirine düşman olmasının, birisinin isteğine bir başkasının destek olmamasının, doğru sözünün az olmasının, makam mevkiye düşkün olmasının, tembel olmasının sebebi nedir?*" diye sormaktadır.

Onaltıncı sözünde ise, "*Kazaklar yapmış oldukları ibadetlerini Allah kabul eder mi, etmez mi diye bir kaygı duymaz. Sadece herkesin yaptığını biz de yapalım, yatıp kalkıp onlar gibi namaz kılsak, bu bize yeter diye düşünür... Dilini alıştırmak ve dinini iyi öğrenmek için düşünmeye ve öğrenmeye gayret göstermez*" demektedir.

Bu sözlerin başındaki Kazaklar kelimesini, herhangi bir Müslüman Türk halklarından birinin ismi ile değiştirsek kimse yadırgamaz. Demek ki, Abay'ın ortaya koyduğu sorunlar günümüzdeki tüm Türk ve hatta Müslüman toplumlarının da ortak sorunlarıdır. Abay aslında Kazak toplumunun örneğinde, tüm Müslüman toplumlarının geri kalmışlıklarının sebeplerine ve toplumsal hastalıklarına vurgu yapmakta ve bunlardan kurtulmanın çarelerini göstermektedir.

Abay'ın bir anlamda felsefesi sayılabilecek bu görüşlerini ihtiva eden "Kara Sözler" isimli eseri daha önce de Türkçeye çevrilmişti. 1995'te Zeyneş İsmail ve Ali Abbas Çınar, 2014'de ise Zafer Kibar tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlandı. Ancak, Zeyneş İsmail ve Ali Abbas çevirisinde Kara Sözler'in tamamı alınmamıştır. Abay'ın diğer eserindeki şiirlerinin de yer aldığı bu çeviride 45 başlıktan oluşan Kara Sözler'in içinden seçme yapılarak yarıya yakınını, yani 21 sözü Türkçeye aktarılmıştır. Zafer Kibar ise çeviride farklı bir yöntem izleyerek Abay'ın yazı üslubunu muhafaza etmemiş, devrik cümlelerle şiirsel bir hava vermek

istemiştir. Bu, çeviriye estetik güzellik katmakla birlikte, anlamayı zorlaştırmaktadır.

Ekrem Ayan'ın, yaptığı bu çeviri çalışmasında ise eserin üslubuna sadık kalarak birebir çeviri yapmaya özen gösterdiği görülmektedir. Aslında Abay'ın Kara Sözleri'ni çevirmek kolay bir iş de değildir. Çünkü dili ağır olan ve söz sanatının inceliklerini büyük bir maharetle kullanarak az sözle çok mana verebilen Abay'ın Kara Sözleri aynı zamanda felsefi ve dini konulara da hâkim olmayı gerektirmektedir. Tüm zorluklarına rağmen Ayan'ın başarılı bir çeviriye imza attığı görülmektedir.

Kazak kültür ve edebiyatının temel taşlarından Abay'ın Türkiye'de anlaşılmasına büyük katkı sağlayacağına inandığımız bu çalışmadan dolayı Ekrem Ayan'ı kutluyorum. Ayrıca, doğumunun 170. yılında Abay'ı anma etkinliklerine önemli ve anlamlı bir katkı yaptığı için de kendisine teşekkür ediyorum.

Bu kitabı, Abay'ın hayat felsefesini anlamak isteyen her okuyucunun ve özellikle üniversitelerin Türk Lehçeleri ve Edebiyatları bölümü öğrencilerinin ilgiyle okuyacaklarına ve istifade edeceklerine inanıyorum.

Prof. Dr. Abdulvahap KARA

ÖNSÖZ

Abay, Kara Sözlerinde nasihatler, kıssalar ve özdeyişlerle felsefî düşüncelerini ifade etmiştir. Bu düşünceleri kendinden sonra gelen Kazak aydınlarını derinden etkilemiş ve onlara rehber olmuştur.

1995 yılı Abay'ın doğumunun 150. yılı münasebetiyle UNESCO tarafından "Abay Yılı" olarak ilan edilmiştir. Bu vesileyle hem Kazakistan'da hem de Türkiye'de Abay ile ilgili çalışmalara ağırlık verilmiştir. Günümüzde ise 2015 yılı Abay'ın doğumunun 170. yılı Kazakistan'da bilimsel ve kültürel faaliyetlerle kutlanmaktadır. Biz de bu çalışmayı Abay'ın doğumunun 170. yılına armağan edip Türkiye'de kutlamaktayız. Abay, Kazak kültürünün dolayısıyla Türk kültürünün tükenmez hazinelerinden birisidir.

Abay'ın şiirleri ve nesirleri hakkında Türkiye'de kitap bütünlüğünde yapılan ilk çalışma Zeyneş İsmail ve Ali Abbas Çınar'ın birlikte hazırladığı "Abay'ın Eserlerinden Seçmeler" (1995) adlı eserdir. Bu eserde Abay'ın şiirleri ve nesir yazıları olan Kara Sözlerden seçmeler yer almaktadır. Seçilen örnekler kiril ve latin harfleriyle verilmiş ve Türkiye Türkçesine aktarımları yapılmıştır. Abay üzerine yapılan diğer bir çalışma ise Zafer Kibar tarafından hazırlanan "Abay Kunanbayev-Nasihatler" adlı eseridir. Bu eserde Abay'ın Kara Sözleri kiril alfabesiyle verilip Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Elinizdeki bu çalışma ise Türkiye'de Abay üzerine yapılmış üçüncü eserdir. Bu eserde Abay'ın Kara Sözleri tematik olarak din ve ahlak, eğitim, dostluk ve sevgi, bilim, hayatın anlamı ve Kazak halkı başlıklar altında incelenmiştir. Kazakistan Cumhuriyetinin latin alfabesine geçmeye hazırlandığı bu döneme destek olması amacıyla orijinal metinler latin alfabesiyle verilmiştir. Kara Sözler felsefî yönü yoğun bir eser olduğundan Türkiye Türkçesine aktarım yapılırken daha iyi anlaşılabilmesi için serbest bir çeviri yapılmıştır.

Bu çalışmada emeği geçen kurum ve kişilere teşekkür etmek isterim. Kazak dili ve edebiyatı üzerine çalışma imkânı ve desteği veren hocalarım Yrd. Doç. Dr. Ali Abbas ÇINAR ve Prof. Dr. Zeki KAYMAZ'a, kıymetli zamanını ayırıp çalışmayı gözden geçirip editörlüğünü üstlenen, gerekli düzeltmeleri yapan ve takdim yazısı yazan Prof. Dr. Abdulvahap KARA'ya, eserin hazırlanması sırasında kızım ve oğlumun ihtiyaç duyduğu ilgiyi çoğu zaman tek başına karşılayan eşim Fatma AYAN'a, kitabın yayınlanmasında desteklerinden dolayı Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Prof. Dr. Musa YILDIZ'a teşekkür ediyorum.

Doç. Dr. Ekrem AYAN

HAYATI

Şair, yazar, filozof, eğitimci ve Kazak edebiyatının modern, realist ve yenilikçi yüzü Abay Kunanbay'in soyu Orta cüz Tobıktı'daki Arğın boyundaki Oljay Batır'dan gelmektedir. Oljay Batır'dan Aydos, Kaydos, Jigitek adlı üç nesli doğmuş ve bunların her biri daha sonra bir boy olarak devam etmiştir. Aydos'un Aypara adlı hanımından Irgızbay, Kötibak, Topay, Torğay adında dört oğlu olur. Bunların içinden Irğızbay babasının yöneticilik görevini devam ettirir. Irgızbay'ın Ürker, Mırzatay, Jortar, Öskenbay adlı çocukları olur. Bunlar içinden Öskenbay, geçim ehli ve idarecilikte adil birisi olarak nam salmıştır. Bu nedenle halk arasında "haklıysan Öskenbay'a, haksızsan Eralı'ya git" diye bir söz yayılmıştır. Öskenbay'ın ilk hanımı Zere'den Kuttımuhambet, Kunanbay, Taybala adlı üç çocuğu olur. Kuttımuhambet gençken vefat eder. Zere'den sonra dört hanımı daha olan Öskenbay'ın dokuz oğlu daha olur.[1] Abay 1845 yılının Ağustos[2] ayında Doğu Kazakistan bölgesinde Semey'e bağlı Şıngıstav yakınlarındaki Kaskabulak'ta dünyaya gelmiştir. Abay'ın büyük dedesi Irgızbay, dedesi Öskenbay ve babası Kunanbay kendi dönemlerinin meşhur kişileri ve Tobıktı halkının yöneticileri olmuştur. Babası Kunanbay, ata babalarından daha uzun süre idarecilik yapmıştır.[3] Kunanbay'in babası Öskenbay'dan itibaren başlayan yöneticilik onun nesli tarafından 150 yıl boyunca devam etmiş ve Sovyet hükümetinin yönetime el koymasıyla birlikte sona ermiştir. Kunanbay önce Şağın köyünü sonra Tobıktı ilçesini idare etmiştir. Yöneticilikte daha da yükselen Ku-

1 Abay Entsiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 47-48.

2 Doğum tarihinin ağustos ayı içerisinde olduğu birçok kaynakta ortaktır. Ancak ağustos ayının kaçında doğduğu ile ilgili olarak farklı veriler vardır.

3 Nurğali, R. N.; Aymuhambetova, J. Ä,; Baytanasova, Q. M.; Qaliyev, A. Q.; Qazaq Ädebiyeti, Jalpı Bilim Beretin MekteptiñQoğamdıq-Gumanitarlıq Bağıtındağı 10. Sınıbına Arnalğan Oquvlıq, Jazuvşı, Almatı 2010, s. 120.

nanbay bölge yöneticisi seviyesine gelip bölgenin en önemli ve tanınmış yöneticilerinden biri olmuştur.[4] Kunanbay'in dört hanımı olmuş ve ilk hanımı Ayböbek'ten Kudayberdi, ikinci hanımı Uljan'dan Tenirberdi, İbrahim (Abay[5]), Iskak, Ospan, üçüncü hanımı Ayğız'dan Halilülla, Ismagul, Kemşat doğmuştur. Dördüncü hanımı Nurğanım'dan çocuğu olmamıştır. Kunanbay 40 yaşındayken Abay doğmuş ve babasının adil ve dirayetli yöneticiliğini görerek büyümüştür.[6] Bütün çocuklarına karşı sert davranan babası Kunanbay, Abay'ın akranlarından üstün olduğunu görmüş ve onu kendi yanına alıp kadılık ve idarecilik işlerine alıştırmaya başlamıştır. Başlangıçta babasına işlerinde yardımcı olan Abay, büyüdükçe toplantılara ve davalara da katıldı. Böyle bir ortamda yetişen Abay, erkenden olgun düşünceye ve yönetim bilgisine sahip olmaya başladı.[7]

Abay aile içinde almış olduğu terbiyenin kaynağı, yumuşak huylu ve merhametli annesi Uljan ile ninesi Zere'dir. Gençliğinden beri şiir ve hikâyeye merak salan Abay, ninesi ve annesinin anlattığı hikâye ve masalları büyük bir hevesle dinlerdi. Kardeşlerinin içerisinden Abay, kabiliyeti, akıl ve feraseti yönüyle babasının dikkatini çekmiş ve onu kendi yerine hazırlamıştır.[8]

Okuma yaşına gelen Abay, köy mollasında ve kendi evinde okuma yazmayı öğrenir. Buna ilaveten halk arasındaki hatiplerin maharetli dilleri, kinayeli hikâyeleri, akınların, destancıların ve hikâye anlatıcılarının sözleri Abay'ın çocukluk döneminde sanatsal hislerinin ve bu geleneklere olan merakının temelini oluşturmuştur. Sekiz yaşına gelen Abay, zekâsı ve maharetiyle babası Kunanbay'in dikkatini çekmiş ve Kunanbay, oğlu Abay'ın kendi yolunu, geleneğini devam ettirebilecek yeteneğe sahip olduğuna kanaat getirerek onu Semey'e götürerek Molla Gabduljappar'a teslim eder. İki yıl kadar bu mollada okuyan Abay, İslam dininin kaidelerini öğrenmiştir. On yaşına gelen Abay, mescit yanındaki

4 Abay Entsiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 371.

5 Abay ismi, annesi Uljan'ın oğlunu severken söylediği "abayım, abayjanım" şeklindeki sevgi ifadesinden kaynaklanmaktadır. Daha sonra İbrahim ismi yerine Abay ismi yayılmış ve bu da şairin mahlası olmuştur. (Bkz. Aşa, E.; İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun Edebî Çehresi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 27, s. 48)

6 Abay Entsiklopediya, age., s. 371.

7 Kunanbay, A.; Nasihatler (Kara Sözler), Çev.; Zefer Kibar, SFN Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara 2014, s. 12.

8 Nurğali, R. N.; Aymuhambetova, J. Ä,; Baytanasova, Q. M.; Qaliyev, A. Q.; Qazaq Ädebiyeti, Jalpı Bilim Beretin MekteptiñQoğamdıq-Gumanitarlıq Bağıtındağı 10. Sınıbına Arnalğan Oquvlıq, Jazuvşı, Almatı 2010, s. 120.

medresenin hocası Ahmetriza'da eğitimine devam eder. Mollaların eğitiminden geçen Abay, kendi gayretiyle Orta Asya, Tacik ve Fars halklarının büyük şairleri Nevaî, Nizamî, Firdevsî'nin eserleriyle tanışır. Bu eserler insanlık düşüncesinin gerçekçi motifleriyle Abay düşünce yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur.[9] Abay, medreseler boyunca dinî bilgisini geliştirmekle kalmamış Arap, Fars ve Türk dillerini öğrenmiş ve doğu klasiklerini okumuştur. Böylece Müslümanlığı okuyarak özgür bir şekilde öğrenip geliştiren Abay, artık Rus dilini de öğrenmeye niyet etmiştir. Bu niyetini de medrese eğitiminin son yılını Semey'deki "Prihodskaya Şkol" (Manastır Mektebi)'a giderek göstermiştir. Burada üç ay Rusça öğrenmiş ve Rus dilindeki eserleri de okuyarak Rusçasını iyice geliştirmiştir. O dönem şartlarına bakıldığında bozkır yaşamı için bu çok ileri bir eğitim seviyesidir. Bu nedenle babası Kunanbay, Abay'ın eğitimini on üç yaşındayken tamamlatıp gelecekte yönetici olabilmesi için idarecilik işlerine yönlendirdi. Yanında gezdirip halk arasındaki davalara, tartışmalara tanık olmasını sağladı. Tanınmış hatiplerin sözlerini dinletti, onların sanatsal sözlerini ve söz kabiliyetlerini Abay'a tecrübe ettirip gönlüne işletti. Böylece Abay'ın manevi ve sanatsal dünyasının gelişmesine imkân sağladı.[10]

Abay'ın eserlerinin temel kaynağı milli kültürdür, özellikle içinde doğup büyüdüğü Kazak sözlü edebiyatıdır. Köklü bir geçmişe sahip halk edebiyatında akınlar ve ozanların ruhundaki inceliği, coşkuyu ve bilgeliği kendi kodlarına da almıştır.[11] Rus dilini öğrenen Abay, geniş dünyanın eşiğini kendine açıp zengin hazinelerine ulaşmış gibi oldu. Kitap okumak için sürekli kütüphaneye giden Abay, orada tanıştığı kişilerle sohbet edip gönül ve zihin dünyasını aydınlattı. Bozkır halkından bir çocuğun kütüphaneye gelip kitap okuması, o dönemlerde rastlanan bir şey değildi. Bu yüzden bazı okuyucular, güngörmüş ihtiyarlar, fikir adamaları Abay'la sohbet edip ona değer vermişler. Böylece kütüphanede herkesin görmesine izin verilmeyen kitapları, el yazmaları hatta kendilerine ait kitapları Abay'ın okuması için imkân sağladılar.[12] Abay'ın bilhassa gençlik yıllarında tanıştığı bazı Rus aydınları vasıtasıyla Rus edebiyatını ve dolayısıyla da Avrupa edebiyatını takip ettiği anlaşılmaktadır. Onun Rus klasiklerinden Tolstoy, Puşkin, Lermontov, Saltıkov,

9 Süyinşaliyev, H.; 19. Ğasırdağı Qazaq Ädebiyeti, Mektep, Almatı 1986, s. 191.

10 Nurğali, R. N.; Aymuhambetova, J. Ä,; Baytanasova, Q. M.; Qaliyev, A. Q.; Qazaq Ädebiyeti, Jalpı Bilim Beretin MekteptiñQoğamdıq-Gumanitarlıq Bağıtındağı 10. Sınıbına Arnalğan Oquvlıq, Jazuvşı, Almatı 2010, s. 121.

11 Aşa, E.; İbrahim Abay Kunanayoğlu'nun Edebi Çehresi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 27, 1997, s. 55.

12 Süyinşaliyev, H.; Qazaq Ädebiyetiniñ Tariyhı, Sanat, Almatı 1997, s. 869-870.

Şçedrin ve Nekrasov'u; ayrıca Avrupalılardan da Goethe, Byron, Spencer, Spinoza, Darwin, vb. gibi yazarları severek okuduğu bilinmektedir.[13]

Abay, Rus klasiklerini okuyarak hayatın, toplumsal değerlerin sırrını başka bir yönüyle de anlamaya başlar. Daha önceleri iyilik ve kötülük, zenginlik ve fakirlik gibi durumların tamamının Allah'tan olduğunu mollalardan dinleyen Abay, artık hayat hakkında, ondaki toplumsal dengesizlik hakkında akla uygun, hayata yakışır fikirler sahibi olmaya başladı. Zenginlik ve fakirlikte, iyilik ve kötülükte insanların düşünce yapılarının da çok önemli olduğunu anladı. Abay'ın ihlası, gayreti ve isteği o zamanlardaki ilerici düşünceleri, eğitim ve hümanizm anlayışı gelişti ve değişti.[14] Abay, Rus klasiklerini okumakla kalmayıp bunlardan bazılarını Kazak diline de aktarmıştır. Böylece sadece kendinin değil halkının da gelişmiş medeniyetlerle tanışmasını sağlamıştır.[15] Abay sadece Rus klasiklerinden çeviri yapmıştır. Bayron, Gothe gibi Avrupalı şairlerin şiirlerini de Lermantov'un Rusçaya yaptığı çeviriler üzerinden Kazak diline çevirmiştir. Abay, Krilov'dan bir grup fabl, Puşkin'in "Evgeniy Onegin"'inden bölümler ve Lermantov'dan çeviriler yapmıştır. Bunun yanında Bunin'den sadece bir şiir çevirisi yapmıştır. Son dönem araştırmacılarından bazıları Abay'ın, A. Mistkeyeviç'in az da olsa bazı şiirlerine anlam bakımında yakın olan şiirlerinin olduğu görüşünü dile getirmiştir. Abay'ın eserleri içinde çevirilerin sayısı 40 kadardır.[16]

1845 yılan yılında doğan Abay, 1904 tavşan yılında 59 yaşındayken vefat etmiştir.[17]

13 Öner, M.; "Abay Kunanbayulı ve Tabiat Şiirlerinden Seçmeler", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, Ankara, Bahar-1996, S: 1, s. 90.

14 Süyinşaliyev, H.; 19. Ğasırdağı Qazaq Ädebiyeti, Mektep, Almatı 1986, s. 192.

15 Qazaq Prozası, Hrestomatiya II, 19-20. Ğasırlar, Ğılım, Almatı 2001, s. 158.

16 Ävezov, M. O.; Abay Qunanbayev, Ğılım, Almatı 1967, s. 184-185.

17 Bökeyhanov, Ä.; "Abay (İbrahim) Qunanbayev", Abaydı Oqı, Tañırqa, Ana Tili, Almatı 1993, s. 12.

AİLESİ

Kunanbay Öskenbayulı (1804-1886). Abay'ın babasıdır. Halk önderi ve idarecidir. Babası Irgızbay, Tobıktı halkının yöneten tanınmış kişilerdendir. Bu yönetim Rus hükümetinin el koymasına kadar (150 yıl boyunca) Abay'ın büyük dedelerince sürdürülmüştür. Rus hükümetinden sonra da yönetimi devam ettirmiştir. Kunanbay önce Şağın köyünü yönetmiş sonra yönetimde yükselerek Tobıktı halkını yönetmiştir.[18] Kazak boyları arasında önemli bir yeri olan Kunanbay, sultan neslinden olmadığı halde diğer Kazak boyları tarafından "sultan" seçilmiştir.[19] Sovyet dönemine ait kaynak kitaplarda kötü, merhametsiz, gerici, kaba ve cahil bir insan olarak tanıtılan Abay'ın babası Kunanbay, hacıdır ve devrin hatırı sayılır ileri gelen beylerindendir. Abay, oğlu Abdirahman'ın ölümünden dolayı yazdığı bir mersiyesinde babası Kunanbay hakkında şunları söylemektedir: "Fakir fukarayı koruyup kollayan, haksızlığa asla tahammül etmeyen, adil, zekâtını düzenli bir şekilde fakirlere dağıtan, Mekke'de vakıf için ev inşa eden merhametli bir kimsedir". Şiirin sonunda Abay, babası için "Cennette tatsın şerbeti" diye dua etmiştir.[20]

Uljan (1817-1887). Abay'ın annesidir. Orta cüzdeki Karakesek'tendir. Çok sabırlı ve yumuşak huylu, söz üstadı ve aklı başında bir kadındır. Abay annesinin bu özelliklerini çocukluk yaşlarından itibaren kendine de örnek almıştır. M. Avezov'un Abay Yolu romanında görünüşü ve tavırları çok iyi şekilde tasvir edilmiştir.[21]

---

18 Abay Entsiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 370.

19 Aşa, E.; İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun Edebî Çehresi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 27, s. 47.

20 İbragim, D.; "Klasik Kazak Şairi Abay Kunanbay", İslamî Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı, Sütun Yayınları, İstanbul 2012, s. 455.

21 Abay Entsiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 572.

Dilde Alşınbaykızı (1843-1924). Abay'ın eşidir. Abay evlendiğinde 15, Dilde ise 17 yaşındaydı. Abay'ın Dilde'den Akılbay, Akimbay, Abdirahman, Mağaviya, Külbadan, Rayhan adlı çocukları olmuştur. 1860-1923 yılları arasında Akşokı'da yaşadı. Ancak Sovyet hükümetinin uygulamalarının aşırıya kaçtığı dönemde Akşokı'dan göç etmek zorunda kalmış ve mallarının bir kısmını geride bırakmıştır.[22]

Akılbay Abayulı (1861-1904). Abay'ın ilk çocuğudur. Kunanbay'ın son hanımı Nurğanım, çocuğu olmadığı için Akılbay'ı kendi çocuğu gibi büyüttü. 9-10 yaşlarında Molla Ğabithan'dan dersler almaya başladı. 4-5 yıl kadar okuduktan sonra okulu bırakan Akılbay kendini sanata verdi ve dombra çalmada, şarkı söylemede halk içinde tanınan birisi oldu. Babası Abay'dan uzak büyümesinden faydalanan Abay düşmanları, baba ile oğul arasında düşmanlık yaratmak istediler. Abay, oğlunun gençliğindeki kötü huyları ve olumsuz davranışlarına çok üzülmüş ve "Ata-anağa köz quvanış" (Anne babaya göz sevinci) adlı şiirini yazmıştır. Akılbay, Abay'ın etrafındaki en yetenekli kişilerdendi, gençlik ve aşk üzerine şiirler yazmış ve bestelemiştir. Ayrıca 1895 yılında ölen kardeşi Abdirahman'a ve 1904 yılında ölen diğer kardeşi Mağaviya için ağıtlar yazmıştır. Akılbay'ın tanınması en çok yazdığı destanlar sayesinde olmuştur. Üç destan yazmıştır. Bu destanlar; 1. Dağıstan (Käri Jusıp "İhtiyar Yusuf"), 2. Zulıs (Afrika'daki Zulu kabileleriyle ilgili romantik destan), 3. Jarrah Batır'tır. Son destan maalesef korunamamıştır. Son zamanlarında babası ile birlikte Semey bölgesinde eğitim işleriyle meşgul olmuştur. Bu çalışmaları sonucunda Semey ilköğretim komisyonuna üye seçilmiştir. Akılbay'ın mezarı Semey'e bağlı Abay ilçesinde Tışkan pınarının yanındadır. Abay'ın doğumunun 150. yılı kutlamalarında mezarı restore edilerek anıt mezar haline dönüştürülmüştür.[23]

Akimbay Abayulı (1866-1873). Abay'ın oğludur. 7 yaşındayken ölmüştür. Abay'ın eserlerinin bazı baskılarında "Äkimbay Ölgende" (Akimbay Öldüğünde) adıyla yayınlanan şiirinin Akimbay'la alakası olmadığı düşünülmektedir. Çünkü şiir Akimbay öldükten 22 yıl sonra 1895 yılında yayınlanmıştır.[24]

Abdirahman (Abiş) Abayulı (1869-1895). Babası Abay onu 1882'de Semey'deki okula, 1886-1889 yılları arasında Tümen'deki Aleksandrov lisesine (5. 6. 7. sınıfları burada okudu), 1889-1892 yılları arasında da Petersburg'a Mihaylov Kara Kuvvetleri lisesine (3 yıl da burada okudu)

22 Abay Entsiklopediya, age., s. 218.

23 Abay Entsiklopediya, age., s. 68-69.

24 Abay Entsiklopediya, age., s. 117.

kaydettirdi. Eğitimini iyi bir dereceyle tamamlayan Abdirahman 1892 yılında mezun olup Taşkent'teki şehir garnizonunda göreve gönderildi. Yine aynı yıl Mağripa adında bir kızla evlendi. Rahila adında bir kızı oldu. Abdirahman'ın fikirlerine, dünya görüşüne, akınlık yeteneğine değer veren Abay, onunla sırdaş olmuş ve fikir alışverişinde bulunmuştur. Abdirahman 15 Kasım 1895 tarihinde Taşkent'te ölmüş ve cenazesi Akmola'ya defnedilmiştir. Abay, oğlu Abdirahman'ın ölümü üzerine "Allanıñ Rahmatına…" (Allah'ın Rahmetine), "Orınsızdı Aytpağan (Yersiz Konuşmayan) adlı şiir ve ağıtlar yazmıştır.[25]

Abdirahman kendi şehrindeki eğitimini tamamladıktan sonra babası Abay, onu yüz som ücret karşılığında devlet lisesine kaydettirdi. Dönem itibarıyla eğitim için bu kadar çok para veren ilk Kazaklardan birisi Abay'dır. Abdirahman bu liseyi bitirdikten sonra Petersburg'taki Teknik Okula atandı. Orada bir tanıdığı vasıtasıyla kendi memleketindeki Mihaylov Topçu akademisine tayin edildi. Kendi halkıma hizmet edeceğim, onlara faydalı olacağım diye göç hazırlıklarına başladığı sırada ne yazık ki akciğerlerinden rahatsızlanmış ve 1895 yılında vefat etmiştir.[26]

Mağaviya Abayulı (1870-1904). Abay 25 yaşındayken olan en küçük oğludur. Mağaviya doğduğu yerde dini eğitimini aldıktan sonra babası Abay onu Semey'deki Rus mektebine kaydetmiştir. Kardeşi Külbadan ile bu mektepte okumuştur. İki üç yıl sonra Mağaviya bir hastalığa yakalanıp aşırı zayıfladı ve hastalığının ağırlaşması nedeniyle Abay, oğlunu liseden aldı. Babasıyla birlikte eğitim işlerine destek verdi. O da babasından gördüğü ozanlık geleneğini sürdürerek ağabeyleri Akılbay ve Kökbay gibi ozanlık yolunda kendini geliştirdi.[27] 14 Mayıs 1904 tarihinde Abay'ın en küçük oğlu Mağaviya vefat etti. Abay bu ölümden çok etkilenmiş ve hiç kimseyle uzun süre konuşmamış, kalabalıklardan hep uzak kalmayı tercih etmiştir. Abay, Mağaviya'nın ölümünden kırk gün sonra kendisi de dünyaya veda etmiştir.[28]

Rayhan Abaykızı (1871-1896). Abay'ın ilk hanımı Dilde'den olan kızıdır. Nayman eline gelin gitmiştir. Rayhan'ın hatıralarına göre Abay, buraya sık sık gelmiş ve kızını ziyaret etmiştir. Geldiği zamanlarda da dama oynarmış, oyunda kendi kazanınca "zekâ kazandı", karşı taraf kazanınca da "izleyenler kazandı" diyerek etrafındakileri güldürürmüş.

---

25 Abay Entsiklopediya, age., s. 114.

26 Bökeyhanov, Ä.; "Abay (İbrahim) Qunanbayev", Abaydı Oqı, Tañırqa, Ana Tili, Almatı 1993, s. 17.

27 Abay Entsiklopediya, age., s. 391.

28 Bökeyhanov, Ä.; "Abay (İbrahim) Qunanbayev", Abaydı Oqı, Tañırqa, Ana Tili, Almatı 1993, s. 18.

Rayhan'ın babası ile ilgili hatıraları Abay Müzesinde muhafaza edilmektedir.[29]

Külbadan Abaykızı (1862-1932). Abay'ın ilk hanımı Dilde'den olan kızıdır. Semey'deki Rus mektebinde okumuştur. Külbadan, Düyseke adında biriyle evlenmiş ve eşi Düyseke öldükten sonra ämeñgerlik[30] yoluyla ölen eşinin kardeşi Dütbay ile evlendirilmiştir. Külbadan'ın Düyseke'den Hamza, Dütbay'dan Müken, Muhtar, Muştar, Maken, Kadişa adında çocukları olmuştur. Külbadan hakkındaki bilgiler Semey'deki Abay Müzesinde korunmaktadır.[31]

29 Abay Entsiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 493.

30 Levirate, eski Türk toplumunda kocası ölen kadının, ölen kocasından olan çocuklar, üvey baba eline kalmasın ve sahip olunan mal aile içinde kalsın diye ölen kocasının erkek kardeşi ile, yani kaynı ile evlendirilmesi.

31 Abay Entsiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 294.

ESERLERİ

İhtilalden önce ve ihtilalin ilk yıllarında Abay'ın mirası olan eserlerinin halka yayılmasında bir takım insanların çok emeği olmuştur ve bu insanlar Abay'ın eserlerini tekrar yazarak çoğaltmış ve halka dağıtmıştır. Bunların bazıları Abay'ın kendi etrafından, ailesinden olan Kökbay, Akılbay, Mağaviya ve Kekitay'dı. Bunlardan başka Abay'ın kendi köyündeki ve komşu köylerdeki eğitimli kişiler de katkı sağlamıştır. Abay kendi eserlerini toplayıp düzenlemiş değildir. Mağaviya, Kekitay ve Kökbay'ın anlattığına göre sadece 1896 yılından itibaren Abay kendi eserlerini toplamaya karar vermiştir. Ğabithan, Kişkene Molla gibi ihtiyarlar Abay'ın eserlerini erkenden derlemeye başlamışlar, yeni kopyalarını yazmışlardır. Esas itibarıyla Abay'ın eserlerini çoğaltan ve yayan kişiler arasında Mürseyit Bikeyulı'yı özellikle anmak gerekir. Günümüzde Abay'ın basılmış olan eserlerindeki şiirler ve nesirler Mürseyit'in yazdığı, derlediği nüshalardan oluşmaktadır. Çünkü Abay'ın kendi eliyle yazdığı nüshalar muhafaza edilememiştir. Sadece "Biraz söz Qazaqtıñ tübi qaydan şıqqanı turalı" (Kazak halkının kökünün nereden geldiğine dair söz) adlı nesir yazısından başka el yazma olmadığından Abay'ın kendi dönemindeki eserlerini çoğaltan Mürseyit'in elyazmaları, doğru yazma kaynak olarak değer verilmektedir. Kara Sözleri kitap bütünlüğünde derleyip düzenleyen ve çoğaltan Mürseyit, bütün bu kutsal hizmetlerinin yanı sıra Abay'ın şair öğrencileri Kökbay, Mağaviya ve Akılbay'ın eserlerini de toplamıştır.[32]

Abay 14 yaşından itibaren hiciv şiirleri yazmaya başlamıştır. Bu şiirler gençler arasında çok yayılmasına rağmen bu tür şiirlere fazla önem vermemiştir.[33] Abay gençliğinde Arap, Fars ve Türk şairlerin şiirlerini

32 Ävezov, M. O.; Abay Qunanbayev, Ğılım, Almatı 1967, s. 27-28

33 Bökeyhanov, Ä.; "Abay (İbrahim) Qunanbayev", Abaydı Oqı, Tañırqa, Ana Tili, Almatı 1993, s. 14.

taklit ederek kendisi de şiir yazmaya başlamış ve "Fuzuli, Şemsi, Sayhali", "Jüzi Ravşan" adlı şiirlerini bu yolla yazmıştır. Abay'ın gençlik döneminde yazdığı şiirler azdır. 1864 yılında 19 yaşında "Elif Biy" (Elif Be) şiirini yazdı. Bundan sonraki yazdığı şiirlerin tarihleri 1870 yılından itibaren devam etmiştir. Abay'ın şiirlerini el yazmalarıyla yazan ve çoğaltan Mürseyit'te ve diğer kaynaklarda 1870 yılı ile 1876 yılları arasında yazdığı şiirler hakkında malumat yoktur. 1884 yılından itibaren yazdığı şiirlerinde eksiklik yoktur. Özellikle en çok şiir yazdığı yıllar 1886, 1889 ve 1895 yıllarıdır. 1886'da 117 şiir, 1889'da 27 şiir (bunlardan 8 tanesi Rusçadan çevrilmiştir), 1895'te 13 şiir yazmıştır.[34]

Abay'ın mirasının araştırılma seyri iki şekilde olmuştur. Biri, Abay'ın eserleri her türlü ebatlarda bir araya getirilip yayınlanmak suretiyle olmuştur. Burada eserler tıpkıbasımı veya diğer dillere çevirileri yapılmıştır. Diğeri ise, Abay'ın eserleri çeşitli bilim dallarında da incelenerek özel bir araştırmaya tabi tutulmuştur.[35] Abaytanuv yani Abay'ı tanımak, anlamak, bilmek artık kendi başına bir bilim dalı olmuştur. Bu bilim dalının temelini oluşturan da M. O. Avezov'dur. Abay'ın eserlerini ilk kez toplu halde matbaada bastırmış ve yayınlamıştır. Abay'ın hayatı ve sanatını, ilmi görüşlerini derin incelemelerle araştırıp çok kapsamlı bir monografya hazırlayan da yine Avezov'dur. Abay üzerine çok fazla makale yazmıştır. O günlerden itibaren Abay'ın mirası, sanat ve dil yönüyle hala incelenmektedir. Abay'ın dünya görüşü, toplumsal olaylara bakışı ve düşünceleri nedeniyle sadece dilciler ve edebiyatçılar tarafından değil felsefeciler, tarihçiler, hukukçular hatta ekonomistler tarafından da araştırılmaktadır.[36] Rus Coğrafya Cemiyeti, Abay hakkındaki yazıları yayınlayan kurumlardan biriydi. 1906-1907 yıllarında Abay'ın resmi ve onun hakkında yazılmış bir makale yayınladılar. Yine 1914 yılında aynı cemiyet A. N. Veselovskiy'in adına çıkarttıkları özel sayılarında yer alan "Doğu Külliyatı" adlı bölümünde Abay'ın bazı şiirleri ilk defa Rusçaya çevrilerek yayınlanmıştır.[37] Abay eserlerinde, dünyadaki bütün nesnelerin değiştiğini, hiçbir şeyin olduğu gibi kalmadığını savunur. Dünyanın değişmesini de kıyıya vuran dalgalara benzetir: "Dünya büyük bir göldür, zaman ise vuran yel. Öndeki dalgalar büyük ağabey, arkadan gelenler ise küçük kardeşlerdir, bunlar birbirini tamamlar"der. İslamiyete samimiyetle bağlı olan Abay, bu dünyayı önemsemeyen görüşlerden

34 Jumaliyev, Q., J.; Qazaq Ädebiyeti Tariyhınıñ Mäseleleri jäne Abay Poeziyasınıñ Tili, Qazaqtıñ Memlekettik Körkem Ädebiyet Baspası, Almatı 1960, s. 75.

35 Mirzahmetov, M., M.; Abaytanuv Tariyhı, Ana Tili, Almatı 1994, s. 3.

36 Süyinşaliyev, H.; 19. Ğasırdağı Qazaq Ädebiyeti, Mektep, Almatı 1986, s. 190.

37 Süyinşaliyev, H.; Qazaq Ädebiyetiniñ Tariyhı, Sanat, Almatı 1997, s. 867.

de uzaktır. Abay'a göre içinde yaşadığımız dünyanın gerçeklerini göz önüne almak, bilim ve teknikte ilerlemek ve çağdaş dünyada yer almak zorundayız.[38]

Abay'ın eserleri günümüzde iki cilt halinde basılmaktadır. Birinci ciltte onun manzum yazılarıyla çevirileri, ikinci ciltte ise nesir yazıları yer almaktadır. Abay'ın 200 civarındaki şiirlerinde ve Rus şairlerinden yaptığı manzum çevirilerde, tabiat, birlik beraberlik, dürüstlük, bilimin aydınlığı, sevgi, aşk, yardımseverlik, ölüm, yaşam, örf adetler, tarih ve efsane gibi çeşitli konular ele alınmaktadır. O şiirlerinde Kazak halkını geri kalmışlıktan ilerlemeye, cahillikten ilim ve bilime, tembellikten çalışmaya ve güzel huy ve ahlak sahibi olmaya öğütlemektedir.[39]

Kazak edebiyatı araştırmacıları Abay'ın eserlerini üç gruba ayırmaktadır: 1. Kazak Türkçesi ile yazılmış şiirler, 2. Rusçadan Kazak Türkçesine tercüme ettiği şiirler, 3. Nesir yazıları olan Kara Sözler, 3 makale ve 1 mektup. Abay'ın bu eserleri 1907-1995 yılları arasında şairin ölümünden sonra çeşitli formlarda olmak üzere pek çok kez toplu bir şekilde basılmıştır. Şiirleri bilindiği kadarıyla ilk defa toplu olarak 1907'de basılmıştır. "Mürseyit Koljazbası" adıyla bilinen bu eseri "Kekitay Jıynağı, 1909", "Taşkent Jıynağı, 1922" takip eder. Bu baskıların ardından 1933, 1940, 1945, 1957, 1961 ve 1995 yıllarında "Tolık Jıynak adıyla birçok kez basılmıştır.[40] Abay'ın şiirleri Eskendir, Masgut ve Azim adlı şiir kitaplarında toplanmıştır. Nesirleri ise Kara Sözler adıyla yayınlanmıştır. Çeviri şiirleri ise Vadim adıyla basılmıştır.[41]

38 İsmail, Z.; Çınar, A., A.; Abay, TÜRKSOY Yayınları, Kamer Matbaacılık, Ankara 1995, s. 19.

39 Kara, A.; Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu, Arman Dergisi, Kazak Turkleri Vakfi, İstanbul, Aralik 2004, s. 24.

40 Aşa, E.; "İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun Edebi Çehresi", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 27, 1997, s. 48-49.

41 Akhmetbekov, A.; Dostoyevski'nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbay'e Etkisi, Dokuz Eylül üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir 2011, s. 54.

ABAY DÖNEMİ

18. yüzyılın sonunda Kazakistan'ın büyük bir bölümü Rusların eline geçince Kazak bozkırında yeni bir dönem başlamış, halkı Rus baskısına ve işgallere karşı mücadeleye çağıran eserler verilmiştir. 19. Yüzyılın ilk yarısında İslami eğitim görmüş, Rusça bilen, 1830-1845 yılları arasında çarlık rejimine ve Cihangir Han'a karşı mücadelelere girmiş olan Muhambed Ötemisulı şiirlerinde bu isyanların hikâyesini anlatmıştır.[42] 19. yy'ın ortası ve ikinci yarısında Abay dönemindeki durumları anlayabilmek için o dönemdeki bütün Kazakistan'ın tarihi durumunu hatırlamak gerekir. Abay'ın çocukluk dönemi 19. yy'ın ortalarında geçmiştir. Bu zamanda Kazakistan'da Çar ve sömürge siyasetinin ilk dönemi sona ermiştir. Bu dönem askerî hedeflerine ulaştığı ve öncesinde çıkan isyanların sonlandırıldığı dönemdi. Sömürge yönetiminin meyvelerini vermeye başladığı dönemdi. Bölgesel halkın verimli topraklarını, evlerini asker zoruyla terk ettirildikleri dönemdi. Rusya'nın iç kısımlarından büyük çiftlik sahiplerinin istismarlarıyla kıtlıklara uğrayan Rus çiftçiler, büyük kalabalıklar halinde Kazak topraklarına yerleştirilmeye başlandı. Sibirya ile Kazakistan daha sonra Orta Asya'nın tamamının Ruslar tarafından işgal edildiği dönemdi. Lenin bu bölgeler için "Avrupaî Rusya'nın güney ile güneydoğusu, Kafkasya, Orta Asya ve Sibirya Rus kapitalizminin sömürgeleri gibidir ve tekrar kalkınmamıza da sebep olacaktır" demiştir.[43]

Kazakların başlıca geçim kaynağı hayvancılıktı. Bunun sebebi, uçsuz bucaksız Kazak bozkırlarıdır. Herkese yetecek kadar geniş bu bozkırlarda hayvanlar, sahibine yük olmadan yayılıp otlayabiliyordu. Diğer bir geçim kaynağı ise çiftçilikti. Toprağı verimli, suyu bol nehir ve göllerin

42 Söylemez, O.; "Kazakistan-Kültür ve Medeniyet" TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 126.

43 Ävezov, M.; Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zerttevler men Maqalalar, Sanat, Almatı 1995, s. 5-6.

bulunduğu ovalarda çiftçilik yapmak çok da zor değildi. Ancak Kazak topraklarının Rus hâkimiyetine geçmesinden itibaren Kazakistan'daki bütün zenginlikler araştırılmaya başlandı. Maden ocakları açıldı, idari taksimatla göçler, zorluklar ve zorbalık neticesinde hayvancılık ve çiftçilik imkânları da daralmış oldu. Çünkü büyük çiftlik sahipleri bu topraklara el koymaya başladılar. Halkın eğitim durumu ise daha kötü vaziyetteydi. Çocukların okuma yazmaları ancak mekteplerde mollalık eğitim sisteminde ve sadece dini bilgilerle sınırlıydı. Buna da daha çok erkek çocukların katılması nedeniyle kız çocukları bu eğitimden de mahrum kalmış vaziyetteydi. Daha sonraları Kazak-Rus okulları vasıtasıyla bu eksiklik giderilmeye çalışıldı.[44] 19.yy'da Kazak halkının eğitimi ile ilgili olarak Şokan Velihanov, Ibıray Altınsarin ve Abay Kunanbay önder kişiler olarak ortaya çıkmışlardır. Hem eserleriyle hem de eğitim için gerekli olan okulların açılması ve bu okullarda okutulacak kitaplarının yazılması bakımından büyük hizmetler vermişlerdir.

19. yy'ın sonları ile 20. yy'ın başlarında bir taraftan "kadimci" ve "ceddici" diye ikiye ayrılan medreselerde eğitim alan, diğer taraftan yeni okullarda Rusça ve modern bilimler okuyan yazar ve şairlerin hemen hepsinin ortak hedefi halkı uyandırmak ve cehaletten kurtarmak olmuştur.[45] 19. yy'ın ikinci yarısında Kazak bölgesinde ticarî kapitalizmin yanı sıra sanayi kapitalizmi de çok yaygınlaşmış vaziyetteydi. Karağanda ve bunun gibi yerlerde maden ocaklarını Fransız zenginleri düşman gibi talana başladı. Bütün şehirlerde deri tabaklayan, hayvan kesen, yün yıkayan, un yapan, tuz öğüten vb. sanayi kolları doğmaya başladı. Şehirlerin pazarları ile her yerde kurulan panayır ve fuarlarla ticaret iyice artmaya başladı. 1860'lı yılların sonuna doğru bütün Rusya pazarı içinde Kazakistan, hayvan, deri ve yün üretiminde en güçlüsü oldu. Mesela 1867 yılında Sibirya ile Orenburg tarafından Rusya'ya gönderilen hayvanların %91.8'i, derinin %66,9'u, yünün %94, 1'i Kazakistan bölgesinden gitmekteydi.[46] O dönemde geçim kaynağı olarak kullanılan hayvanların %60'ını koyunlar, %13'ünü atlar, %12'sini sığırlar ve %4'ünü de develer oluşturuyordu.[47] Sömürgeci siyasi yönetim, Kazak halkının topraklarını, o sömürgeci yönetimin sağ kolu gibi olan Kazak ve Ruslara, çiftlik sahiplerine, her türlü sanayi işleri yapan kapitalistlere, bürokratlara ve Kazak halkının içinden çıkan zenginlerine

44 İsmail, Z.; Kazak Türkleri, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 70-73.

45 Söylemez, O.; "Kazakistan-Kültür ve Medeniyet" TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 126.

46 Ävezov, M.; Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zerttevler men Maqalalar, Sanat, Almatı 1995, s. 6.

47 İsmail, Z.; Kazak Türkleri, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 70.

ve beylerine verdi. Böylece Kazak halkının elinden alınan yerler, hükümetin beslediği istismarcı gruplara verilmiş oldu. Mesela Abay'ın gençliğinde ayrıldığı Karkaralı bölgesinde Kazak zenginlerinin üretiminin ancak üçte biri ellerine geçebiliyordu. Böylece halkın da büyük çoğunluğu ağır vergi ve ödemeler altında eziliyordu.[48] Gitgide hayvanların ve toprakların büyük zenginlerin eline geçmesiyle halk fakirleşti. Zamanla hayvansız ve topraksız kalan fakir halk İrtiş, Oral, İli, Sırderya gibi nehirler ile Balkaş ve Aral gölleri bölgelerine göç edip balıkçılıkla uğraşmaya başladı.[49] Bunlara ilaveten her bir kıtlık zamanında en ağır toprak vergisi özellikle Kazaklara karşı şiddetli bir şekilde uygulanıyordu. Böylece zenginler, beyler, yöneticiler vb. gruplar bölgenin bütün kazancını gasp ettiklerinden kendileri kıtlık görmüyorlardı. Bu gruplar hükümet taraftarı bürokratlar olup Kazak halkını düşman gibi yağmalıyorlardı.[50] Batı Sibirya valisi M. M. Speranskiy, Sibirya bölgesi Kazakları için "Sibirya Kazakları Hakkında Tüzük" hazırlamıştır. Tüzüğe göre, yerleşim yerleri boylar dikkate alınarak birbirine yakın şekilde yerleştirildi. 19.yy'ın başlarındaki çarlık yönetimindeki hanlıkların ekonomik ve siyasi durumlarında büyük değişiklikler yaşandı. Onların feodal yöneticilikleri zamanla azalmaya başladı. Zamanla halk kahramanları da toplumdaki değerlerini kaybetmeye başladı. Hanlık yönetiminin yıkılmasına bağlı olarak vergi toplayan memurlara da ihtiyaç kalmadı. Yeni yönetime göre Orta Cüz'ün yaşadığı yerler yine hanlıkların yönetiminde olup şehirlere bölündü. Ama bu hanlık sistemi eski gelenekteki gibi miras yoluyla değil seçim yoluyla devam etti. Böylece önceki gibi sadece "ak süyek" olarak adlandırılan Cengiz soyundan kişiler değil halkın seçtiği kişiler de yönetime gelmeye başladı.[51] Boy yöneticilerinin içinde boyları yöneten beylerin etkisi çok oldu. Ekonomik gücü elinde toplayıp mahkeme işlerini yürüten boylar arasında kavgalar, mücadeleler hatta savaşlarla siyasi etkiler çoğaldı. Speranskiy'in hazırladığı tüzükle kadıların başkanlık yaptığı mahkemelere sınır konuldu ve zamanla kadı mahkemelerinin yerine genel mahkemeleri geçirdiler. Yöneticilerin, zenginlerin, seçilen mahkeme üyelerinin, aksakalların yetkisi ve tesiri güçlendi. Halkın büyük bir kısmı adeta bu yöneticilerin sömürgesi olarak köylere yerleştirildi.[52] Bu sömürü siyasetinin devam edebilmesi için Kazakların yaşadığı

48 Ävezov, M.; Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zerttevler men Maqalalar, Sanat, Almatı 1995, s. 6-7.

49 İsmail, Z.; Kazak Türkleri, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.70-71.

50 Ävezov, M.; Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zerttevler men Maqalalar, Sanat, Almatı 1995, s. 7.

51 Abay Entsiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 26.

52 Abay Entsiklopediya, age., s. 27.

bölgelere idarî sistemler yerleştirildi. 19.yy'ın ortalarına kadar Kazakistan bölgelere ayrılıp idare edilmeye başlanmıştı. 1868 yılındaki yeni düzene göre Kazak bozkırındaki yönetim şekli değişti. Bütün Kazakistan birkaç eyalete bölünmesiyle birlikte bu eyaletler illere, iller ilçelere, ilçeler köylere bölündü. Abay'ın doğduğu Semey, ona komşu şehir Akmola, Torğay ve Ural eyalet oldu. Daha sonra Türkistan bölgesi tamamen işgal edildikten sonra Jetisuv, Sırderya eyalet oldu. Böylece Ekim ihtilaline kadar Kazakların yaşadığı Sarıarka, Jayık, Sırderya, Alatav bölgelerinin tamamı altışar eyalete bölünmüş oldu.[53] Abay'ın eserlerini vermeye ve halk önderi olmaya başladığı dönemde Kazakistan'ın idari yapısı böyle şekillenmiş durumdaydı.

Bununla birlikte Çarlık yönetiminin Kazakistan'da yaptığı idarî reformlar, yönetim tarzının değiştirmesine yol açmıştır. Boy beylerinin ön planda olmaları; seçim gibi gözüken ancak Çarlık veya onu temsil eden yerel yöneticilerin istediği kişileri seçmelerine dayalı resmi görev atamaları neticesinde Kazak boyları arasında mevki ve makam kavgasını şiddetle körüklemiştir. Bu rekabet, şiddeti doğuruyordu, özellikle bu, yerel seçimlerde ve bu seçimler için yapılan harcamalarda kendini göstermekteydi. Nitekim seçimlerin tüm maddi ve manevi masrafları halkın sırtına yükleniyordu.[54] 19.yy'ın ortasında Kazakistan'ın siyasi hayatı boy mücadeleleriyle geçti. Bu mücadelede feodal yöneticiler, toplumsal sınıf geleneğine göre sadece kendi çıkarlarına yönelik ekonomik ve siyasi amaçlarına hizmet eden işleri takip etmişler ve kargaşa batağındaki halka da boy menfaatlerini koruması yolunda mücadele etmesini öğütlemişlerdir. Kazak halkının içinde bulunduğu bu durum çok uzun zamana yayıldı, onun bedenini kaplayan bu ataerkil boy mücadelesinin kalıntıları, izleri günümüzde de Kazak kültürü ve medeniyeti içerisinde çok güçlü bir yere sahip oldu. Kazak toplumundaki boy ve tayfa kurumu, yer sahibi olma meselelerinde çok belirgin bir iz bıraktı. Her boyun kendine ait konup göçtüğü yerler, yollar ve bunların sınırları oldu. Sadece sözle yapılan bu anlaşmalarda boylar arasında bir sıkıntı yokken yönetim işleri devreye girince bu boylar, yaylak ve kışlaklar için, göç yolları için mücadele eder oldular.[55] Ayrıca bu dönem bir taraftan da Kazakların yaşam tarzlarının değişmeye başladığı, eski geleneklerin yerini yeni âdetlerin aldığı, yerleşik hayata geçiş sürecinin hızlandığı, hayvancılığın

53 Ävezov, M.; Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zerttevler men Maqalalar, Sanat, Almatı 1995, s. 7.

54 Akhmetbekov, A.; Dostoyevski'nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbay'e Etkisi, Dokuz Eylül üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir 2011, s. 60.

55 Abay Entsiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995, s. 26-27.

yerine ticaretin almaya başladığı, Rus kültürüne ve onun aracılığıyla Batı kültürüne ait değerlerin Kazak kültürüne sızmaya başladığı dönemdir. Eğitim açısından ise; eski Müslüman okulları ile medreselerinin yerini devrine göre çağdaş bir eğitim sunan yeni tip okullar ile Rus okullarının almaya başladığı bir zaman dilimidir. Rus Çarlığının atadığı yöneticiler tarafından yönetilen her bir Kazak bölgesinin yerel yöneticileri sadece görünüşte seçilmekte ve gerçekte olan ise, her bir bölgenin hâkimi olan boy beylerinin yönetici olması ve Çarlık hükümetinin ise beyleri onaylamasından ibarettir. Bir başka deyişle Ruslar, Kazakistan'ı Kazak toplumundaki boy tasnifine ve "ata jolı" denilen töreye dayalı geleneksel sosyal yapı çerçevesinde yönetmekteydiler.[56]

Yukarıda kısaca bahsedilen tarihi süreç, Abay'ın dünyasını anlamakta çok büyük öneme sahiptir. İdarî yapı, tarım ve ziraatteki vaziyetler, sömürgeci ve istismara dayalı yaşam biçimine sahip yönetici gruplar ve bütün bunların neticesinde halkın genel durumu, Abay'ın hayatını ve özellikle eserlerini incelediğimizde en çok temas edilen ögelerdir. Abay, bu durumların tamamını şiirlerinde ve nesir yazılarının oluştuğu Kara Sözlerde işlemiştir.

Abay, okuduğu kitaplar vasıtasıyla, Kazakistan bozkırlarından hiç çıkmamasına rağmen, dünyadaki siyasi ve sosyal gelişmelerden haberdar olmuştu. Böylece Çarlık Rusya'nın yönetiminde halkının çektiği sıkıntıları ve geri kalmışlıkları çok iyi anlamıştı. Özellikle halkının yerel yönetimler tarafından çok büyük haksızlıklara uğratıldığını fark ediyordu. Abay, halkının uğradığı haksızlıkları azaltmak maksadıyla yerel seçimlere de katıldı. Konırkökşe ilçesindeki seçimleri kazanarak İlçe Başkanı (Bolıs) seçildi. 1876-1878 yıllarında başarılı bir yönetim sergiledi. Hırsızlık ve gasp yapanları şiddetle cezalandırdı. 1885 yılında Semey Vilayeti Kazakları için ceza kanunları hazırlama komisyonuna başkan olarak seçildi. Abay'ın başkanlığındaki komisyon Kazak örf ve adetlerine dayalı kanunları çok kısa bir sürede hazırladı. Bu durum bize Abay'ın sadece bir düşünür ve yazar değil, aynı zamanda iyi bir devlet adamı olduğunun bilgisini vermektedir.[57]

56 Akhmetbekov, A.; Dostoyevski'nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbay'e Etkisi, Dokuz Eylül üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir 2011, s. 59.

57 Kara, A.; Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu, Arman Dergisi, Kazak Turkleri Vakfi, İstanbul, Aralik 2004, s. 23.

ABAY'IN KAZAK KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ

Abay, ilk realist Kazak şairidir. Modern şiirin kurucusu olarak kabul edilir. Yaşadığı devirde çevresindeki edebiyatçılara tesir etmiş ve kendisinden sonra milliyetçi genç şairlerin yetişmesine vesile olmuştur. Özellikle edebiyatı halkı eğitmek için bir vasıta olarak kullanmış, insan ve tabiat sevgisini, bilimi, ilerlemeyi ve medeniyeti öven Kazak Türklerinin gelenek ve adetlerini konu edinen şiirleri ile onların bozkır hayatından yerleşik hayata geçişte köprü vazifesi görmüştür.[58] Kazak edebiyatının önde gelen temsilcisi olan Abay, büyük şairliği yanında, Kazakistan'ın toplum ve edebiyat yapısı hakkında bilimsel araştırmalar yapan önemli bir araştırmacıdır. Adalet ve insanlık, sanat ve bilim için mücadele etmiş, kadının toplum içindeki yeri ve özgürlüğü, şiir ve bütün sanat ürünlerinin değeri üzerinde önemle durmuştur. Abay eserlerinde, çağdaş düşünceyi yorumlama ve dile getirme gücünü göstermiştir. Onun, eski ile yeniyi şiirinde birleştirme ve bunu Kazak geleneksel hayat tarzının kendisine özgü unsurlarıyla süsleme başarısı, Abay'ı milli olmaktan öte, evrensele de taşımıştır. Onu değerli kılan özelliklerin başında, Kazak halkına yol göstericiliği gelir. O, halkı çalışmaya, aydınları araştırma yapmaya, insanlık ideallerini gerçekleştirmeye ve bu yolda emek sarf etmeye çağırır.[59] Abay, yazılarını halkını tanımaya ve tanıtmaya adadı, halkın kusurlarını göstererek, bu kusurlarından arınmaya çağırdı. Halkını, memleketini ve tabiatını tasvir etti, yaşadığı dönemdeki halkın durumuna üzüldü ve bunun acısını adeta kendisi yaşadı. Halkı gelecek için hazırlanmaya, eğitime, bilime davet etti. Kazak gençlerini ve genel olarak Kazakları yurdunu sevmeye, milletini tanımaya ve milletine hizmet

58 Aşa, E.; "Abay Yılı ve Almatı'da Dikkat Çekici Bir Konferans", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, Ankara, Güz-1997, S: 4, s. 227.

59 Çınar, A., A.; "Büyük Kazka Şairi Abay Kunanbay (1845-1904)", Tür Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, Ankara, Bahar-1997, S: 3, s. 119.

etmeye çağırdı.[60] Abay, Kazak halkını sadece sevmekle kalmadı, aynı zamanda halkının toplumsal ilerleyişini daha ileriye götürmede, fikir ve düşünce dünyasını geliştirmede milli düşünce ve sezgisini yüceltmede, milli kültürünü, özellikle de milli edebiyatını geliştirmede çok büyük emek sarf etmiş bir mücadele adamıdır.[61]

Abay'ın eserleri sadece Kazak edebiyatının değil, Kazak kültürünün, ruhaniyatının ve en önemlisi Kazak dilinin temel taşlarından biri sayılır. Bu yüzden Kazaklar Abay'ı "büyük şahsiyet, velûd şair ve Kazakça'nın ustası" olarak bilirler. Abay'ın Kazak yazılı edebiyatı ve dilinin gelişmesinde rolü büyüktür.[62]

XIX. yüzyılda ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlayan Kazak yazılı edebiyatında Abay Kunanbay, modern Kazak edebiyatının en önemli temsilcilerindendir. Hem edebiyat hem sosyal hayatla ilgili yenilikçi düşünceleriyle kendinden sonraki Kazak aydınlarının örnek aldığı bir kişi olmuştur. Üslûp ve konu bakımından pek çok yenilik getiren Abay'ın eserleri Kazak edebiyatının klasikleri arasına girmiştir. Sovyetler Birliği devrinde birçok yazar ve şairin eserleri yasaklandığı halde Abay bu yasaklamanın dışında tutulmuş, bu sayede Kazak edebiyatında önemli bir yere sahip olmuş ve hakkında en çok araştırma yapılan edebiyatçılar arasına girmiştir.[63] Abay, altmış yıllık ömrü boyunca yazmış olduğu eserleriyle sadece Kazak halkı için değil, bütün insanlık için sönmez bir ışık bıraktı. Abaysız Kazak edebiyatı düşünmek mümkün değildir. Çünkü Abay, Kazak edebiyatının gelişmesine olağanüstü hizmetleri olmuş, çok değerli bir ozandır. Gelecek nesillerin de yüreğinde sonsuza kadar yaşayacaktır.[64]

Abay'ın doğumunun 150'nci yılı dolayısıyla UNESCO tarafından bütün dünyada 1995 yılı Abay Yılı olarak ilan edilmiştir. Böylece Abay, sadece Kazak halkına değil tüm dünyaya mal olmuş bir kişidir. 2015 yılı Abay'ın doğumunun 170'inci yılıdır. Bu vesileyle Abay'ın doğum yılı Kazakistan'da geniş çaplı kültürel ve sosyal faaliyetlerle kutlanmaktadır.

60 Kıdırali, D.; Türkistan'daki Yenileşme Döneminin Öncüsü: Abay, Kardeş Kalemler, Yıl: 7, S.83, Kasım 2013, s. 81

61 Uygur, C. V.; Kazakların Büyük Dahisi Abay, PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 2, Isparta 1997, s. 1.

62 İbragim, D.; "Kazak Şairi Abay Kunanbayoğlu'nun Eserlerinde Kara Kelimesinin Kullanımına Dair", Problemı İzuçeniya i Prepodavaniya Tyurskoy Filologii; Preemctvennost Pokoleniy,Sbornik Materiyalov Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii, Posvyaşennoy 80-letiyu Akademika M.Z. Zakieva i 10-letiyu kafedrı Tatarskoy Filologii Rossiya, Respublika Başkortostan, G. Sterlitamak, 18-20 sentyabrya 2008 goda, s. 352.

63 Kalkan, İ.; Abay Kunanbay, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul 2002, C. 26, s. 374.

64 Kunanbay, A.; Şiirler, Çev. Zafer Kibar, SFN Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara 2014, s. 13.

NURSULTAN NAZARBAYEV'İN ABAY HAKKINDAKİ SÖZÜ

(Abay'ın doğumunun 150. yıldönümü töreninde, 9 Ağustos 1995 tarihinde yaptığı konuşma)

Değerli vatandaşlar! Kıymetli konuklar!

Bugün büyük bir bayram günüdür. Halkımız en değerli çocuğu ve en bilgin üstadına ebedi sevgisini bildirmek için toplanmaktadır. Onun doğum gününde, her 10 senede böylece bir araya gelerek geçmişimiz ile bu günümüzü, ulaştığımız ile ulaşamadığımızı değerlendirmek üzere çoktan bir adete dönüşmüştür. Bunun her birinde Abay adı yeniden anılıp, halkımızın mertebesi ve onuru yeni doruklara yükselmektedir. Bu arada saygıdeğer şairimizin değerli mirasının sınıf ideolojisi tabanında kalmayıp, yeni nesillerle birlikte yaşayacak ebedi bir yapıya dönüştüğüne seviniyoruz. Sonra onun değeri ve ünü kendi ölçeğimizle sınırlı kalmayıp, komşu halklar ile ülkelere de geniş çapta yayılmasıyla gurur duyuyoruz. Bu defasında ise müjdemizin yeri çok ayrıdır. Bunun için birbirimizi sevine sevine kutlayıp, birbirimizden müjde istesek de yanlış olmaz.

Abay babasının oğlu değil, insanın oğlu olmayı arzulamıştı. Bu defada törenin en üst mevkiinde, arzuladığı muradına ererek tüm dünyaya adı ünlü, sözü güçlü, fikri değerli, insanlık şairi, insanlık bilgini olarak yükselmektedir. Bu törenin Almatı ile Semey'den, Karavıl ile Jidebay'dan başlamayıp, Batı ile Doğu'nun tanınmış ülkelerinden, Avrupa ile Asya'nın en güçlü memleketlerinden, Moskova ile İstanbul, Paris ile Pekin gibi dünya başkentlerinden başlaması da bunun delilidir. Bu, bütün gezegenimizin kültürel ve manevi nefesini sistematize eden çok güçlü uluslararası teşkilat UNESCO'nun bizim özel dilekçemizi içtenlikle kabul edip, böyle işlerin kalıplaşmış eğilimini ilk defa bozarak dünya çapında kutlamayı kendinin yüksek yetkisine alarak çözüm bulması sayesindedir.

Biz bunu, yeni bağımsızlığını kazanıp, insanlık derneğinin eşit haklı üyesi olarak yeni sıraya girmekte olan eski halkımız ile genç devletimize gösterilmekte olan büyük onur, yüksek siyasi ve manevi destek olarak değerlendiriyoruz. Bütün Kazakistanlılar adına UNESCO teşkilatına, onun müdürü, bugün aramızda bulunmakta olan çok değerli konuğumuz, ünlü aydın, tüm dünyaya meşhur şair, saygıdeğer Federico Mayor Bey'e en içten sonsuz şükranlarımızı sunmayı bir borç bilirim. Yine, Abay kutlamasına katılan, katılmakta olan, onun mirasını tanıtmada büyük katkılar sağlayan, bugünkü törene yetkili temsilcilerini gönderen bütün memleketler ile uluslararası derneklere en içten teşekkürlerimi sunarım. Bu demokrasi ile humanizm emellerinin dünya çapında esas zaferlere ulaşması sonucunda oluşmaya başlayan yeni manevi durumun altın delili olarak biliyoruz. Hem ölümde hem dirilikte kardeşlik demek budur. Sevinç ile kaygısı ortak manevi kardeşliğin dünya seviyesinde oluşmaya başlaması bizim yarınlara olan inancımızı pekiştireceği bir gerçektir. "Barıştırmak elçiden, çekiştirmek haberciden" diyor Kazak atasözü. Alçak gönüllüğümüz ile saf niyetimizin esas görünüşü gibi Abay'ımızın dünya çapında anlaşma ve dayanışmaya kendi katkılarını sağlayan manevi arabuluculuğa giriştiğine gerçekten memnun olduğumuzu saklayamayız. Eri elinin adını çıkarır, eli erinin adını çıkarır derler. Biz günümüze dek tarihi dönemde, insanlık âlemine tanıtıp, güvenli ortak olarak ilk defa görünürken itibarımızı yükseltip, manevi nakşımızı belirten Abay gibi beyimiz olduğuna şükürler ediyoruz. Böyle beyimizin adını doruklara çıkararak yüceltebilen ülkemizin varlığına da şükürler ediyoruz. Allah'ın bize bugünleri gösterdiğine de sonsuz şükür ediyoruz. Böyle dönemde yaşayıp, böyle ülke ile böyle topluma canı gönülden hizmet etmeyi kaderimize yazdığına bin kere şükürler ediyoruz. Bunu hissetmek bizim ümidimizi güçlendirip, gücümüze güç ekleyeceği bir gerçektir. Çünkü Abay'ı Abay yapan kendi döneminde yaşadığı çeşitli zorlukları, günümüzde bizim başımızdan geçen olaylarıyla doğrudan devam etmektedir. Onun kaderi ile manevi arayışlarının dağınık yollarını, dipsizliği ve engelini ayrıntılı değerlendirip, doğru sonuç çıkarabilirsek başımızdaki dönemle epey bağlantı kurup, günümüz durumunu pekiştiren epey anlam ve önemi bulabilirdik. Abay'ın o zamanlar böyle düşünüp, böyle yazmaması ne kadar mümkün ise, bizim bu zamanda bu kadar zorlanıp, böyle davranmamamızın o kadar da mümkün olamayacağını anlardık.

Ayrı durumun ayrı arayışlar ile ayrı davranışlara başlayacağı bellidir. Büyük yetenek ile büyük güç de o zaman lazım. İnsanlık her zaman ilerlemeye özen gösterip, yüksekleri talep etmiş.

Hiçbir zaman dinmeyen ve dinmeyecek olan manevi mücadelede hedef çizen, yol gösterebilen keskin bakışlı önderleri her zaman özlemisizdir, her zaman saygıyla yüksek mevkiye koymuşuzdur.

Çünkü akıl bulunmadan hiç bir şey bulunmaz. Akıl gelişmeden ar namus dayanıklı olmaz. Arsız, namussuz insan, başkaları şöyle dursun, kendini de geliştiremez. Bunlarsız milli bilinç ile milli namus da duldur. Bunlar olmadan toplum gelişmenin pürüzsüz yoluna giremez, alışık eğilimin soluk yolundan çıkamaz, karışık zamanda başı dönerek karışık hal geçirir. Böyle bir krizden çıkmanın yolunu tarih ile tabiatın sadece özel olarak saydığı çocukları gösterebilir.

Abay da tam onun gibi karışık zamanda mucizevi tevekküle varabilecek ayrı feraset ve ayrı ruh sahibidir. Bunun sayesinde o bugün bütün insanlığın itibarı, yüksek manevi serdarlardan birine dönüşmektedir. Onu doğurduğu dönemi geniş çapta araştırmayınca ondan kalan mirasın enginliğine ulaşamayız.

O, Kazak tarihinin özel ağır dönemiydi. Yeryüzüne sahip çıkmak isteyen Çarlık, Orta Asya'yı işgal ederek, Doğu ve Güney'e de hâkim olmayı hedeflemişti. Böyle stratejik amacın tam önündeki ülke Kazakistan'dı. Başkasından ayrılsa da ondan ayrılmamak siyaseti ilk defa o zaman ortaya çıktı. Ülke yönetiminin tarihi oluşmuş milli sistemi tamamen belirlendi. Metropoldeki disiplin zorla girmeye başladı. Önce Kazakların her soyundan birkaç küçük hanlıklar kurulup, milli-bölgesel birlikler bozuldu. Sonra her hanlığın halkı ile toprağı ata ataya, soy soya bölünen payıyla köy köy, kasaba kasaba paylaşıldı. Böylece kesilmiş koyunun kemikleri gibi parçalanan hanlıklar egemenliklerinden ayrılıp, komşu illerin terkibine zorla girdirildi. Ondan hanlıklara bölünüp, beyzadelerin yerine padişah hükümetinin atadığı "güvenli kazaklara" yönetim devredildi. Böylece geleneksel kendi aralarındaki kavga kaybolduğu sırada, il, köy, kasaba, bölgelere bölünecek düzenle yeniden kuruldu. Köy ile kasabayı yerli memurlar, il ve bölgeyi Çar'ın askeri yakınları yönetti. Böylece Kazaklar kendi yerlerinde yabancı gibi yaşadılar. Millilik şöyle dursun, soy, boy gibi beraberlikten ayrılıp, bütünlüklerini kaybetti. Böylece dağılan halk üsttekilerin talimatıyla altı bölgeye ayrılıp, komşu Sibirya, Orınbor, Astrahan, Türkistan bölgelerine, Mangıstav ise önce Kafkasya dışına, sonradan Hazar yanındaki bölgeye dâhil ettirildi. Bu şekilde Kazaklar her tarafa dağılarak bir halk, bir ülke olduğunu adıyla birlikte unutacak hale geldi. Yeryüzünde sömürgecilik görmeyen halk az olmasına rağmen bir asırda bu kadar çok reform geçirip tuz buz hale gelecek kadar zulme uğrayan halk hiç bir yerde yoktur.

Bunun hepsi sömürgecilik boşluğun sakinleri tarihi oluşmuş memleketini yeniden yapamayacak şekilde, onları toprak ve suyunun eski sahiplik haklarından tamamen ayırmayı amaç eden, önceden düşünülen zalim politika idi. Günümüzde bize dişini bileyen altın boncuklu siyasi doğanlar ile sıradan birilerinin sözünü takip eden akılsızların yeni programları hangi dönemdeki "siyasi hurda kâğıt" olduğunu bundan ayırabiliriz. Bunun gibiler komşularının yerini toz toz bölerek, kendine hayvan güttürerek, ata yurdunda bulunmakta olan hazineden hiç bir şey vermeyip, kibirlenerek o dönemi özler. Öyle bazı kibirliler büyük kültürün yattığı büyük ülkenin atını örterek başkalarına örnek gösterdim diyerek kendi itibarını kendi düşürdüğünün farkında değildir. Böyle insanlar o zamanlar da az değildi. Ülke ile toprağı viran etmeleri şöyle dursun, bilinci de zehirlemeye başladı. Diline, dinine, yaşama geleneğine havadan bakıp, ata mesleği ile tarihini unutmaya, kendini hor sayarak başkanın emrine eğilmeye motive eden şeytani politika özel bir şekilde gerçekleştirilmeye başlandı. Yabancılaşma diye adlanan olay böylece gelişti. Oltaya düşen, yeme koşan küçük balık gibi oynayan yabancı bilinç, kendi kendini ateşe atan gözsüz kelebek gibi bir dönem kurdu. Birlik ve bütünlük unutuldu. Sayılı olarak okutmak, sayılı olarak hizmete atamak bir taraftan Ruslaştırmayı, diğer taraftan rekabet ile iç düşmanlığı güçlendirmeyi amaçladı. Diğer şeyler şöyle dursun, eğitimde bile aşağılık göründü. Bir asır boyunca düşmanla mücadele eden halka sanki göz kulak oluyormuş gibi olan hile kapanı kuruldu. Kitaptan ziyade topu, okuldan ziyade askeri kaleyi çoğaltan hükümetten korkanlar uçsuz bucaksız çöllere çekildi. Korkmayanlar siyasi dalkavukluğa yöneldi, kapıdaki köleliği kabul etti. Verimli topraklar, güzel meslek ve hizmetler sadece merkezden özel olarak getirilenlere verildi. Dış bölgelerin gelişmesine ayrılan paralar bütünüyle dışarıdan bölgeye taşınanlara harcandı. Yabancıları eğitime çekmek isteyenler ise, çar sarayının büyüklerinden birisinin step valisine açıkça yazdığı gibi "sınırsız insan sevgisi" olarak alay edildi. Eğer bu asrın başında Kazakların arasından sayılı okuyanlar çıkıp, Rusça eğitim alanların sayısı yüzde bire ulaşmış ise ona kariyer düşkünü step zenginleri ve eğitimi arzu edenlerin kendi gelirleri harcandı.

Can sahibi aydınlığa ulaşmaya çalışır. Kendi kendine yok olmayı hiçbir canlı istemez. Halk da öyle. Ne kadar zorluk, zülüm görse de ümidini kesmez. Kendisi gibi olan halkın ulaştığına kendi elini ulaştırmaya çalışır. Tam böyle bir istek sekiz asır önce bizim bir hemşiremizi bilim arayışıyla Güney Asya'ya ayak bastırmıştı. Geçmiş asırlarda da tam bunun gibi talep atlarına binenler çıkmaya başladı. Bir zamanki El-Farabi'nin yakıcı talebini Arap halifeliğinin babalık himayesi diye

nasıl söyleyemezsek, geçmiş asır sonundaki aydınlarımızın eğitim yolundaki tevekkülünü padişah otokrasisinin babalık himayesi diyemeyiz. Dış bölgelerdekilerin de okuma yazma öğrenmesi, eğitime çekmenin sistemli politikası oldu. Fakat bu bizim bozkırımıza bu asrın ikinci on senesinden itibaren girmeye başladı. Demekki, o zamana kadarki eğitime, okumaya eğilim milli varlığımızın ihtiyacından ortaya çıkan manevi cesarettir. Bir ekonomik-toplumsal geleneğin devri tam bitip, ikinci ekonomik-toplumsal geleneğin tam yerleşmeye başladığını fark eden milli bilincin tarihi gelişmeyi kendine göre değerlendiren çok öngörücü özelliğidir. Böyle olayı dışarıya götürüp eşleştirmek ayıp olurdu. Milli manevi yaşamımızın derinlerine inerek değerlendirmeden mahsus kaçma olurdu. Böyle görüşle bakarsak, Abay gibi büyük bireylerin dâhiyane fıtratına adıyla yanaşamazdık.

Abay'ın insanın göremediği cesareti ile büyük sayılacak özelliği, sömürgeci aşağılama olduğu yerdeki olabilecek kaçınma yerine mücadeleyi, iğrenme yerine öğrenmeyi, dalkavukluk yerine yatıştırmayı, koltuk seven kariyercilik yerine eğitimi seven rekabeti yerleştirip, milletimizin manevi azmin adıyla, kendine has özellikleriyle göstermesidir.

Çünkü halkına gerçekten acıyan önder çukura düşürecek değil, doruğa çıkaracak yolu gösterir.

Abay da tavsiye etmeden önce karışık zamanın bütün zorluklarını baştan geçirdi. Onun o zamanki Avrupalı seyahatcilerin ağzından "Step Çicerosu" makamıyla kodaman babası eski ve yeniye hatip oldu. Büyüklere ve padişah idaresine sözü geçerliydi. Böyle akıllı, öngörülü babanın büyüttüğü zeki genç, medresede Müslümanlık, okulda Rusça okuyup köyüne dönüp, idarecilik işlerine başladı. Eski gelenekteki soy ve boy psikolojisi ile otokrasi sömürgecilik yüz yüze gelen çekişme ortasında yürüyerek, ülkesini korumaya bütün gücünü sarf etti. Fakat emeği boşuna gitti. Kardeşleri kıskançlığa, sömürgeci halklar kuşkuyla baktı. Kederli delikanlı idareciliği bırakıp şair olmaya yöneldi. Kalan yirmi yıl ömrünü sadece eğitime, sadece edebi sanata harcadı. O emeği, insanlık akıl ve düşüncenin en büyük kişiliğine dönüştürdü. Şair Abay Kazak'ın sözlü şiirini realist yazılı şiire dönüştürdü. Eskiden yazılmamış konuları ele aldı. Eskiden ele alınmamış edebi türleri ortaya çıkardı. Dış görünüş, dış tasvir yerine insanın içine dikkatle bakacak, yaradılışın engin gizlerini açacak çok önemli felsefi ve sosyal lirik şiirler yazdı. Doğu şiirine has nezaket, ahenk, batı edebiyatına has net araştırmacı mantıkla zenginleşti.

Eğer Abay olmasaydı, bu asrın başında sanatsal sakinliğe, değişikliğe, zamanla birlikte adım atıp, zamanla kederi paylaşabilecek sosyal mantığa sahip yazılı edebiyat okulu: gerçek anlamdaki Abay okulu oluşmazdı. Magjan Jumabayev, Berniyaz Küleyev, Şangerey Bökeyev, Şakarim Kudayberdiyev şiirinde, Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursunov, Gumar Karaşev, Halel Dosmuhamedov, Muhamedjan Seralin'lerin siyasi ve bilimsel yapıtlarında, Sultanmahmut Toraygırov, Spandiyar Köbeyev, Mirjakıp Dulatov, Jüsipbek Aymauıtov eserlerinde bütün tabiatıyla görünen bu okul, Abay'ın sistemleştirdiği yeni ulusal estetik dünyanın nice yapıcı olduğunu net olarak tanıttı.

Kökeni bu kevser pınardan başlayan çok dallı, çok geniş edebiyatımız 20'nci asrın zorlukları sırasında kendi halkına manevi destekte bulundu. Sadece kendi yurdunda değil, eski Sovyetler Birliğinde, hatta dünya çapında titiz toplumun çölünü basacak nitelikte manevi besin bulabildi. Biz bunun için bir buçuk asır önce estetik düşünce dolu gülizar bozkırlara cesurca adım atan Abay'ın cesaret dolu yeteneğine borçluyuz.

Abay Kunanbayoğlu'nun dünya çapı bilincinden kendi yerini kazanacak önemli fenomen olması onun sadece edebi araştırmalarıyla sınırlanmıyor. Edebiyat, Abay'ın tüm dünya yaradılışına, insani, milli, kişisel, tarihi, zamana has oluşa yelken açacak kevser deryası, eski dünyadan ebediyete kadar uçsuz bucaksız genişlikteki manevi dünyaya, manevi arşa, evren diye adlandırılan âlemin mucizevi uzaklıklarına çekecek bir taraftan ıstırabı, diğer taraftan zevkli seferin başlangıç kapısı hem derinlere indirecek, kemalete eriştirecek emellerinin altın basamağı olmuştu. Abay'ın düşünür gücü ile araştırmacılık becerikliliğin de kendi zamanının karma karışıklıklarla dolu gerçeği belirlemişti. Bu karışıklıktan çıkar yolu ararken kendi halkının milli yaradılışını detaylı bir şekilde araştırdı. Onun başındaki hasreti detaylarıyla tahlil etti. Böylece derdine derman, geleceğine yön aradı. Halkına koruyucu, milletine destekçi olarak bütün insanlığa yüce gönüllü humanistlik doruğa yükseldi. Kişi ile kişinin, halk ile halkın da arasında olabilecek kavgaların hepsinden uzak durabildi. Ulusları sevmediği halde komşu Rus halkına, başka da halklara saygıyla davrandı. Çar idaresini inkâr etmesine rağmen büyük Rus kültüründen eğitim aldı. Az sayıdaki halkı da kalabalık halkı da yakınlaştıranın manevi etkileşim olduğunu anladı. Bütün insanlığı birbirine dost saydı. Onu, batıya, doğuya, uzağa, yakına bölmeyip aynı olarak gördü. Bozkır yaşamını düzeltmek için devamlı gelişip devamlı dayanıklı olan insanlık derneğinin yaşamına derinden bakmalıydı. Böylece kendi devrindeki halkının sosyal varlığıyla sınırlı kalmayıp onu nasıl düzeltmenin, eğitmenin çarelerini araştırdı. Kendi düşüncesini ortaya attı. O,

Kazak aydınlarının bu asrın başındaki sosyal kalkınma talebini de o kadar etkiledi. Bununla kalmayıp, Kazakların yirminci asırdaki toplumsal bilincini doğrudan etkileyebildi. Abay'ın sosyal düşünür olduğuna geniş bir şekilde bakılacak an günümüz dönemidir. Toplumumuzda tamamen değişiklikler olan da şimdiki dönemlerdir.

Bu açıdan bakarsak, bozkır felsefecisi halkına merhamet etmek onunla birlikte ağlamak değil, ona kendi kendini dayanıklı kılmanın özel yolunu belirtmektir diye anlaması hiçbir şüphe doğurmayan açık meseledir.

Abay'a böyle riski göze almayı cesaret ettiren, onun bu kadar namusunu bileyen Kazak bozkırlarındaki aşağılayıcı siyaset ve dalkavukluk yapan sosyal bencillik idi. Onları yakasından alarak dövüşmekten bir şey çıkmayacağını anladı. Kenesarı dönemi mücadelesi bitmek üzereyken, dünyaya gelen bebek beşikteyken bile bağımsız ülke olmaktan tamamen ümidini kesmişti, başkasının boyunduruğu altında çalışıp, derecesini yükseltmek isteyenlerin kargaşalarını görerek büyüdü. Bağımlılık sıkı şekilde yerleşip, artık her şey olmuşken saf halkı fitneye sokmanın insanlığa aykırı olduğuna inandı. Öç almanın başka yolu mu var? Var.

Abayca söylersek "evvel para kazan" der. Aksine "karnı aç kişinin boyunda akıl, ar, bilime tutku nereden olacak?". Para kazansa karın doyar. Ondan sonra bilim, sanat lazımmış."

Bilim ve sanatı nerede aramak gerekir?

Abayca söylersek: "Rusça okumak gerek, hikmet de, para da, sanat da, bilim de hepsi Rus'tadır. Rus bilimi, sanatı dünyanın anahtarıdır. Onu öğrenene dünya ucuzdur".

Duymak isteyenlere bambaşka bir cevap. Çok fayda isteyen, başarı peşinden koşan menfaatçi bakış değil miydi? Böyle aklın, çarın unvan sahiplerinin dağıttıkları fikirden nesi eksik? Unvan sahipleri köy sakinini aşağılamayı ister, Abay ise eşitleştirmeyi ister. Onun anlayışında o ortamın "Zararından uzak, faydasına ortak olmak için eğitimini, ilmini bilmek gerekir. Sen onun dilini öğrensen dünyaya bakışın gelişir, herkesin dilini, sanatını bilen kişi onunla aynı seviyeye girer, kimseye bağımlı olmaz, kimseye yalvarmaz". Bundan çıkacak sonuç: aşağılatanın medeniyetini edinip, kibirlenenden biliminle üstün olarak kendi payını telafi edebilirsin. Aksi takdirde, az ile çoğun, güçlü ile güçsüzün arasında başka türlü eşitlik olması hiç mümkün değil.

Öylesine yaramazlık gibi görünen bu kaideyi Abay kendi ömrüyle kanıtlayabildi. Bozkırdaki keçe evinde yatarak Rus klasiklerini ta-

mamıyla okuyup, sırayla Kazakçaya çevirip, halkına yaymakla meşgul oldu. Onunla kalmayıp, Rus dili aracılığıyla Bayron, Gete, Şiller, Lesaj, Dümo, Mitskeviçleri araştırıp Kazakça söyletmeye çalıştı. Hatta Eski Yunan, eski Roma devirlerine karışıp Aristotel ile Sokrattan başlayarak, Spinoza ile Spenser gibi ünlü düşünürleri detaylı araştırdı. Darvin'i araştırarak doğa bilimleriyle tanışıp, New York üniversitesinin profesörü Chon William Dreper'in eserlerine dikkatle eğildi, Avrupa'nın düşünce gelişimi, tarihi, katoliklik ile ilim arasındaki iletişim tarihiyle tanışmış oldu. "Benim Kabem artık Batı'ya döndü" demesi de ondandı.

Duygusal şair, canlı düşünür, bilgin bozkır yaşamını başka dünya varlığıyla karşılaştırarak araştırmayı anlamak istedi. Çocukluğundan tanıdık Arap, Fars dilindeki kitapları yeniden karıştırarak Doğu şiirine, tarihine, felsefesini son görüşüyle yeniden değerlendirdi. Özellikle Taberi, Rabguzi, Raşid-ed-din, Babur, Abılgazi eserlerine çok dikkat çekti. Doğu zihniyeti ile İslam hukukunu detaylı araştırdı. Kendi zamanındaki Orta Asya ile Güney Asya'nın kültürel ve manevi hayatından çok haberdar oldu.

Abay zihniyeti sadece dış dünyaya dikkat çekmeyip, milli varlığı değerlendirecek esas miraslara da dikkat çevirdi. Korkut, Asan Kaygı, Atalık, Sıpıra Kodantayşı, Kaztugan, Dospambet, Şalkiyiz, Matgaska, Jiyembet gibi ozanların şirlerindeki kaygı ve güç, Buhar, Töle, Kazıbek, Ayteke öğütlerindeki Abay dünya bakışının en derin ve yakın katlarıydı.

Ona müdrikler Hoca Ahmet Yesevi, el-Farabi, Yusuf Balasagun, Mahmud Kaşkari, Muhammed Haydari, Dulati, Kadırgali Jalayır, Muhammed İbn Kays, Husan Addin Barşinlegi'nin eserlerini katarsak Kazak şairinin çok katlı, çok taraflı dünya bakışına hayran olurdunuz.

İki dev kıtayı altın kemer gibi kuşatarak kucaklayan eski sahrada kalıplaşmış bilgelik düşüncenin ne kadar derin, ne kadar kapsamlı, belli bir medeniyet, okul, akım çemberine tutuklanmayacak kadar ne kadar da azad ve serbest olacağına inanırdınız.

Abay'ın bakışı ne kadar da geniş ise, hayret ettiği, imrendiği, iğrendiği, tutkusu, aldığı etkileri o kadar geniş, fark ettiği, yorumladığı sağduyusu da o kadar derindi.

Fakat onun bu kadar karışık manevi dünyasına özel bir özellik katan etki ve düşünce, duygu ve mantık, ahenk ve tür ara ilişkisini ayırmadan, samimi insanlık, samimi kişilik ve samimi kemâlâttır. Herhangi gelişim açısından bakan diyalektik hızdır. İlgisiz burjuvaya boyun eğmek istemeyen gerçeklik ve endişe.

Asya'nın dış bölgesinde doğup büyüyen bozkır şairine böyle manevi rasyonalizm, insani maksimalizm nereden gelmiştir? Onun eserlerine o sıralar Avrupa'nın bile kabul edemediği, insanı esas kişilik, insanlığı esas haysiyet sayan yeniden gelişme emelleri, gerçek anlamdaki yeniden yapma görüşleri nereden sinmiştir?

Okuduğu kitaptan mı, zamandan mı, çevresinden mi, her gün göz önünde gezen kederli varlıktan mı?

Doğrusu, sonundakidir. Kafasındaki düşünce halkını düşünen, kargaşadan yorulan, binle yalnız mücadele eden, çok yorulan bilinci, özellikle, bütün dünya tamamen değişse de değişmeyen bozkır yaşamı idi. Geniş bozkırın hangi tarafından baksa da göze batan sessiz geri kalmışlık idi. Bunu hala anlamayan saf halkı idi.

Önceden kendinden başkanın hepsini alay eden köylülerini dinleyerek "bizden başka herkes ahmak, en iyi halk biziz" diye düşündüğü saf düşünceyle çevresine dikkatle bakarsa, dün alay ettiklerinin hepsi bunları geçmiş. Birilerinin "ekmediği ekin yok, yetiştirmediği meyve yok", tüccarının bile gezmediği yer kalmamış, yapmadığı iş yok". Birileri "askere de dayanır, kazaya da dayanır, molla, medresesini koruyup, dinini saklamaya hazır". Birilerinin biz, köle ve cariyesinden beteriz, "birimiz ırgat, birimiz kapıcıyız", "önceki övündüğümüz, güldüğümüz, sevindiğimiz şeyler nerede?".

Abay'ın bütün aklında bu sorular geziyordu, bunları "fark etmeyen kişinin hem bu dünyada hem ahirette başı ağrıyacağı gerçektir". Sağırın başını ahirette ağrıtacak var mı, yok mu? Olgun kişinin başı ise bu dünyada bile karışacağı sözsüzdür. Fakat böyle "devamlı bu endişeyle yaşayabilecek miyiz?" Devamlı kedere dayanabilir miyiz?"

Batı ve doğu mürşitlerini araştırarak çıkardığı sonuç: Allah'ın özü de gerçek, sözü de gerçek; o kimseye kötü ol, zalim ol, istismarcı ol dememiştir; öyleyse Allah'ı dinlemeden kurnazlık düzelmez; kurnazlık düzelmeden boğaz haram yemeyi bırakmaz, helal olmadan insan düzelmez; insan düzelmeden toplum düzelmez; halkın düzelmesi için her birey kendi kendini düzeltmesi gerek. Onun için "sevinilmeyecek şeye sevinmeyi, utanılmayacak şeyden utanmayı" bırakmalı. Bizi bunlardan temizleyen tek deva emektir, çalışmaktır. Abay'ın düşüncesinde "Çalışma marifeti arttırır. Çalışma duyduğu şeyi pekiştirir. İnsan aldığı bilimi düzene sokar, gereklisini gereksizden eleyerek akıllı olur". Bu yüzden de, o, çalışmayı bütün iyiliğin temeli, çalışmaya olan sevgiyi insan hayatının esas önemi ve amacı sayar. Tembelliği ise tüm inatçılığın, ondan meydana gelecek dalkavukluğu tüm zararın, palavrayı düzelmekten ümidini

kesen çaresizliğin esas atası diye anlatır. Halkını "düzene sokmayınca dilenciye" dönüştürmeyen tek davranış: "Tarım, ticaret, meslek, ilim" diye bildi. O sadece gayret ve istek olduğu zaman gerçekleşir. Abay'ın "Allah sana çalışmaya yetecek güç verdi ama sen çalışmıyorsun. Allah sana ilim verdi ama sen okumuyorsun. Allah sana bilinç verdi ama sen onu kaybettin. Sen üşenmeden çalışırsan, sabırla araştırıp, faydalı iş yaparsan zengin olurdun" diye suçlaması da o yüzdendir.

O, sadece çalışmanın sayesinde insan ahlaki açıdan gelişip, ailesine, genç nesil terbiyesine, anne baba, dostluk, arkadaşlık, kardeşlik borcu görüşünü değiştirebilir kanısındadır. Aksi takdirde, atadan kalan mirasa övünen otlakçı, halkın arkasında gününü gören sinsi, başkalarının eşyasına göz diken gizli düşmanlık ve hırsızlık, tembellik ve dalkavukluk, zalimlik ve kibirliliği uyandırmazsa ailesinin durumunu da başkasının durumunu da düzene sokamazdı. Abay'a göre bütün anlayışın gerçek önemini açıklayacak ölçü çalışmaya olan bakıştır. Altıncı sözünden işbu parçayı alalım: "Kazak der: "Birlik olmadan dirlik olmaz". Burada söylediği hangi birlik? Kazak düşünür. at ortak, aş ortak, giyim ortak, devlet ortak olsa der. O durumda zenginlikten ne fayda, fakirlikten ne zarar? Akraba kaybolmadan servet arayıp ne yapalım? Bu mu birlik? Hayır, birlik akılda birlik, servette birlik değil. Birlik servete satılırsa ahmaklıktır. Akraba almadan birlik kılsın. O zaman herkes nasibini Allah'tan diler veya iş arar. Oysa halkı birbirinden bela arar. Bunun neresinden birlik çıktı?

"Bolluk öncesi varlık" diyoruz. Hangi varlık? Can gövdeden çıkmayınca mı? Öyle varlık itte de var. Varlık bu da değil. Kalbiniz, gözünüz diri ise onu der. Kendin sağ isen de, kalbinin gücü olsa, akıl bulacak söz anlayamazsın. Helal işle üşenmeden para kazanmaya azimli olamazsın".

Püf noktası bu değil miydi? Genelde, bizim günümüzde ele aldığımız çok işlerin delillerini başka taraftan aramaya lüzum yok. Her şeyi Abay'dan bulursun.

Günümüz uluslararası durumlara ilişkin edindiğimiz devletin iç ve dış siyasetine cevabı Abay'da bulabiliriz. "Bütün insanı kardeşim diye sev" dediği satırlardan halklar dostluğu şair için eşit yaşamanın yalan diplomasisi değil, yaşamın esas anlamını belirten yüce murat olduğu görülür. Şair bakışını günümüz diliyle belirtsek başka ülkelerle dostluk ilişkide, dayanışmada olma politikası bizim ülke olarak sıraya girmemizin ön şartlarından biridir. Başka gelişmiş ülkeler ne yaparsa onu yap, ilmini, kültürünü öğren diyor Abay. Onun için başkalarıyla "kültürel,

ekonomik, siyasi etkileşim gerek, onun günümüzce tabiri uyum yani bütünleşme.

"Birini, Kazak, birini dost, görmezsen işin hepsi boş" dediği sözler millet olarak uyumumuzun esas şartıdır. Kendi halkımızın amacı için mücadelede dostluk, uyum, birlik lazım değil mi? Lazım. Öyleyse, Abay sözünü derinden anlayıp, onunla başkalarını utandırmak değil, kendi kendimizi utandırmaya çalışalım.

Değişik tarihi durumda yaşayan Kazak halkına bundan sonra eskisi gibi yaşanmayacağını, zaman akışına göre çalışıp, meslek edinip, ticareti öğrenmek gerektiğini de ilk olarak söyleyen Abay'dır. Yani, Kazak toplumuna hem sosyal reformu hem ekonomik reformu da ilk olarak sunan Abay'dır.

Toprağından, suyundan, bağımsızlığından, yönetiminden ayrılan Kazak'ı kurtarmanın tek çaresi, onun manevi dünyasını, milli ve insani iyi özelliklerini korumak olduğunu, o zaman milli özelliğini yaşatacağını şair iyi anladı. Onun için kendi de büyük gayretle çalıştı.

Abay' dikkatle okuyan insan onun dünya bakışı günümüz piyasa ekonomisiyle de doğrudan uyum sağladığını fark edebilir. Abay âlemi bizi yedi gece kaybettirmeyecek deniz feneri gibidir. Buna bakarak varlığımızın doğru ve yanlışını değerlendirebiliriz. Çünkü bizi rahat bırakmayan çok sorunun cevabını Abay ta eskiden söylemiştir. Abay'ı okuyarak yurdumuzu düzene sokabilirdik. Maalesef, birisinin zamanı yok, birisinin anlayışı dar, birisinin hiç isteği yoktur.

Yoksa çok şey evvela herkesin kendi kendini düzene sokamayışından gelişemiyor, öyle değil miydi?

Kendi halkını "yurt olsun, büyüsün, gelişsin" diyen her insan önce Abay'ı okusun, Abay'ı dinlesin. "Eğer de akıllı kişilerin sırasında olmak istersen günde bir kere, olmazsa, haftada bir, hiç olmazsa ayda bir kendini hesaba çek! Önceki hesabından sonraki yaşamını nasıl geçirmişsin, eğitime, ahirete, bu dünyaya faydalı mı, pişman olmayacak şekilde mi geçirmişsin? Yoksa nasıl geçirdiğini kendin de mi fark etmedin?" diyen şair sözlerini bir hatırlayalım.

Eğer herkes geçmişini unutup, değişikliğe uğradığımız on sene, bağımsızlığı aldığımız dört sene içindeki yaşamını hatırlayarak, ne kadar imkânı boşa çevirdiğini, ne kadar şeyi boş verdiğini daha iyi anlardı. Önceleri akrabaya, sonra hükümete avuç açan, kendi durumunu kendisi düşünmeyip başkalarından medet uman sosyal tembellik çok insanımızı hala hızla değişmekte olan zaman talebine uyduramıyor. Böyle kaygı-

sızlık ve yolsuzluk nedeninden dışarıda sanayi ve işler, evdeki durum aksamaktadır. Birisinden talimat bekleyip, herkese el açmak, kendiliğinden bilmemek, bağırmazsan anlamamak yüzünden hareket yerine hile, iş yerine söz, teklif yerine yalvarmak, onay yerine bahane, tavsiye yerine şantaj gelişmektedir.

Tarihin verdiği imkân ile tabiatın verdiği servetin henüz kendi yerini bulamayıp, boşuna gitmesi çok üzüyor. Onun için dışa öfkelenemeyiz. Bağımsızlığımızı derhal kabul etti. Yardımlarını sundu. Ekonomimizi, sosyal ve kültürel gelişmemizi kalkındırma yolunda beraber olmaya hazır olduklarını bildirdi. Herkesle dostça ilişkideyiz. Hem uzakla hem yakınla alışveriş içindeyiz. Tam iş durumunu sağlayacak her şey var. Eksik olanı: Abay'ın dediği ilgi ile gayret, öğrenmeye gayret, bilmeye gayret, çalışmaya gayret hızlanma yerine zayıflamaktadır. Onun yerine Abay'ın dediği inatçılık ile yaramazlık, "yalan ile dedikoduyu yakın tutan" kavgacılık ve palavra, kendi ülkesini kendisi takip eden" hırsızlık ile kıskançlık, ayırımcılık ile "söz gezdiren, halkı kışkırtan particilik" azalmıyor. Ekonomik etkinliği, Abay gibi söylersek, "kendi toprağıyla, kendi yurduyla boğuşup, düşüncesizlere kucağını açıp savurganlıkla", "halka hayırlı iş yapmayıp", "karın suyu gibi çabuk erir, çalışmadan bulunan servet-devlet", siyasi etkinliği kavga olmayan yerden düşman aramakla, sosyal etkinliği takılacak feda ile her şeye burnunu sokan merak ile karıştırmak geniş çapta yayılmaktadır. Buna küsmeyip de neye küser? Kendimize öfkelenmeye mecburuz. Bunun hepsi "Yarım sevgi yarım fark eder" denilir gibi bağımsızlığımız ile özgürlüğümüzün değerini yarım kavrayıp, yarım değerlendirmekten ortaya çıkan hastalıklardır. Bu arada büyük şairin: "Atını yarışlarda yarıştıran atını destekleyen akrabalarının neden senin atının birinci gelince üzülüyor ve yarışlara kızıyor? Huzur arayan, huzuru bulamayan kimsenin huzur olduğu zaman bir anda huzurdan yorulması neden? Hasta kişinin yiğit gibi görünmesi neden? Fakir kişinin kibirli olması neden? Kazakların gerçek söze inanmayıp, kulak asmayıp, dinlemeye zamanı olmayıp, zararlı söze, yalana uyup, tüm işleri su gibi aksa da onu bütünüyle duyup anlamazlıktan gelmesi neden?" dediği sözler akla gelir. Bu feryadın günümüz yaşadığımız toplumla da ilişkisi olduğunu aklımızdan çıkaramayalım.

Siz iyi bilirsiniz, toplandığımız bütün büyük meclislerde ben, halkımızın birliği ve dostça geçindiği hakkında hep söylemişimdir. Çünkü eskiden bellidir ki ülke olmanın tek çaresi iç birliğidir.

Tarihin bütün döneminde Kazak kavgadan da düşmandan da yenildiyse birlik ve beraberliğin eksikliğinden yenilmiştir. Abay'ın da canına batan keder buydu. Eğer yurdunda birlik olsaydı, Abay:

"Herkes kendine göre başkan pek dar kafalı

İşte, bozmadı mı ki yurdun halini?

Birlik yok, bolluk yok, gerçek niyet yok,

Karıştı servetin, baktığın yılkılar."

Kafada beyin, eldeki mal kavgada kalan,

Gücünü gösteren kıskanç bozdu huzuru," diye pişman olur muydu?

Ancak Abay yine şöyle der: "Eski atalarımızın bu zamandakilerden üstün iki karakteri varmış. O iki karakter hangisi dersen, önce, o zamanlar ülke başı, takım başı adlanan kişiler varmış. Göçerken, kavga, çatışma olursa iktidar onlarda olurmuş. "İki dizgin, yani iktidarı sana verdik, bozmak değil, eksiklerini geliştiririm" diyerek kötü tarafını gizleyip, iyi tarafını yükseltmeye çalışırmış. Onu üstün gören, evliya sayan, ondan sonrakiler de bu yoldan çıkmıyorlarmış. Herkes kendi kardeşi, hepsi kendi malı olunca gerçekten de akılsız olmazsa, onları düşünmeyip de ne yapar?

İkincisi, çok namusluymuş. Her zaman sevinçte de kaygıda da çağırıldıkları yere akraba arasındaki kavga, öfkeye bakmadan gidip canı gönlüyle yardım edermiş. "Akrabada azan olsa da, ondan bezen olmaz" der. "Altısı ala (dargın) olsa ağzındaki (yanındaki) gider, dördü tam olsa uzaktaki gelir" der. Hani, bu iki karakter nerede?"(Abay'ın "Kara Sözleri", 39.söz).

Yurt olmanın kaidesi gibi olan, uyum ile birliğin gözü, bu iki karakter, tam bugün millet kaderi çözülür anda bizim için eskisinden daha çok gereklidir. Gerçi, ben şimdi Abayca tedirgin olup, bu iki karakter bizde hiç yok diyemem. Çünkü vatandaşlarım bana iki kere mertlik gösterip, güvenerek iktidarı benim elime verdi. Onlar gerçekleşti. Ben de sözümde duracağım: herkes kardeşimdir, öyleyse ben de boş durmam, onlara yardımcı olacağım. Onlardan ayrı endişem yok, onlardan ayrı kaygım yok. Ne görürsem halkımla birlikte görürüm, yurdumla birlikte görürüm, halkımla birlikte yenerim. Bu arada açık söylenecek bir mesele var: biz ekonomideki reformdan nasıl vazgeçmiyorsak, demokrasiden de öyle vazgeçmiyoruz. Çünkü demokratik özgürlük olmayan yerde ekonomik özgürlük de olmaz ve aksine, biz o özgürlüğe engel olan şeyleri düzeltiriz. Yoksa geçici zorlukları kullanarak özel egemenlik kuracak

yerde tanrı olayım denen kimse yok. Böyle çığlık, gerçekten de, Abay'ın dediği gibi üzüntülü rekabetle, sessiz olamayanlarla karıştırmış olanların ağzından çıkabilir. Bizim bozkırın, etkisizlikle dayansa da zulme hiç dayanmadığını iyi biliyorum. Kendim için değil, yurdum için düşünüp taşınıyorum: kendi başıma gerekliyi herhangi bir gün bulurum. Halkımın ihtiyacını nereden bulurum, nasıl bulurum diye düşünüp taşınmak sadece benim değil, her vatandaşın görevi ve aklında bulunmalıdır. Bunları uzaktaki, yakındaki siyasetçilerin bazıları anlamadığı halde halkımızın iyi anladığına razıyım.

Kısacası, Abay arzuları sadece bir milletin tutunacağı emeller değil, bütün insanlığın emelleridir. Kazak toprağında bunun gerçekleşme imkânı şimdi ortaya çıkmaktadır. İşbu siz ve bize nasip olmaktadır. Çünkü biz bu bozkırlarda yaşayan nesillerin içinde deminki imkânları elde etmekte olan ilk ve öz nesiliz. Bu yüzden büyük düşünür-demokrat, büyük manevi reformcu Abay'a en yakın, nesil sadece biziz. Böyle yakınlık bize tarih karşısında büyük sorumluluk yükler. Saygıdeğer üstadın vasiyet ettiği değerli emellerin sadece hayal yüzünde kalmayıp, net gerçeğe, net sosyal varlığa dönüşüp dönüşmeyeceği bize bağlıdır. Onun eserlerindeki gerçek hümanizm, insan amacına olan ilgi, bir başka özen, hayata dimdik bakan gerçeklik, tembellikten, özensizlikten, zulümden, açgözlülükten nefret eden manevi maksimalizm bizim gerçekleştirecek olan girişimimizin de esas özelliğine, esas içeriğine dönüşmesi lazım.

Abay'ın dediğine göre, insan mutlu olması için onun isteği ve o isteğin amacına ulaşması için başkalarının ilgisi lazım. "Dostluğu dostluk çağırır" denmesi de boşu boşuna değil. Bu yüzden de, o ulusal bütünlük, iç bütünlüğünü, dayanışma ve etkileşimi çok arzuladı. Halkın istediğine ulaşması için de onun çevresiyle tam bütünleşme ve etkileşme içinde olması lazımdır. Bu, bizim günümüzde kaderimize karar veren en önemli tarihi faktörlerden biridir.

Biz de şimdi kendi milletimiz içindeki hem de uluslararası dostluğa dünyadaki bütün ülke, tüm halklarla dayanışmaya, kültürlerarası etkileşime de Abay gibi bakıp, Abay gibi saygı duymaya ayrıca önem veriyoruz.

Sonuç olarak, günümüzde hepimizin değer verdiğimiz büyük akıl sahibi bundan bir buçuk asır önce kendi dönemindeki medeniyet adından dış kalan bölgede yaşayıp, sadece günümüz medeniyeti sağlayacak insanlar ile halkların özgürlüğü ve dostluğuna esas edilen, iyilik ve hayırlı işleri aynı üstün gelişen özgür toplumun nasıl olması gerektiğini de tam değerlendirebilmiş.

Bugün, o soylu kalp, değerli akıl sahibinin doğru değerlendirdiği mükemmellik toplumunu gerçekleştirebilecek ahlaki imkân bizde vardır. Şairin arzuladığı ilim, sanat, meslek, bilim de eskisi gibi az bulunur değil. Halkımızın gözü açık, okumuş insanlar, uzmanlarımız bilgilidir. Halkımız dostça geçiniyor. Toplumun üçte biri otuz yaşını doldurmayan gençler. Sadece bilime uygun yetenek, bilime uygun bilinç, gençliğe layık alev, güç, yaratıcılık olursa Abay'ın eline değil, ağzına bağladığı amaçları gerçekleştirmeyi zaman gerektiriyor.

Abay yılını çok iyi geçiriyoruz. Abay'ın şiirlerini ezberlememiz iyi. Onun derin düşüncesi ile fikrini sadece konuşmamızda değil, her günkü yaşamımıza tuğla gibi döşenecek kesin işe dönüştürürsek çok iyi olur.

Onun gösterdiği eğitim ve arzuladığı emellere içten değer vermemiz, adalet ve asalet üstadı karşısındaki oğulluk borcumuzu derinden anlayıp, ödeyebildiğimizin tek işareti olarak bulunur.

Günümüzde ülkemizde yapılmakta olan büyük işlerin neticeli olmasına en gerekli şey inançtır, güvendir. Ülkeye ihanet ilk önce onun geleceğine güvenmemekten başlar. Yüce Abay'ın, endişeli Abay'ın geleceğe olan inancını hiç kaybetmediğini bu sözlerinden görebiliriz: Kimin başı belaya girmemiştir ki, kim kötülük görmemiştir ki. Ümidini kesmek gayretsizliktir. Dünyadaki hiçbir şeyin sonunun olmadığı, geçici olduğu doğru, kötülük nasıl kalıcı olabilir dersin? Çok sert kış mevsiminin ardına yeşilliği bol, güzel yaz mevsimi gelmiyor mu?" der büyük şair. Gerçekleşsin, can baba!

Yurdumun başına düşen bugünkü zor dönemin sabit kalmayacağına, halkımızın gönlünü hoşnut eden barışın, sevgi dolu rızkın, bolluk dolu günlerin yarın geleceğine güvenim sonsuzdur.

Abay'ı bizimle ebedileştirecek olan bu anlayıştır, bu inançtır.

Öyleyse, Abay örneği her zaman göz önümüzde olsun! Bütün işlerimiz Abay'ın arzu ettiği gibi yükseklerden görünsün!

Teşekkür ederim!

KARA SÖZLER

Abay'ın yazmış olduğu nesirleri içermektedir ve 45 metinden oluşmaktadır. Bu metinler halkı bilinçlendirmek, manevi değerlerini korumak ve ona sahip çıkmak için yazılmış nasihatleridir. Kazak halkının yaşayış tarzı, toplumsal farkındalık, eğitim ve din konularında bilhassa durulmuştur. Toplumdaki yanlış uygulamalar eleştirilmiş, onların yerine sahip olunması gereken güzel huy ve davranışlar önerilmiştir. Her bir durumun, akıl süzgecinden geçirilmesi gerektiğine vurgu yapan Abay, Kara Sözlerinde kâmil insan olma yolunun hem dinî hem de insanî bilgilerle açılabileceğini örneklerle izah etmiştir. Zenginliğin de bilginin de toplumda saygı görmenin de kaynağının ilim, çalışma ve gayretle olacağını öğütlerken tembelliğin insandaki en tehlikeli hastalık olduğunu tespit etmiştir.

Kara Sözler, tarih boyunca hükümdarlara ve devlet adamlarına nasihatler içeren siyasetnamelerin kendi çağındaki devamı niteliğindedir. Ne yazık ki Abay'ın yaşadığı dönem Çarlık Rusya'sının egemenliği ile sarıldığından, bağımsız bir devlet ve hakan olmadığından hitabı herkesedir.[65] Bu yönüyle Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig"'i, Ahmet Yesevi'nin "Hikmetleri", Nizamülmülk'ün "Siyâsetnâme"'si, Yunus Emre'nin "Risâletü'n Nushiyye"'si gibi 19.yy'daki nasihatname ve siyasetnamenin örneği de Abay'ın Kara Sözleridir.

65 Kibar, Z.; "Abay'ı Doğru Anlamak", Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, Eskişehir 26-28 Mayıs 2014, s. 545.

KARA SÖZLERDE TEMA

Hayatın Anlamı

Abay insanları, sevinçlerini ölçülü bir biçimde yaşamaları için uyarıyor. Sevincin insanı sarhoş ettiğini, bu sarhoşlukla neyin doğru, neyin yanlış olduğunu göremeyeceklerini ifade ediyor. Kişi ne sevincini ne de hüznünü abartmamalıdır. Tüm duyguları dengeli olarak yaşamalıdır. Sevinçlerini sürekli abartı halinde yaşayan insanlar sonraki zamanlarda yaşayacağı hüzünleri daha acı bir şekilde yaşarlar. Abay'da bu konuyla ilgili dördüncü sözünde şunları söylemiştir: "Sevincin kendisinde bir sarhoşluk vardır. Her sarhoş gaflet içindedir. Sarhoş haliyle konuştuğu zaman baş ağrıtır. Böyle olunca sevince boğulan kişi ne yapacağı, hangi akılda olduğunu, neyin ayıp olduğunu bilemez, gaflette kalır, böylece pişmanlık duyar. Başı beladan kurtulmaz" şeklinde anlatmıştır.

Abay sevincini yerinde yaşamanın yanı sıra üzüntü ve kaygıya gark olup kendini cezalandırmanın da doğru olmadığını söylüyor. Bunu dördüncü sözünde şöyle açıklıyor: "Çıkar yolunu bulmadan, üzüntü ve kaygının içine girip kapanmak kendine ceza vermektir." Hüznümüzü en üst perdeden yaşayarak kendi içimize kapanmak yerine, bu mutsuzluğun üstesinden nasıl gelebiliriz düşüncesiyle kendimize bir çıkar yol bulmalıyız.

Abay altıncı sözünde Kazak atasözlerinden biri üzerinden halkı eleştiriyor. "Bilimin temeli birlik, rızkın temeli dirlik" deniliyor. Bir milletin birlik içinde olabilmesi için neler yapılması gerektiğini söylüyor. "Kazaklar birliği; ortak at, ortak aş, ortak giyim, ortak mal" biçiminde algıladıklarını belirterek eleştiriyor: Abay, birlik için bunların yeterli olmadığını eğer malını vermek istersen bunun devamında, atası başka, dini başka insanların da bu birlik içinde yer almak isteyeceklerini söylüyor.

"Rızkın temeli dirlik deniliyor, bu hangi dirlik. Yaşamayı dirlik sayan insanlar canını kurtarma peşindedir. Mücadeleden kaçar, dünyada var olan rızıklara bile düşman olur. Atasözünün ifade ettiği bunlar değildir" şeklinde Abay düşüncelerini ifade ediyor. Abay'a göre dirlik yüreğin, beynin, gönlün diri olmasıdır. Kendin canlı olsan da fikrin ölüyse, akıllıca bir söz söyleyemezsin diyerek düşüncelerini ifade ediyor.

Akıllı insanlar olayları çabuk kavrar, sorunlara pratik çözümler getirebilir. Attıkları her adımı iyi değerlendirirler, iyi düşünüp konuştukları için başarıya kolay ulaşırlar. Abay da on beşinci sözde bununla ilgili olarak şunları söylemiştir: "Akıllı kişi doğru işe merak eder, heveslenir, peşine düşer. Birisi konuşurken kulak kesilir. O geçen ömrü için pişmanlık duymaz." Ayrıca insanın zaman zaman kendi iç muhasebesini yapması için onbeşinci sözde şöyle der "Eğer akıllı olmak istiyorsan her gün veya haftada bir kere, hiç olmazsa ayda bir defa, kendi kendine hesap sor. Önceki hesaptan bu yana ömrünü nasıl geçirdin? Bu günlerini bilime, ahirete, dünyaya faydalı ve pişmanlık duymayacak şekilde mi geçirdin? Yoksa ne yaptığını sen de bilmiyor musun? Övünmek; bir niteliği nedeniyle kendini yücelmiş sayarak bundan abartılı biçimde söz etmek anlamına gelir. Övünen insan kendini yüceltir, gururlanır. İnsanlar beni örnek alsın diye gösterişe kapılabilir. Kendini diğer insanlardan üstün görebilir. Hâlbuki kendini eksik, aciz gören insan kibirlenmez, her türlü kötülükten kendini sakınmaya gayret eder. Kendini başkalarından üstün gören insan bütün bu faziletlerden yoksun kalır. Övülen kimse kendini önemli zanneder. Birini övmek onun kibirlenmesine yol açar. Övülmek insanı kör ve sağır edebilir. Kusurlarını görmez olur, doğru sözleri, verilen nasihatleri işitmez. Bu konuyla ilgili Abay da yirmi birinci sözde düşüncelerini şöyle ifade etmiştir. "Övgü denilen türün ben iki türlüsüne rastladım. Birincisinin adına, büyüklük diyorum, diğerine ise kendine övgü diyorum." Abay büyüklüğü zararsız görmüş ve insanın içinden kendi kendini değerli saymasıdır şeklinde açıklamıştır. İkinci olarak bahsettiği ise "övüngen" insanlardır. Bunlar başkasının övgüsünü beklerler. Bana zengin desinler, kahraman desinler, diye beklerler. Bu tip insanlar cahilin ta kendisidir diyerek onlardan uzak olunması gerektiğini öğütler.

Abay övünmeyle ilgili düşüncelerine otuzuncu sözde de yer vermiştir. "Bir şeyi kırk defa söylese bile faydası olmayan anlaşılmayan "geveze" denilen övünme vardır." Bu tür insanların belli bir düşüncesi, yiğitliği, insanlığı, aklı yoktur. Bu tür insanlar kimin bana ne faydası var; o benim yemeğime tuz mu kattı, ya da ben onun ineğini sağarak sütünü mü alıyorum, gibi düşüncelere sahiptirler, der.

Bir işe başlarken iyi niyetle hareket edilirse sonucu da iyi olur. Bizde bu konuyla ilgili şöyle bir atasözü vardır. "Niyet hayır, akıbet hayır". Eğer sen kalbini şerden uzak tutup yapacağın işin gerçekleşmesini istiyorsan sonucu da güzel olur, anlamındadır. Her iş başlangıcındaki niyet ne ise ona göre sonuçlanmaktadır. Şekle değil içimizden geçen niyete önem vermeliyiz. Abay da bununla ilgili otuz yedinci sözde şöyle demiştir. "Kişinin kişiliği, bir işe başlamadan önceki niyetiyle belli olur, nasıl sonuçlandığıyla değil."

Abay otuz yedinci sözünde "Eğer elimde yetki olsaydı, 'insanın kötü huylarını düzeltmek mümkün değildir' diyen kişinin dilini keserdim." demiştir. Bizim toplumumuzda, kötü huy düzelmez, "kan çıkar huy çıkmaz." "İnsan 7'sinde neyse 70'inde de odur" atasözlerinin aksine bir görüş savunmaktadır. Aslında başkasında bir ayıp görünce, bunu kendinde aramak, kendinde bulursa, bundan kurtulmaya çalışmak kötü huyların ilaçlarındandır. Kendinde kötü huy bulunan kimse bunun sebeplerini araştırmalı, bulmalı ve bundan kurtulmaya çalışmalıdır. Kötü huydan kurtulmak, bunun zıddını yapmak için çok uğraşmak gerekir. Çünkü insanın alıştığı şeyden kurtulması zordur. Fakat Abay görüldüğü gibi kötü huyların düzelemeyeceğine inanan insanları oldukça sert bir dille eleştirmiştir.

Ümit etmek, duyguların en değerlilerindendir. Çünkü insana moral verir, insanın önünü görmesini sağlar. Çok çetin yolları umutlarımızla aşabiliriz. Kimi insanlar çabalamak yerine başına kötü bir şey geldiğinde karamsarlığa düşerler. Her kötü olayın ardından yeniden güzelliklerin olacağı umudu bizi hayata bağlar. Abay otuz yedinci sözünde "Ümit kesmek, gayretsizliktir. Dünyada her şeyin değiştiği bir gerçektir. Çok sert karlı kışın ardından, yeşilliği çok güzel yaz gelmiyor mu" şeklindeki sözleriyle insanoğlunun asla umudunu yitirmemesi gerektiğini, umudunu yitiren insanların güçsüz, çabasız olduğunu dile getirmiştir. Abay'ın dünya görüşünde pes etmek yoktur.

Abay otuz yedinci sözünde "Gücü olmayan kızgınlık, sözünden dönen âşık, öğrencisi olmayan bilgin hiçtir" demektedir. Kızgınlık ve öfke her insanın yaşayabileceği doğal duygulardandır. Ancak herkes tarafından farklı şekillerde yaşanabilir. Kızgınlık kimileri için sessiz, gergin ve soğuktur. Kimileri ise acıma ve gözyaşıyla bağdaştırır kızgınlığı, kimilerinde ise kızgınlık korku ve kaygı uyandırır. Abay sizi korkutan, çaresizlik içinde bırakan bir kızgınlığınız yoksa bunu bir hiç olarak adlandırıyor. Sözünden dönen aşığın gözden de düşeceğini anlatıyor. Bil-

gisini başkasıyla paylaşmayan, ona öğretmeyen bilginin de hiç bir işe yaramayacağını söylüyor.

Abay kırkıncı sözüne "Sizlere nedenlerden oluşan sorularım var" şeklinde başlamış. Genellikle Kazakları davranış ve düşünce tarzlarını eleştirmiştir. Yaşlıların kendi akranlarıyla neden iyi geçinemediklerini sormuş. Başka bir milletten olan birini gördüğümüzde onu kardeş gibi kucaklayıp dostça karşıladığımızı fakat kendi milletimize bu yakınlığı neden göstermediğimizi sorar. Kazakların çocuklarına küçükken iyi davrandığını, büyüdüğünde neden soğuk davrandığını sorgular. Her gün sözünü dinleyen dostunun bir gün dinlemediğinde arada bir sözünü tutan düşmanla aynı kefeye koyman nedendir, der. Birisi başkasına misafir olduğunda ondan hizmet bekler, fakat o kişi kendi evine gelirse aynı hizmeti neden göstermez. Halkı yöneten yetenekli insanların neden fakir olduklarını sorgular. Görüldüğü gibi Abay; eğitimsizlik, gayretsizlik, tembellik, düşüncesizlik, dedikoduculuk, rüşvet, yalan, hırsızlık, hasetlik, merhametsizlik gibi birçok konuya sözlerinde değinmiştir.

Abay kırk ikinci sözünde yine övünmekten bahseder. "Bu devirde zengin olma, akıllı olma ve otorite sahibi olma gibi şeyler övünülecek şeyler değildir" der. O, halkı kandıran başkasına iftira atan kişilerin övünmeye layık olduğunu söyler. Övülmesini seven kişilere "Siz ne derseniz onu yapmaya hazırız" diyerek onu aşırı derecede överler. Ona faydası dokunmasa da övdüğü kişiden, para, giysi, at alır ok kişi de bundan etkilenerek burnu havada gezer, der.

Abay kırk üçüncü sözünde "Eğer sanatı tekrarlayıp her gün pratik yapmazsan en önemli yerleri yok olur gider" demiştir. Eğer tekrar edilmezse sanatı koruyacak güç de kaybolur, demiştir. Bu kuvvetin içerisinde üç tane güç olduğundan bahsetmiştir. Bu güçlerin tamamı, öğrendiklerini düşünmeye ve tekrar etmeye yöneliktir. Bu üç gücün söylediklerini yerine getirmezsen makama düşkünlük, öfke, yalan söylemek, içki içmek ve kumar oynamak gibi kötü şeylere meyil edebileceğimizi söyler. Bizlere neyin yararlı neyin zararlı olduğunu gösterecek gücün adı akıldır. Akıl ve gayret birleşerek bu duruma engel olabilir.

Kazak Halkı

Abay'ın Kara Sözler'i genel itibariyle Kazak halkının aydınlanması yönünde öğüt verici niteliktedir. Halk içerisinde toplumsal yaralara sebep olan adaletsizlik, medeniyetsizlik, hasetlik, övünme, yalan, dedikodu ve tembellik gibi konuları sözlerinde eleştirmiştir. Bilinçli ve iradeliler Kazak gençliğinin yetişmesi için elinden geleni yapmıştır.

Abay birinci sözünde Kazak halkı için bir karamsarlığa düşmüştür. Abay ömrünün son günlerinde kendisiyle iç muhasebesi yaparak halkı idare etmek istemediğinden, hayvanlara bakıp sayısını çoğaltamayacağından, bilimden anlayan kimse olmadığı için bilim yapamayacağından ya da din idareciliği, çocukların eğitimi gibi konularla uğraşmanın vakit kaybı oluşturacağından bahseder.

Abay ikinci sözünde çocukken Kazakların, Özbekleri ve Rusları küçümsediğini duyduğunda sevinirmiş. "Ey Tanrım, bizim dışımızdaki halkların hepsi yaramaz ve kötüymüş, en iyi halk bizmişiz diyerek bahsedilen sözleri ilginç görür sevinerek gülerdim" şeklinde ifade etmiş. Oysaki daha sonra bunların gerçek olmadığını "Özbeklerin ekmediği ekin, tüccarların gitmediği yer, yapmadığı işler yoktur" diyerek üzüntüsünü anlatır. Ruslar içinde "Çalışıp mal kazanmanın yollarını onlar biliyor. Saltanat da güzellik de onlarda. Bizler hayatımızı sürdürmek için birer hizmetçi kuluz" şeklinde ifade ediyor. Kendi milletinin neden bu kadar geri kaldığını düşünüp üzülmekte ve övündüğümüz, sevindiğimiz, güldüğümüz Kazaklar nerede? demektedir.

Abay üçüncü sözünde yine Kazakların, kıskançlık, tembellik, birbirlerine düşmanlık, bilgiye duyarsızlık gibi özelliklerinden örneklerle bahsetmektedir. Kendi kendine, Kazakların birbirine ziyankâr olması, birisinin başarısının başkası tarafından kıskanılması, kendilerinin tembel olmasının acaba sebebi nedir? diye sorgulamaktadır. Abay'a göre tembel insanlar korkak, gayretsiz olur, kendi kendini övenler akılsız cahil olur.

Abay Kazakların böyle olmasının sebebinin mallarını çoğaltmaktan başka düşüncelerinin olmamasından kaynaklandığını söylemektedir. "Ticaret, sanat, bilim gibi şeylerle uğraşsalardı, bu durumlara düşmezlerdi" der.

Abay üçüncü sözünde adaletsizliğe değinir. Köy muhtarı seçilecek kişinin, şan, şeref sahibi, eğitim görmüş olması gerekir, der ve böylesinin halka faydalı olacağını söyler. Fakat Kazaklar'ın muhtar seçimlerinde de çeşitli adaletsizliklerin olduğunu ifade eder.

Abay beşinci sözünde Kazakları anlatan çeşitli durumlardan söz etmiştir. Örneğin Kazaklar'ın "Ey Tanrım bizi çocuk gibi kaygısız et" diye dua ettiklerine şahit olmuştur. Kazaklar'ın korkularını bazı atasözlerinden anlayabileceğimizi ifade etmiştir. "Bir günlük hayatın varsa, mal topla", "Zengin olanın yüzü nurlu, fakir olanın yüzü çarık".

Bu atasözlerinden, Kazak halkının barış için, ilim için adalet için kaygı duymadığını anlıyoruz. Malı çok olursa, babasını bile düşman ola-

rak görebilir. Hırsızlıkla, kurnazlıkla, dilencilikle kazanılan mal Kazak halkı için kâr sayılmaktadır.

Abay beşinci sözde Kazaklar'ın bu durumlarında bahsederek onların çocuklardan bir farkının olmadığını, hatta çocukların ateşten korktuğunu, ama onların cehennemden bile korkmadığını, çocukların utanmayı bildiğini, büyüklerin utanmayı dahi bilmediğini ifade eder.

Yalakalık içten olmayan düşüncelerle, birini memnun etmeye, gözüne girmeye çalışmak anlamına gelmektedir. Abay sekizinci sözünde kadı ve muhtarın hiçbir zaman halkı dinlemediğini dinlemek istese de zamanın olmadığını ifade eder. Kadıların kafasında üst makamları nasıl memnun ederiz, zararlarımızı nasıl telafi ederiz gibi düşüncelerin olduğunu söylemektedir. Abay burada Kazak yönetimi içerisindeki çarpıklıklardan da bahseder.

Abay dokuzuncu sözünde de kendi kendisiyle iç muhasebesine girmiştir. "Kazaklar'ı, seviyor muyum, sevmiyor muyum? Eğer seviyorsam onların davranışlarını desteklemem gerekirdi." demektedir. Gençliğinde Kazak halkını bırakıp gitmek gibi düşüncelerinin olmadığından ve onlardan ümitli olduğundan bahseder.

Abay onuncu sözünde Kazaklar'ın Allah'tan çocuk istemelerinden bahseder. Eğer sen hayat boyu başkalarına iyilik yaptıysam senin çocuğun olmasa da iyilik yaptıkların da senin arkandan Kur'an okur, der. Ahiret için evlat istemenin doğru olmadığını savunur. Büyüdüğünde ebeveynlerini kurtaracak çocuğun, Kazak halkının içinden çıkamayacağını söyler.

Abay on altıncı sözünde yine Kazak halkını eleştirir. "Kazak yapmış olduğu ibadeti Allah kabul eder ya da etmez" diye endişe duymaz. Sadece toplumun yaptığını biz de yapıp yatıp kalksak bizim için bu yeter diye düşünür. "Abay burada biraz daha ileriye giderek Kazaklar'ın Allah'ı tüccara benzettiklerini söyler. Dinleyerek öğrenmek için Kazak çaba harcamaz, tembeldir, ben bu kadar öğrenebiliyorum, şimdi de yaşlandım, der.

Abay yirmi ikinci sözünde ruhun kendisiyle mücadelesine devam etmektedir. Kazaklar'ın içinde kimi sevmesi kime saygı göstermesi gerektiğini düşünür. Bu devirde gerçek zenginin, gerçek beyefendinin olmadığını düşünmektedir. Saygı duyulacak yönetici ya da hatibin de Kazak halkı içinde olmadığını söyler. Abay kuvvetli ve sağlam olana saygı duyulması gerektiğini şu sözlerle ifade etmektedir. " Güçlü, kuvvetli

birine saygı duyayım desen kötülük de herkes güçlü, iyilik de güçlü olan kimse yok."

Yirmi üçüncü sözünde Abay yine Kazak halkının kendini teselli ederek avuttuğunu söylüyor. Tüm halk ne yaparsa yanlış olsa bile Kazak halkı aynısını tekrar eder, doğru mudur yanlış mıdır düşünmez. Bunu "Yolunu kaybeden bin kişiye bir kişi yol gösteremez mi?" şeklinde ifade etmektedir.

Abay yirmi dördüncü sözünde Kazaklar'ın sanatı ve bilimi tercih etmeyip, hırsızlığı, yalanı, dedikoduyu, düşmanlığı seçtiğini söylemektedir. "Bilimi seçeceği günleri görebilecek miyiz" diye dert yanmaktadır.

Abay yirmi altıncı sözünde "Cahil halk sevinilmeyecek şeylere sevinir durur, üstelik sevinirken ne söyleyip ne yaptığını kendisi de bilmeyecek kadar bir sarhoşluğa kapılır. Utananlar ise utanılmayacak şeylerden utanırlar, utanılacak şeylerden de utanmazlar. Bunların hepsi cahillik ve ahmaklık eseridir" şeklinde Kazaklar'ı anlatır. Ona göre Kazaklar'ın atları yarışta kazanırsa, güreş yapan güreşte kazanırsa onlar için daha büyük sevinç yoktur. Abay bir hayvanın hünerli olmasında veya bir güreşçinin üstün gelmesinde övünülecek bir şey olmadığını söyler. İyi at bazen bu milletten bazen başka millette çıkabilir. Bu insanlığın elinde olan bir şey değildir, der.

Abay otuz üçüncü sözünde de Kazak halkının tembelliğiyle ilgili örnekler vermeye devam ediyor. Kazaklar'ın çoğunun işini büyütmek istemediğini, yapmış olduğu az buçuk şeylerle övünerek bana bu da yeter diyerek kendilerini iyi bir zanaatçı sayıyorlar. Sabahtan akşama kadar yatarak zaman öldürdüklerini ifade ediyor. Kazaklar'ın bir iki hayvan sattıklarında kendilerini zengin zannettiğini anlatıyor. Biri Kazak'ı çok hünerlisin, cömertsin dediğinde faydası olmayan övgüye kapılarak zamanını boşa geçiriyor, şeklinde Kazak halkının kötü huylarını anlatıyor.

Din ve Ahlak

İman, bildirilen altı esasa inanmak ve Allah-u Teâlâ tarafından bildirilen, Hz. Muhammed'in getirdiği yasakların hepsine inanmak ve inandığını dil ile söylemek demektir. İman Muhammed aleyhi selamın Peygamber olarak bildirdiği dini, akla, tecrübeye ve felsefeye uygun olup olmadığına bakmadan tasdik etmek yani kabul etmektir. Akla uygun olduğu için tasdik etmek, aklı tasdik etmek olur. Abay on üçüncü sözünde "Hangi emre iman edilirse, onun gerçekliğine akıl ile varmak, akıl yolu ile delillendirmek imandır" şeklinde imanın akıl yolu ile tasdik edilme-

si gerektiğini vurgular. Ayrıca on üçüncü sözünde imanı korumak için korkmayan bir yürek ve bitmeyen bir kuvvet gerektiğini söyler.

Abay yirmi sekizinci sözde Allah'ın adaletinden bahsediyor. Adalet Allah'ın, hangi amaçla yarattıysa, o amaca uygun olarak birine hak ettiğini verme manasındadır. Adalet deyince herkese eşit muamele anlaşılabilir. Fakat bazen herkese eşit vermiyor, diye isyan ederiz. Kâinatta eşitlik mevcut değildir. Herkesi aklı, fikri, idrak kavrayışı farklıdır. Herkes kendi hakkında takdir edileni yaşamak zorundadır. Bu konuyla ilgili Abay yirmi sekizinci sözde bunları söylüyor. "Birileri zengin, birileri fakir, birileri hasta birileri sağlam, birisi akıllı, birisi cahil. Bunlar niye böyle dediğinde; Allah böyle yarattı, deriz. Oysaki biz Allah'ı kusuru olmayan, adil diye iman etmemiş miydik" der. Bu sözleri ile Abay'ın bir sorgulama içine girdiğini görüyoruz.

Abay otuz dördüncü sözünde "Kimin gönlünde dünya endişesi, dünya sevinci, ahiret endişesinden ve ahiret sevincinden üstün olursa Müslüman sayılmaz" der. Dünya endişesini ahiret endişesinin önüne aldığın zaman, her ikisinde de hüsrana uğrayabilirsin. Müslüman hem dünyası hem de ahireti için çalışmalıdır. Dünyada kendisine yetecek kadar çalışır. Cahilin bütün düşüncesi dünyadır, dünyalıktır. Gerçek Müslümanınki ise ahirettir, Allah'tır. Abay de gerçek Müslümanın ahireti dünyaya değişmemesi gerektiğine inanır.

Riya, bir şeyi olduğunun tersini göstermektir. Kısaca gösteriş demektir. Abay'da otuz beşinci sözünde böylelerine seslenir. "Allah dünyada riyakârlık yaparak hacılık yapanı, mollalık yapanı, sûfi olanı ayrı yere koyarmış ve mükâfat yerine sorguya çekermiş" diyerek hatırlatma yapmaktadır. Bu tür insanlar dünya kazancına, dini alet etmektedir. İbadetlerini gösterişle yaparak, insanların sevgisini kazanmaya çalışmaktadır. Başkalarının sevgisine ve vgüsüne kavuşmak için, dünya işleri ile onlara iyilik yapmak, riya olur. İbadeti de riya ile yapıyorsa Abay'ın da hatırlattığı gibi bunların yeri ahirette cehennemdir.

Utanma duygusunun kaynağı imandır. Sahibini kötülüklerden koruyucu ve kurtarıcı etkisi söz konusudur. Utanma duygusu yaradılıştan da gelebilir, sonradan da edinilebilir. Ancak bunu dine uygun kullanmak, çaba, bilgi ve niyet gerektirir. Ayrıca günahtan kaçınmaya yönlendirdiği için de imandandır. Abay'da otuz altıncı sözünde utanma duygusundan söz etmiştir. Abay'a göre; utanma imanın yarısıdır. İki türlü utanma duygusu vardır. Birincisi cahil olanın utancıdır. Ne şeriata, ne de mantığa sığmayan, hiçbir kusuru olmasa da bilmemesinden dolayı utanılmayacak şeyden utanmak ki buna ahmaklık denir, demektedir. Abay'a

göre gerçek utanma; şeriata zıt, akla mantığa uymayan bir işi yaptığında olur. Bu utanmanın da iki çeşidi vardır. Birincisi; Bir kusuru ben yapmayıp, başkası yapsa da onun adına düşünerek utanır. İkincisi dine, akla uymayan, nefse şeytana uyarak farkında olmadan, kendi utancını, kendi ayıpladığında ortaya çıkan utanmadır. Abay utanma duygusu ile ilgili olarak halkında gördüğü eksikliği şöyle izah eder: "Gördüğüm kişilerin utanması şöyle dursun kızarmıyor bile "yaptığım o işten ben utandım tamam mı, daha ne yapayım?" "Tamam, bu ayıbı ben yaptım ama sen de böyle yapmaz mıydınız?" falanca da filanca da şöyle şöyle ayıp işlediler ama başları dimdik dolaşıyorlar, benim yaptığım onlarınkinin yanında ne ki? diyerek kendilerini savunurlar. Utandırayım desen sakince oturup yüksek sesle tartışırlar. Şimdi bunda utanma duygusu var diyebilir miyiz yoksa utanmaz mı diyelim? Bu tür insanların imanından şüphe ederim."

Abay otuz sekizinci sözünün çoğunluğunu din ile ilgili görüşlerini açıklamak üzere yazmıştır. Ona göre öncelikle Müslümanlar öncelikle imanın ne olduğunu öğrenmeliler. İman demek sadece inanmak demek değildir. Allah'ın bir olduğuna, Kuran'ı Kerimin onun sözü olduğuna, Peygamber Efendimizin onun elçisi olduğuna inandım demenin gerçek inanma için yeterli olamayacağını düşünür. İlk önce inancın var olma sebebinin anlaşılması gerekir. "Sen Allah için mi inanıyorsun, kendin için mi?" İnançta insanın kendi için bir kurtuluş görmesi gerektiğini savunur.

Abay otuz sekizinci sözünde Allah'ın sekiz sıfatının öğrenilmesini zorunlu olduğunu söyler. "Allah'a benzemeyi istemekten kaçınma, ona benzemek, onun bize emrettiklerine uymaktır." der. İnsanların, Allah'ın sekiz sıfatının tümüne sahip olmalarının imkânsız olduğunu, hiç değilse sadece taklit etmenin yeterli olduğunu ifade eder.

Abay otuz sekizinci sözünde "Biz Allah'ı onun sıfatlarını görerek tanıyabiliriz, onun kendisini tanımak imkânsızdır. Allah'ın özünü anlamak değil, bir yaratıcılık sırrını anlamaya en bilge insanların bile aklı ermez" der. Buna bağlı olarak Allah'ın ilim ve kudret sıfatlarını açıklar.

Allah yarattığı varlıklara karşı çok şefkatlidir. Onları korur, kollar. Onların her türlü ihtiyaçlarını karşılar. Yaşamlarını devam ettirebilmeleri için ne gerekiyorsa Allah onların hepsini canlılar için hazırlamıştır. Allah'ın Rahman ve Rahim isimleri de bunlar üzerine kuruludur. Abay'da otuz sekizinci sözünde bu konu üzerinde durmuştur. Allah'ın kulları için bereketli yağmurlar, yeşillikler, meyveler, ağaçlar, kuşlar verdiğini pınarlar, ırmaklar, sular, suyun dibinde balıklar yarattığını, güneşi yeryüzüne ısı vermesi için yarattığını anlatır. "Dünyanın tümü insanlar

için yaratılmıştır" der. "Bunlara bakın ve düşünün" der. Bunların hepsinde yaratanın insana olan sevgisi vardır. Ve ona göre insan bu sevgiye karşılık bir cevap vermelidir.

Abay'a göre asıl inancın kaynağı: Bilgi, namus ve merhamettir. Biz kendimiz bilgi edinmeyi, her zaman kendi onurumuzu düşünmeyi ve insanlara iyilik yaparak hakîki Müslüman olmayı kendimize maksat etmemiz gerektiğini otuz sekizinci sözünde açıklar. Bu üç ilahi gücün sahiplerinin, öncelikle Peygamberler sonra evliyalar, sonra tanrıbilimci bilginler onlardan sonra ise asıl Müslümanlar olduğunu söyler. Ona göre Peygamberler ve din adamları dünya nimetlerinden vazgeçip ancak ahireti düşünmüşlerdir. Bilginler ise sadece dünya nimetleri için kaygı duymuşlardır. Abay her iki gruba da hak veriyor. "Bence her iki grup, kendi idealini takip ederek belli derecede kendilerini feda etmişlerdir" diyerek düşüncesini ifade ediyor. "İnsanlık sadece inanç yolunu seçseydi, tüm dünya nimetlerinden vazgeçseydi yeryüzü akla hayale gelmez derecede bakımsız kalırdı" demektedir.

Abay otuz sekizinci sözünde "sadece kendi mahareti, düşünceleri ve tecrübesiyle yüksek ruhi güçleri anlayabilen ve kendinde sevgiyi ve gerçeği birleştiren insana bilgin veya düşünür denir" demektedir. Abay'a göre insanlığın elde ettiği en yüksek teknolojiler onların aklıyla ortaya çıkar. Elektriği, telefonu bu tür bilginlerin bulduğunu söyler. Bu bilge insanların tamamının Müslüman olmadığını ve kimisinin imanın şartlarını kabul etmediğini, kimisinin Allah'ı tanımadığı anlatır.

Abay'ın otuz sekizinci sözünde mollaları da eleştirdiğini görmekteyiz. Halkın mollalardan zarar gördüğünü anlatıyor. Gayelerine ulaşmak için her yolu denediklerini uydurma sözlerle halkı kandırdıklarını düşünüyor. "Medreselerimiz eski zamanlarda nasıl eğitim veriyorsa yine aynı şekilde eğitim veriyor. Bu medreselerde edinilen bilgiler zamanın ruhuna uymuyor ve gerçek hayatta uygulanmıyor." demektedir. Hz. Muhammed bile dini adetleri değişmez bir yasa olarak görmezken mollaların yeniliklere kapalı olduğunu söylüyor.

Abay otuz sekizinci sözünde "ilim ve sanatın insanlara yararlı olabilmesi için, onların inanca itaat etmeleri lazım, çünkü inanç insanlardan iyi şeyler yapmalarını talep eder" demektedir. İlimden kasıt kişinin kendisine lazım olacak kadar dinini öğrenmesidir. Bu her Müslüman için farzdır. Çünkü bilgisiz itaat olmaz.

Abay otuz sekizinci sözünde insanların kendi kendini sorgulamasını ister. İnsanlara abdest alıp, namaz kılıp, oruç tutarak kalplerinin huzurlu olup olmadığını soruyor. "Şayet siz Allah'ı bütün vücudunuzla kabul

ediyorsanız, o zaman yaptığınız ameller samimi ve anlamlı olacak" demektedir. Abdestin, namazın, orucun sadece inancın dış görünüşü olduğunu söyler. Eğer ibadet ederken içinizde Allah'a sonsuz bir inanç hissetmiyorsanız, bu büyük riyakârlıktır, demektedir.

Eğitim

Abay gençlerin eğitimi konusunda son derece titiz davranmıştır. Abay sözlerinde Kazak halkının cahilliğinden, tembelliğinden şikâyet etmektedir. Birinci sözünde "Bilimle uğraşacak, bilimden bahsedecek adam yok, bilmediğini kimden soracak ve bildiğini kime anlatacak. Dertleşip dert çözüp, şer uzaklaştıran kimse olmadıktan sonra, bilim insanı ihtiyarlatan bir beladır" şeklinde düşüncelerini ifade etmektedir.

Yine birinci sözünde "Bilimin faydasının bilindiği ve barış içinde yaşanan bir yer bulamadım" diyerek çocukların eğitilmesi gerektiğini, fakat Kazak halkının, ilim öğrenmenin faydasından haberdar olmadığını anlatmaktadır.

Korkaklığın eğitimsizlikten kaynaklandığını söyleyen Abay, bunu üçüncü sözde şöyle ifade etmektedir: "Dünyada tanınmış insanların açıkladığına göre; tembel kişi korkak ve gayretsiz olur, gayretsiz kişi övüngen ve korkak olur, övüngen kişi akılsız, çaresiz ve korkak olur, akılsız kişi de çaresiz ve arsız olur. İlimle ve bilimle uğraşılırsa bu durumlardan kurtulabiliriz."

Gayret, akıl ve kalp hünerlerinden bahsetmek için koşarak ilime gelmişler. Hepsi kendi özelliklerini anlattıktan sonra ilim, on yedinci sözde hepsine cevaben şöyle der: "…hepinizin iyi ve kötü yanlarınız var. Ama benim işim üçünüzü buluşturmak. Hepsini bir arada yürütmek bilimdir. Bu üçünü bir kişide bulursanız, o ayağının tozu yüze sürülecek adamdır" diyerek ilmin önemini vurgulamaktadır.

Bilindiği gibi cahil insana laf anlatmak, ona bir şeyler öğretmek oldukça zordur. İnsan doğduğu zaman akıllı olamaz. Sadece işitir, görür, tadına bakar, dünyadaki iyiyi ya da kötüyü terk eder. Yaşadığı tecrübelerden ders çıkaran adam bilgili olur. Abay on dokuzuncu sözünde "Her akıl, tek başına işe yaramaz" demektedir. Onu göre bu akıllardan yararlanmasını bilen kişi, iyiliklerden ders alır, kötülüklerden uzaklaşırsa iyi biri olur. Fakat duymadığını tekrar sorup öğrenmezse, hemen unutursa, bu tür insanlara laf anlatmanın faydasızlığından bahsetmektedir. Yani "laftan anlamayana laf anlatmaktansa, hayvana anlatsan daha iyi" diyerek eğitimli insanla cahil insanın farkını ortaya koymuştur.

Abay yirmi birinci sözünde de Kazak halkının eğitimsizliğinden kaynaklanan düşüncelerini şu şekilde dile getirmektedir. "Övgü denilen şeyin iki türlüsüne rastladım. Birincisi cahil, övüngen, edepsiz, arsız, dedikoducu olduğu halde insanlardan kendini üstün görüp onlardan uzaklaşan kişiler. İkincisi ise sürekli başkalarının kendisini övmesini bekleyen kişilerdir. Üçüncüsü ise kendi kendisini öven insandır. Abay bu tip insanlara "Cahilin ta kendisi" şeklinde adlandırmaktadır.

Eğitim çocukluktan başladığı müddetçe en güzel karşılığını alabiliriz. "Ağaç yaşken eğilir" atasözünün gereğince küçük yaşlardan itibaren eğitime önem vermek gerekir. Ancak dönem itibariyle Kazak toplumunun içinde bulunduğu zor şartların, kültürel ve medeni gelişmeleri zora soktuğu bir gerçektir. Bunu dikkate alan Abay yirmi beşinci sözünde çocukların eğitimi için şu ifadeleri kullanmıştır: "Çocukları okutmak önemli, sadece (Allah'a) kulluğu ve Türkü tanımayı düzgün öğrense yeterlidir. Onlar için bu yerler Dar'ül Harp'tir. Burada önce mal sahibi olmak gerek, ondan sonra Arap ve Fars gerek. Karnı aç kişinin gönlünde akıl, bedeninde ar ve ilme düşkünlük nasıl olsun? Ne zaman ki karnı doyar ancak o zaman ilim ve sanata ihtiyaç duyar. Bunu öğreneyim, çocuğuma da öğreteyim diye aklına gelir."

Abay'ın aydın kişi kimliğinin göstergesi, kendi kültürünün yanı sıra farklı kültürleri ve dilleri de öğrenmeyi tavsiye etmesidir. Elbette kendi vatanını işgal eden devletin dilini öğrenmek bir tezat oluşturmakta fakat burada aydın kişi olma kimliği kendini göstermiş ve bölgenin bilim dili olan Rusçanın öğrenilmesini tavsiye etmiştir. Bunun ifadesini de yirmi beşinci sözde şu şekilde izah etmiştir. "Rusça öğrenmek gerek, hikmet de zenginlik de, sanat da, ilim de hepsi Rus'ta var. Zararından kaçınmak için, faydasına ortak olmak için dilini, eğitimini, ilmini bilmek gerek. Bunun için onlar dünyanın dilini bildi ve böyle gelişti. Onun dilini bilirsen gönül gözü açılır."

Cahillik başa beladır. Cahilliğin bir başka göstergesi, nerede oturup kalkacağını, hangi durumda nasıl tepki vereceğini bilmemektir. Abay yirmi altıncı sözünde bunu şöyle dile getirmektedir: "Cahil olan halk sevinilmeyecek şeye sevinir. Sevindiği zamanda ne söyleyip ne yapacağını kedisi de bilmez. Değişik bir sarhoşluğa kapılıp aklı gider. Ayrıca utanan kişiler utanılmayacak şeyden utanır, utanılacak şeyden de utanmaz. Bütün bunlar cahillik ve ahmaklığın eseri."

Başarı birey için anlamlı olan amaçların, yapılmış olan günlük programlarla adım adım gerçekleşmesidir. Kişisel amaçlar belirlenmeden başarılı olmak mümkün değildir. Hedefi olan insanlar toplumda belli

yerlere gelebilirler. Abay da bu konuyla ilgili düşüncesini otuz yedinci sözünde "Başarılı olmak istiyorsan, usulünce çalış" şeklinde ifade etmektedir.

Akıllı insan her şart ve durumda aklını kullanabilen insandır. Akıllı insan öğrenmeyi alışkanlık haline getirebilmiş kişidir. Abay da kırk üçüncü sözünde öğrenmenin hayat boyu sürmesi gerektiğini, Allah'ın insana verdiği yetilerle neyin doğru neyin yanlış olduğunun farkına varabilmesi gerektiğini, aksi takdirde insanın hayvana benzeyeceğini ifade etmektedir.

Dostluk ve Sevgi

İnsanın hayatında birçok arkadaşı, çevresinde pek çok yakını bulunur. Ancak bu insanların hepsi dost değildir. Dost dediğin bizi karşılıksız sever. Dost yanımızda olmasa da varlığını bildiğimiz, yanımızda hissettiğimiz kişidir. Dostluk doğruluğa açık sözlülüğe, güvene dayanır. Abay otuz dördüncü sözünde dostlukla ilgili düşüncesini şu şekilde ifade etmektedir: "İnsanlığa dost olan herkes dosttur." "Dostluğu dostluk çağırır".

Abay otuz yedinci sözünde "Sadece babasını düşünen, insanlara düşmandır. İnsanları düşünen ise senin kardeşindir" demektedir. Abay bu cümlelerinde insanoğlunun bencil olmaması gerektiğini, sadece kendini değil toplumu da düşünen insanların birbiriyle kardeş olabileceğinden söz etmektedir. Kendini düşünen insanlar genelde ilgi odağı olmayı, dikkat çekmeyi ve olayları kontrol etmeyi isterler. Bencil kişiler başkalarıyla işbirliği yapmakta zorlanırlar. Çünkü dikkatleri hep kendi üzerlerinde olur. Empati yapamazlar. Bencil insanlar kendi çıkarları için başka insanları kullanabilirler. Yani Abay'ın da dediği gibi sadece kendini düşünen kişi, insanlara düşmandır.

Abay yine otuz yedinci sözünde yukarıdaki cümleleri destekler nitelikte şu sözleri söylemektedir: "Sadece kendin için çalışırsan, kendisi için yayılan hayvan gibi olursun, insanlık için çalışırsan Allah'ın sevgili kullarından biri olursun".

Arkadaş çevresi kötü olan insanlar, bu kişilerle ile dolaşıp aynı işleri yapmaktan bir süre sonra kötü yola girerler. İyi olanlar ise her zaman ılımlı, sevecen, yardımsever ve hoşgörülü olurlar. İnsan beraber olduğu, zaman geçirdiği kimselerden etkilenir. Abay da otuz yedinci sözünde "İnsanoğlunu zaman yetiştirir ve olgunlaştırır, her kim kötü ise onun akrabalarının ve çağdaşlarının da bu kötülükte payı vardır. Onlar da bu

kötülüğe ortaktırlar" demektedir. Arkadaşların hayatımızın her dönemindeki etkileri tartışmasızdır. Arkadaşlık değerli bağlardan oluşarak bizi birbirimize bağlar. Elbette ki iyi arkadaş olabilmenin önemli kurallarından biri de yaptığı kötülük karşısında onu uyarmaktır.

İnsanların çok sayıda ve çeşitte olan ihtiyaçları tek bir birey tarafından karşılanamaz. İnsan toplumsal bir varlıktır. Toplu halde yaşamak insanın yaşam kalitesini yükseltir, yaşamını kolaylaştırır. Abay'da otuz yedinci sözünde bu konuya değişmiş ve düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: "Dünyada yalnız kalan insan ölü gibidir." Yalnız yaşamaya kimse dayanamaz. Bir müddet sonra hayat onun için anlamsızlaşır, her şeyi kendi başına yaşamayacağını fark eder ve mutsuz olur.

İyi arkadaş sizin iyi ve kötü gününüzde yanınızda olan kişidir. Sizi hiçbir zaman yarı yolda bırakmaz. Sürekli size destek verir. Fakat kötü bir arkadaş edindiğinizde sizde onun yaptığı kötülüklere maruz kalabilirsiniz. Hatta yanlış arkadaş seçiminizden dolayı siz de onun gibi anılmaya başlarsınız. Abay otuz yedinci sözünde "Kötü arkadaş gölge gibidir." demektedir. Kötü arkadaştan kaçsan da kurtulamazsın. Çünkü sana verdiği zararlar, onunla arkadaşlığını bitirsen dahi devam edebilir.

Abay iyi dostun tanımını otuz sekizinci sözünde de şu şekilde yapmıştır: "Saf dostluk; çıkar gözetmez, düşmanlık duygusundan, egoizmden veya sert bir dille veya fena bir hareketle başkalarının gözünde kendine şöhret kazandırma hevesinden uzak olur."

Abay otuz yedinci sözünde "Dostu çok olanla selamlaş" demektedir. Ona göre; dostu çok olan insandan insana zarar gelmez, etrafında sevilen sayılan bir kişidir. O nedenle dostu çok olan insandan korkulmaması gerektiğini ifade etmektedir.

Abay kırkıncı sözünde gerçek dostun arkadaşının başarısı karşısında mutlu olması gerektiğini fakat insanların neden bunu çekemediğini güzel ifadelerle sorgulamaktadır. "Atını yarıştırdığında, seni destekleyen yakınların, atının derece almasından sonra küsmelerinin sebebi nedir?", "Çok kişi dostunun başarılı olmasını istemez. Eğer dostu başarılı olursa, niçin düşman gözüyle bakar?", "Her gün sözünü dinlediğin dostunun arada bir sözünü dinleyen düşmana ölecek kadar yakınlaşması nedendir?"

Bilim

Abay'ın en çok şikâyet ettiği şey toplumu saran cahilliktir. Abay cahilliğin içine; tembellik, yalancılık, eğitimsizlik, hırsızlık, uyuşukluk

gibi kavramları alır. Eserinde de halka bunlara karşı uyanık olmaları konusunda nasihatler verir. En çok üzerinde durduğu konulardan biri de bilim dir.

İnsan gerek fiziksel gerek ruhî açıdan eğitime muhtaç bir varlıktır. Dünyaya geldiğinde güçsüzdür ve korunmaya muhtaçtır. Abay yedinci sözünde insanoğlunun iki türlü huyla dünyaya geldiğini bunlardan birinin beden ihtiyaçları olduğunu ikincisinin ise öğrenme isteği olduğunu söylemektedir: İnsanlar henüz bebekken çevresinde gördüğü herşeyi sorguladığını, bir öğrenme isteğinin olduğundan bahsetmektedir. Fakat olgunlaştıktan sonra aklı yettiği halde, araştırmaya, bilim öğrenme yoluna neden girmediği konusunda yakınmaktadır. İnsanoğlunun öğrenme merakının onu hayvandan ayırt ettiğini söylemektedir. "Yaşadığı dünyanın sırlarını bütünüyle bilmezse insanlığın bir değeri olmaz. Bunları bilmedikten sonra o can insan canı değildir hayvan canıdır" demektedir.

Abay ilim öğrenmenin önemini onuncu sözünde şu şekilde açıklamaktadır. "İlimsiz ahiret de yok dünya da yok. İlmiyle kılınmayan namaz, tutulmayan oruç, gidilmeyen hac, hiçbir ibadet yerine ulaşmaz". Malını ilim yolunda harcamanın öneminden yine onuncu sözünde bahsetmektedir. Dinimizde de, kendisine ilim verilip de, o ilim ile amel etmesini ve onu başkasına öğretmesini bilen kişilere yalnızca gıpta ile bakıldığı bilinmektedir.

Abay on ikinci sözünde de imanı güçlendirmek için ilim öğrenmenin şart olduğundan bahsetmektedir. "Eğer birisi ilim öğrenmeye başlayıp onu yarıda bırakırsa o zaman o kişinin üzerine lanet yağar, ibadeti de makbul olmaz" demektedir.

Birçoğumuzun hayatında kendine zarar verdiğini bildiği ancak vazgeçemediği alışkanlıkları vardır. Abay otuz birinci sözünde, kaygısızlık, boş vermişlik, eğlenceye düşkünlük, bir şeye tiryakilik gibi şeylerin akla ve bilime zarar veren davranışlar olduğundan söz etmektedir. Pek çok insan rahat, sakin ve hoşgörülü bir mizaca sahip, kaygısız biri olarak görülmeyi iltifat olarak kabul eder. Fakat kaygısızlığın başka bir yönü daha vardır. Kaygısızlık, tembellik ve dikkatsizlikle dolayısıyla akılsızlıkla ilgilidir.

İlim elde etmek için güçlü bir arzu ve istek olmalıdır. İnsan zeki olabilir ve diğer şartları da sağlayabilir, ancak ilme yönelik arzu ve istekten yoksunsa başarılı olamaz. İlimde başarıyı elde etmek için kişinin ilgi duyduğu bir alanda çalışma yapması gerekir. Abay da otuz ikinci sözünde "Bilime tutkun, arzulu olursan ve öğrenmenin kutsal olduğunu fark edersen, gönlünde huzur hâsıl olur" demektedir.

Başkalarının muhtaç oldukları şeyleri öğretmek için, ilim öğrenmek bir sünnettir, bir ibadettir. Ancak başkalarına karşı övünmek için, kendisini üstün göstermek maksadıyla edinilmiş bilgi kişiye fayda yerine zarar verir. Abay da otuz ikinci sözünde "İlim rekabet maksadıyla öğrenilmemelidir, çok rekabet insanı bozar" demektedir.

Her Müslümanın Allah'a karşı olan vazifelerinde, hangi ibadeti nasıl yapabileceğine yönelik ilmi öğrenmeye çalışması farzdır. Bu ilmin insanı Allah'a yaklaştırıcı olması gerekmektedir. O nedenle Abay'ın otuz sekizinci sözünde de bahsettiği gibi "Mal kazanmak, şöhret ve hürmet kazanmak niyetiyle elde edilen ilimle hakikate ulaşılmaz". Abay, ilimden çıkar bekleyen kişinin insanlıktan da çıkacağını söylemektedir. Ona göre durmadan çalışan insan zaten güç, servet, şöhret kazanır.

Peygamberimiz Hz. Muhammed "En mükemmel insan, başkalarına çok yararı dokunan insandır" demiştir. Abay'da otuz sekizinci sözünde bunu destekleyen fikirlerine yer vermektedir. Bilge insanların bu türden olduğunu düşünmektedir. Ona göre her bilge Müslüman olmayabilir. Bu bilgelerden bazılarının Allah'ı tanımadığını, bazılarının imanın şartlarını kabul etmediğini söylemektedir. Fakat buna rağmen bu bilgeler sayesinde insanoğlunun elektriğe kavuştuklarını, uzak mesafeden iletişim kurabildiklerini ifade etmektedir. Mollaların bilgelere tahammül etmediğinden bunun sebebinin ise mollaların cahil olmasına bağlamaktadır.

Abay otuz sekizinci sözünde "İlim ve sanat, asıl servet bu ikisidir." "İlim ve sanatı öğrenmek büyük bir gayedir". "İlim ve sanatın insanlara yararlı olabilmesi için onların inanca itaat etmeleri lazım, çünkü inanç insanlardan iyi işler yapmalarını talep eder." gibi sözlerle bir kez daha ilmin, şan, şöhret, mal için değil Allah için öğrenilmesi gerektiğinin önemini vurgulamaktadır.

Okuma ve bilgilenme genel bir kavramdır. Kişilere, cinsiyetlere, gençlere, yaşlılara ve inançlara göre ayrım yapılamaz. Gelecekte iyi bir nesil yetiştirebilmek için özellikle kız çocuklarının eğitimine ayrı bir önem vermek gerekir. Abay da bu konuda kırk birinci sözünde şu şekilde söz etmektedir. "Kızlarımıza İslami ilimleri öğreterek, güzel, ilahiyatçılar yetiştirmemiz lazımdır". Kızları okutarak, ilim sahibi yapmak gençlere doğru yolu gösterecek, halkın yönetiminde söz sahibi olabileceklerini ifade etmektedir.

ÇEVİRİ
KARA SÖZLER

1. Söz

Bu yaşa gelinceye kadar hayatımızı iyi mi geçirdik, kötü mü geçirdik bilmiyorum ama ömrümüzün çoğunu geçirdik: vuruştuk, çekiştik, atıştık ve tartıştık. Boş meşgaleleri göre göre geldik. Şimdi orta yaşa geldik: yıprandık, usandık yaptığımız işlerin sonuçsuz ve gereksiz şeyler olduğunu gördük, hepsinin boş olduğunu anladık. Peki, bundan sonra hayatımızı nasıl ve ne şekilde geçireceğiz? Bunun cevabını bulamadığım için şaşkınım.

Halkı idare etmek mi? Hayır, halkı idare etmek mümkün değil. Dermanı olmayan bir derde düçar olmak isteyen bir kişi veya heyecanlı ve coşkulu gençler idareye talip olmazsa, bizi Allah korusun.

Hayvan gütmek mi? Hayır, güdemem. Çocuklar kendilerine yetecek kadarını güder. Artık yaşlandığımda yararını kendimin tam olarak göremeyeceğim, hırsız, zalim dilencilerin yiyeceğini temin için kalan az ömrümü hor kullanmak istemiyorum.

İlim ile meşgul olmak mı? Hayır, ilim meşguliyeti için ilim hakkında konuşacak kimse yok. Bildiğini kime öğreteceksin, bilmediğini kimden soracaksın? Uçsuz bucaksız ovada örtüyü yayıp eline değnek alıp oturmanın ne faydası var. Dertleşip rahatlayacağın biri olmadıktan sonra bilimin kendisi insanı tez yaşlandıracak bir derttir.

Sofu olup dine kendini vermek mi? Hayır, o da olmaz, onun için de huzur gereklidir. Ne gönülde ne de yaşadığın hayatta huzur yok, bu toplumda, bu mekanda sofuluk kime gerek?

Çocukları eğitmek mi? Hayır, bunu da yapamam. Eğitmesine eğitirim, fakat eğitimin inceliklerini de bilmiyorum. Ne olması için eğiteceğim, hangi topluma yönlendireyim, hangi davranışı öğreteyim?

Çocuklarımın kalan ömürlerinde eğitimlerinin faydasının huzur içinde görecekleri bir yer bulmadım, "nereye gitmeleri" ve "ne yapmaları" konusunda ne söyleyeceğimi bilemiyorum. Ne olmaları için eğiteceğim? Onu da bilemiyorum.

Sonunda şu karara vardım: Aklıma gelen bu düşüncelerimi bir bir kâğıda dökeyim, beyaz kâğıt ile siyah mürekkebi elime alayım. Herhangi biri bu yazdıklarımın içinden yararlı söz bulursa, yazıp alsın veya okusun. Eğer yazdıklarım yararlı değilse, kendi sözlerim kendimindir dedim ve sonunda bu karara vardım. Artık benim bundan başka hiçbir işim yoktur.

2. Söz

Ben çocukluk yıllarımda duymuştum, bizim Kazak, Sart'ı gördüğünde onunla şöyle alay ederdi: "Anasını sattığımın, gamsız, geveze Tacik! Evin tavanına koyacağım diye ovadan kamış taşıyan, çalı çırpıdan korkan Tacik, yüz yüze gelince "aman efendim, vay efendim" diyen, gittikten sonra ana avrat küfreden "sart surt" diyenler onlardır" der. Nogay'ı görünce, onlara sövüp şöyle diyerek gülerdi: "Deveden korkan Nogay ata binse yorulur, yürüse dinlenir. Nogay yerine Nokay demeli. Beceriksiz, asker Nogay, kaçak Noğay, pazarcı Noğay". Ruslara da gülerlerdi: "Oba görse saldıran, pis kokulu Rus" derlerdi.

Rus, aklına ne gelse yapar, ne söylenirse ona inanırlar. Onlara "Uzun kulaklıyı bulup getir" diyerek dalga geçerlermiş.

O zaman ben "Vay be, bizim Kazak milletinden başka milletlerin hepsi ahmak ve beceriksizmiş, en iyi millet bizmişiz" diye düşünür ve bu sözlerden hoşlanır, sevinerek gülerdim.

Şimdi bakıyorum da satların ekmediği ekini, yetiştirmediği yemişi yok, tüccarlarının gezmediği yer, yapmadığı iş yok. Sadece kendi işleriyle meşgul olup şehirleri birbirileriyle hiç savaşmamışlardır. Rusya'ya tabi olmadan önce, Kazakların ölüsünün kefenini, dirisinin elbiselerini onlar temin ediyordu. Babanın evladına vermeye kıskandığı hayvanları onlar satın alıp götürürlerdi. Rusya'ya tabi olduktan sonra Rusların bilim ve teknolojisini bize göre onlar daha çok öğrendiler. Büyük zenginler de, büyük imamlar da, beceriklilik de, incelik de, nezaket de hepsi onlarda. Nogaylara baktığımda gördüm ki, asker olmaya da dayanıklı, yoksulluğu da dayanıklı, kaza belaya da dayanıklı, hoca yetiştirip ve medrese açıyorlar ve dini vecibelerini yerine getirmekte de dayanıklıdırlar. Çalışarak para kazanmanın da yolunu biliyorlar, iyi yaşam ve güzellik de onlarda.

Geçinmek için onların zengin olanlarına kimimiz kiralık işçi, kimimiz hizmetçi olduk. Bizim en zenginimizi "Senin pis kokan ayağın toprağı kirletiyor, çık git kokmuş Kazak" diyerek evinden kovuyordu. Bunun hepsi birbirilerinin peşine düşüp çekişme yerine, işine gücüne bakıp bir meslek edinerek para kazanarak güç sahibi olmalarının sonucudur. Rus'a söylenecek tek söz bile yok, biz onların kölesi de değil, cariyesi bile olamayız. Biraz önceki övünme, biraz önceki sevinme ve gülme dolu sözler nerede?

3. Söz

Kazakların birbirine düşman olmasının, birisinin isteğine bir başkasının destek olmamasının, doğru sözünün az olmasının, makam mevkiye düşkün olmasının, tembel olmasının sebebi nedir? Tüm dünyaca meşhur âlimler çok önceden tespit etmişlerdir ki: Bütün tembel insanlar korkak, gayretsiz olur; her gayretsiz kişi korkak ve kibirli olur; her kibirli kişi korkak, akılsız ve cahil olur; her akılsız cahil ve hayâsız olur; her hayâsız miskinden dilenci, açgözlü, mesleksiz ve hiç kimse ile dostluğu olmayan kimseler çıkar.

Bunların hepsi de dört ayaklı hayvanlarını çoğaltmaktan başka bir düşüncesinin olmamasından kaynaklanmaktadır, eğer bunun dışında tarım, ticaret, sanat ve ilim gibi şeylere daha çok zaman ayrılsaydı, böyle olmazdı. Her hayvan peşinde koşan kimse hayvanlarının çok olmasını ister, kendimin de, çocuklarımın da hayvanları çok olsun der. Eğer hayvanı çoğalırsa, onları çobanlara teslim etmek, kendileri ete, kımıza doyup oturmak, güzellerle eğlenmek, hızlı atlar elde etmek ister. Eğer kışlağı yetmiyorsa, gücü ve otoritesiyle veya parasıyla bir başkasının kışlağını satın alır, satın alamazsa kandırarak veya zorbalıkla elinden alır. Kışlağından ayrılan kişi de başka birisine sataşır veya yeri olmadığından orayı terk eder. Herkesin hayat tarzı işte böyledir.

Böyle insanlar birbirlerine dostluk düşünebilir mi? Yoksullar çoğalsa, ücretler düşük olur, hayvanlarını kaybedenler çoğalsa, kışlak boşalır düşüncesiyle ben başkasını yoksul olsun diye, o başkası da beni yoksul diye düşünerek önce içimizden birbirimize düşman olduk. Biraz zaman geçtikten sonra düşmanlık içimizden dışımıza çıktı, dövüştük, mahkemelik olduk, gruplara ayrıldık. Düşmanlara sözümüzü geçirebilmek ve hayvanları daha da çoğaltmada güçlü olabilmek için makam ve iktidar mücadelesi verdik. Ayrıca yolsul insanların çocukları başka diyarlara gidip çalışıp, kazanmanın yollarını aramıyorlar; tarım ve ticaret gelişmiyor. Kendi şahsiyetini, böyle çekişmelerle taraftar çoğaltmak isteyen

grupların bugün birisine, ertesi bir diğerine satıp durur. Hırsızlar hırsızlıktan vazgeçmiyor. Halk huzurlu olsa, hırsızlıklara kimse izin vermezdi. Halk ikiye bölündüğü için kim yemin edip yanlışlığına arka çıkarsa, onun tarafina geçip daha önce yaptığı hırsızlıklarını misliyle arttırma yoluna gider.

Halk arasındaki iyi insanların hepsinin aleyhinde temelsiz ve yalan yere "çaldı, yağmaladı" diyerek her türlü suçu isnat edip şikâyette bulunurlar. Böylece bir soruşturma başlatırlar. Görmediğini gördüm diyen yalancı şahitler de önceden hazırlanmış, az önce bahsedilen iyi adam seçimlere katılmasın diye. O iyi adam kendini kurtarmak için kötü insanlara yalvarırsa, onun da insanlığı ölmüştür, eğer yalvarmazsa suçlu ve mahkemelik bir adam olur ve hiçbir makama işe alınmaz, başı da beladan kurtulmaz. Bolıs seçilenler, kurnazlık ve hileyle bu makama geldikleri için mazlum kişilere sahip çıkmazlar, kendileri gibi kötü ve hilekârlara itibar ederler, çünkü "dost olursam faydasını görürüm, eğer düşman olursa, bana bir şekilde zarar vermek elinden gelir", diye düşünür.

Günümüzde Kazakların arasında "İşi bilmez, kişi bilir" diye bir deyim yaygınlaştı. Onun manası şudur: "İşinin doğruluğundan kazanamazsın, adamının becerikli ve hilekâr oluşundan kazanırsın". Bolıs üç yıllığına seçilir. İlk sene "Seni biz seçmedik mi?" diyerek senden minnettarlık bekleyen halkın sözlerini işitmetle geçer. İkinci sene diğer adaylarla tartışarak geçer. Üçüncü sene de, seçimler yaklaştığından, tekrar bolıs seçilmek imkânlarını kollamakla geçer. Şimdi bundan toplum ne kazandı? Kazak halkının böyle yozlaşmaya başladığını ve seneden seneye bozulmakta olduğunu gördükten sonra aklıma şu geldi: Halkın bolıslığa seçeceği kişi Rusça eğitim almış saygın bir kişi olsun. Eğer halk arasında böyle birisi yoksa ya da var olup da seçilemezse, o zaman ilçe kaymakamı ve askeri vali tarafından atanır denilse, o zaman bu durum halk için çok yararlı olurdu. Bunun sebebi şudur: Bu durum önce makam düşkünü Kazakların çocuklarına eğitim aldırmaya teşvik eder, ikincisi göreve atanmayla gelen bolıslar halka değil, yüksek makamdakilere minnet borcu olurdu.

Tayin yoluyla atanan kişiler için soruşturma ve şikâyetlerin hiçbiri dikkate alınmazsa yalan şikâyette bulunanlar azalır ve hatta yok olurdu. Kasaba ve ilçelerde her köye bir bey (idareci) seçmenin, halka zarar verdiği tecrübe edildi. Bu yöneticilik işi, Kazaklar içinde seçilen herkesin elinden gelmez. Bunun için eskilerin "Kasım Han'ın Ak Yolunu, Esim Han'ın Eski Yolunu" Tevke Han'ın Kültepe başında her gün yapılan meclisindeki "Yedi Yasası"nı bilmek gerekir. Ayrıca O bu eski gelenek-

lerin hangisi zamanla eskimiş ve günümüze uygun gelmiyorsa, onların yerine uygun ve gelişmiş kanunlar çıkaran ve vergiler koyan faydalı kişilerin olması gerekirdi. Böyle kişiler az veya da hiç yok.

Eski Kazakların durumunu iyi bilen insanlar "Yönetici iki olursa, sorun dört olur" demişler. Onun manası: Yönetici tek olmasa, ikili yönetimler birbiriyle çekişip sorunlar çoğalır demektir. Böyle yöneticileri çoğalmaktansa, her bölgeden seçkin bilgili üç kişi, yılı belirlemeden seçilmeli; onlar, yanlış yaptığında görevden alınmalı, aksi halde göreve devam etmelidir. Bu yöneticilere dava açan adam ısrar ederlerse, o zaman iki kişiyi kadılığa, bir kişiyi de arabuluculuğa seçmelidir. Eğer dava bitmez ise, daha önce ifade edilen üç yöneticiden birisini tayin veya kura yoluyla hakem tayin etmelidir; o zaman dava uzatılmadan sonuçlanır.

4. Söz

Dikkatli her insanın bilmesi gerekir ki, gülmenin kendisi bir sarhoşluktur, her sarhoş kişinin başından çok pişmanlık verici işlerin geçtiğini ve her sarhoşun konuştuğunda baş ağırttığını. Böyle olunca, gülmeye kendisini kaptıran kişi işten güçten ve akıldan bir fayda göremez, ayrıca ayıp olacak amellerden de geri durmaz, gaflet ve pişmanlıklar içinde yaşar gider. Böyle gaflet ve pişmanlıklar içinde yaşayan kişinin ne dünyada, ne ahirette başı beladan kurtulmaz.

Dertli, kaygılı ve düşünceli kişiler hem dünya işinde hem ahiret işinde başkalarından daha derli toplu daha düzenli olması gerek. Her düzenli oluşun sonucu ferahlık olsa gerek. Şimdi durum böyleyse, daima dert ve üzüntü içinde yaşayabilir miyiz? Daima gülmeden yaşamaya can dayanır mı? Hayır, ben daima dertli ve kederli ol demiyorum. Dertsizlik-kedersizliğini dert ve keder haline getir ve bu dertsizlik kaygısızlığına dert yan, kaygı duy da o dertsizlik-kedersizliğinden kurtulmak için yerinde davranışlar bulman ve yerine getirmen lazımdır. Her bir yerinde yapılan davranışın kendisi de dert ve üzüntüyü azaltır; yersiz gülmelerle azaltma, yerinde davranışlarla azalt.

Çözüm yolunu bulmadan, dert ve üzüntü içine dalıp hapis olmak, bunun kendisi de bir ahmaklıktır. Ayrıca eğer, cahil bir kişinin haline gülersen, ona keyiflenerek değil, öfkelenerek gül; öfkeli gülüşün kendisi de üzüntüdür. Öyle gülüşe kendin de daima kapılmazsın, her iyi adamın iyi işlerine keyifle gülsen, onun iyiliği iyilikten bulduğunu ibret alarak gül. Her bir ibret almanın kendisi de senin sarhoşluğa kapılmanı zamanında engeller. Çok gülmenin hiçbirini övmüyorum, onun içinde bir gülüş var ki, Allah'ın yarattığı şekilde içten, gönülden, yürekten gelmez,

yapmacıktır, dış görünüşte ağzını ve yüzünü hazırlar, kibar bir gülüşün biçimiyle süslenmiş, güzel ve iyi görünmek için yapılan kozmotik bir gülüştür.

İnsanoğlu ağlayarak doğar, üzülerek ölür. İki arada, bu dünya rahatının nerde olduğunu bilmeden, birbirini takip edip, birbirine övünüp, kıymetli ömre anlamdırmadan, boşuna, hoş olmayan davranışlarla, uygunsuz bir şekilde geçirir, bittiğinde bir günlük ömrü tüm mal varlığına satın almak istese de, bulamaz.

Kurnazlık yapmak, göz süzüp, dilenip, adam sömürmek beceriksiz, alçak insanların işidir. Önce Allah'a güvenir, sonra kendi gayret ve çabana dayanarak çalışırsan, kara toprak bile karşılığını verir, boş bırakmaz.

5. Söz

İçe dolan dert ve keder kişinin iradesine boyun eğmez; vücudu titretip eklemleri kurutarak ya gözden yaş olur akar veya dilden söz olup çıkar. Kazakların: "Ey Allah'ım, beni sabiler gibi gamsız yap!" diyerek dua ettiklerini kendim gördüm. Bununla, sabiler göre kendisi aklı başında biri olup, önem verdiği bir şeyleri olmayan dertli bir kişi gibi görünmeye çalışmasındandır. Peki derdi ne dersen, onu atasözlerinden anlarsın: "Öğlene kadar ömrün kalsa bile, bir günlük mal topla", "Sende mal mülk yok ise baban da sana yabancı", "Mal canın yongası", "Zenginin yüzü aydınlık, yoksulun yüzü karanlık", "Yiğit azığı ve böri azığı yoldadır", "Yiğit malı halkta, canı sıkıldığında elinde", "Veren düzen bozar", "Alan elim verici", "Mal bulan erin kabahati yok", "Zenginden ümitsiz, Allah'tan ümitsiz", "Karnın aç ise, ölü evine koş", "Sığ yeri olmayan gölden, hayrı olmayan halktan kaç" gibi atasözleri oldukça fazladır.

Bu atasözlerinden ne anladık? Anlaşılan o ki: Kazak huzur için, ilim için, bilim için, adalet için gam yemezmiş, zenginlik için gam yermiş, fakat o malı nasıl kazanacağını bilmezmiş, tek bildiği zenginlerden ya aldatarak veya överek almakmış, vermez ise ona düşmanlık etmekmiş. Varlıklı ise, babasına dahi düşman etmeyi ayıp görmezmiş. Hırsızlık, hilebazlık, dilencilik ve buna benzer hallerin hangisi olursa olsun birini gerçekleştirip mal edinse, suç olarak görmemek gerekiyormuş.

Bunların çocuk aklından nesi fazla? Çocuk yanan ocaktan korkar, lakin bunlar cehennem ateşinden korkmazlarmış meğer! Çocuk utansa, yerin dibine geçer gibi olur idi, bunlar hiçbir şeyden utanmazlarmış. Bu mu senin çocuktan üstün tarafın? Elimizdekini paylaştırıp vermesek, biz de kendisi gibi olmazsak, bizi terk edermiş. Aradığımız halk bu mu?

6. Söz

Kazakların bir atasözünde: "Sanat için önce birlik, bereket için önce hareket" der. Birlik hangi halkta olur, ne yaparsa huzur olur, bilmez. Kazaklar birlik deyince at ortak, aş ortak, giyim ortak, servet ortak olur zanneder. Öyle olunca zenginlikten ne fayda, fakirlikten ne zarar? Akrabaların boş durmayıp mal kazanmasına ne gerek var? Hayır, birlik: akılda birlik, malda birlik değil. Malını verirsen, atası başka, dini başka, menfaatleri başka olanlar da yanına gelip birlik olurlar! Birlik mala satılacaksa, ahmaklığın başı olur. Akrabaların almadan birlik olması gerek, o zaman herkes nasibini Allah'tan diler, yoksa Allah'tan dilemez, iş aramaz. Evvela birbirlerine sorun çıkartırlar. Ya rengini ya çehresini, ya da kırgınlığını öne sürer, olmadı, bir sorun çıkartıp korkutur, sonuçta birbirini aldatmanın peşine düşer. Bunun neresinden birlik çıktı?

"Bereketin öncesi hareket, dirilik" derken bu hangi dirilik? O, bu canın gövdeden çıkmaması mı? Hayır, öyle dirilik köpekte de var. Böyle hayatı üstün görüp, böbürlenen adam ölümü düşman görür ve ahirete de düşman olur. Canını kollayıp, düşmandan kaçan korkak olarak adlandırılır; çalışmaktan, hizmet etmekten kaçan ise tembel ve zelil olarak adlandırılır, dünyada az önce bahsedilen berekete düşman olur. O atasözünde söylenen dirilik bunlar değildir. Yüreği ve gönlü diri olmayı kast ediyor. Kendin diri olsan da, gönlün ölü ise, akıl almaya sözleri anlayamazsın. Çalışarak alın teri ile tembellik etmeden kazanmaya kendinde güç bulamazsın.

Müzmin tembel, dalgacı

Hazır yemek, hazır aş,

Görünüşün iyi, için pis

Sonunu düşünüp utanmaz, bir şekilde yaşıyıp diriyim deme; onun yerine Allah'ın gönderdiği ecel ile gelen ölüm daha hayırlıdır.

7. Söz

Çocuk anasından doğduğunda iki türlü huy ile doğar: Biri devamlı içmek, yemek ve uyumak ister. Bunlar bedenin ihtiyacıdır. Bunlar olmazsa beden cana misafirhane olamaz. Kendisi hem büyümez, hem güç kazanamaz. İkincisi bilmek istemesidir. Ne görse ona doğru yönelir, parlayan şeylere ilgi duyup, ağzına götürür, tadına bakar, boynuna, yüzüne sürüp basıp tanımaya çalışır. Mızıka veya kaval olsa, sesine dikkat kesilir, "biraz daha büyüyünce köpek havlasa da, koyun kuzular uğuldasa

da, biri gülse de, biri ağlasa da hemen ona doğru koşarak "O ne?", "Bu ne?", "O niye böyle yapıyor", "Bu niye niye böyle yapıyor?" diye gözünün gördüğü kulağının işittiği her şeyi sorup rahat vermez. Bunların hepsi bilmek, görmek ve öğrenmek isteyen canın arzularıdır.

Dünyanın hem görünen hem görünmeyen sırrını yoklayıp, hiç olmazsa deneyip tecrübe etmezse, insanlıkla ilişkisi olmaz. Bunu yapmazsa, o can insan canı değil, hayvan canı olur. Ezelde Allah-u Teâlâ hayvanın canından insanın canını üstün yaratmış, o bilinçle yaratmış. Henüz gücü kuvveti yetersiz, beyni gelişmemiş, şuursuz çocukluk zamanındaki "Bu nedir?" "O nedir?" şeklinde bir şeyleri sorup öğrenme esnasında uyku ve yemeğin de aklımızdan çıkıp gittiği arzumuzu, yetişkin olduktan sonra yerli yerinde arayışlara, bilenlerden sorup öğrenmelere, ilim bulmuşların yoluna niçin yöneltmiyoruz?

Bu şekilde gelişsek, gelişmelerimizi daha da derinleştirsek, büyük iştahla topladığımız hazinemizi çoğaltmalıyız; bu canın gıdasıdır. Tenden can üstündür, teni cana baş eğdirmek gerek. Ama biz öyle yapmadık. Uzaktan gürültü yaptık, karga gibi yerli yersiz konuşup, köydeki çöplükten uzaklaşmadık. Can bizi küçüklüğümüzde idare ediyormuş. Büyüyüp güçlendikten sonra onun idaresinden çıktık. Canı tene baş eğdirdik. Hiç bir şeye gönül ile bakmadık, gözle de iyi bakmadık, gönlümüz söylese de inanmadık. Gözle görünen şeylerin de dışını görmekle yetindik. Sırrı nasıldır diye gönüle danışmadık, onu bilmeyen kişinin, nesi eksik olur ki, dedik. Birisi kaybettiğimiz şeyleri söylese de anlamıyoruz. Birisi yol gösterse: "Bırak, kardeşim bunları, kim kimden üstündür ki!" diyoruz, başkasının üstünlüğünü kabul etmeyiz, söylese de anlamayız.

Kalpte nur yok, gönülde inanç yok. Boş gözle bakan bizlerin, bir hayvandan neyimiz üstün? Yine de, çocukluğumuzda iyiymişiz. Bilsek de, bilmesek de öğrenmek isteyen insanın evladıymışız. Şimdi bu günde hayvandan da kötüyüz. Hayvan bilmez, bilmek için mücadele etmez. Biz hiç bir şey bilmeyiz, ama biz de biliyoruz diyerek cahilliğimizi bilgili olmaktan üstün görerek tartıştığımızda ölürcesine kendimizden geçerek şah damarlarımızı kabartırız.

8. Söz

Bu aklı kim öğrenir, nasihati kim dinler?

Biri bolıs, diğeri muhtar. Onların akıl öğrenmek, nasihat dinlemek gibi düşünceleri olsaydı o mevkiye seçilemezlerdi. Onlar kendilerini başarılı, başkalarına örnek olacak ve akıl verecek yetenekte gördükleri için

seçildi. Kendileri çok mu düzelip olgunlaştı da, şimdi iş halkı düzeltmeye mi kaldı? O niçin dinlesin ve dinlemek istese de, buna vakti var mı? Meşgul olacak bir sürü işi var: Üst düzey yöneticilerimize karşı suçlu mu olacağız? Halk arasındaki eşkıyaları mı huzursuz ederiz yoksa halkımızı mı huzursuz ederiz, ya da kendimiz masrafa girip, masraflarımızı çıkaramaz mıyız? gibi sorularla birilerini destekleme, başka birilerini köstekleme çabalarının hepsi başında, vakti yok.

Zenginler, onlar da bir günlüğüne de olsa devlet kuşu başımıza konmuş gibi dünyanın yarısına sahipmiş gibiler. Kendisinde olmayanı malıyla satın alır. Gönülleri havada, gözleri gökyüzündedir, onlar için adalet, insanlık, akıl, ilim, bilim hiçbir şey maldan daha kıymetli değildir. Servetin varsa, Allah bile rüşvet verilerek elde edilebilir diye düşünürler. Onun dini, ilahı, halkı, yurdu, bilimi, namusu, akrabası; her şeyi maldır. Sözü nasıl anlasın, anlamak istese de, vakti var mı? Onun işi, hayvanlara su vermek, doyurmak; ticaret mallarını arttırmak, gözettirmek, baktırmak, hırsızdan, kurttan, kış ve soğuktan, açgözlülerden korumak ve onlara karşı koruyacak güvenli kişi bulmak. Bunların hepsini yapıp bitirdikten sonra bunlarla ne zaman övünecek? Buna vakti yok.

Öte yandan hırsız, zalim, ahlaksız ve kötü insanlar da laf dinlemezler. Bazı kendi halinde yaşayan yoksul kimseler zor geçimlerini temin etmekte zorlanıyorlar. Ötekiler bu şekilde yaşarlarken, onlar bilim, ilim ve aklı ne yapsın? Hatta fakirin ilim ve bilime ihtiyacı yokmuş gibi: "Bize bunları söyleme, sözünü anlayabilecek kişilere söyle" derler. Onların başkalarıyla işi yoktur. Biraz önce bahsettiğimiz üçündeki gibi canın aklında hiçbir üzüntü ve keder olmasa gerek.

9. Söz

Ben Kazak'ım Kazakları seviyor muyum, sevmiyor muyum? Eğer seviyorsam, davranışlarını onaylamam gerekirdi ve onların çeşitli hareket ve davranışlarında insanı sevindirecek, gönlü hoş edecek bir şeyler bulmam gerekirdi. Onları ya ümidi yitirmemeye veya o özelliği yoksa bu özelliği var diye gönlüme teselli vermeye gerekçe tutmam lazımdı ama öyle yapmadım. Eğer nefret etsem, konuşmamam, meclislerde birlikte olmamam, sırlaşmamam, istişarelerde bulunmamam gerekirdi. Topluluğa girmeden "Ne yaptı, ne oldu" demeden ilgisiz kalmam gerekirdi. Bu mümkün değilse, onların arasından başka diyarlara göç edip gitmem lazımdı. Bunları doğru yola sevk etmeye, düzelirler, öğrenirler diye ümidim de yok. Bunların biri yok. Bu nedir? Bu söylediklerimden birini yapmadan olmazdı.

Ben yaşıyor olsam da, gerçekte yaşamıyor gibiyim. Bunların kızgınlığından mı, yoksa kendi kendime kızgınlığımdan mı veya başka sebepten mi? Hiç bilmiyorum. Dışım sağ olsa da, içim ölmüş gibi. Sinirlensem kızamıyorum. Gülsem sevinemiyorum; Söylediklerim kendi sözüm değil, gülmem kendi gülüşüm değil; hepsi sanki başkasına ait gibi. Gücümün yerinde olduğu zamanda Kazak halkını terk edip başka diyarlara gitmeyi bırakın, aksine onu sever, ümitle yaşardım. Ne zaman iyice tanıyıp ümidimi kestiğimde ise başka taraflara gidip, yadı benimseyip özümseyecek güç ve takatım kalmamıştı. Bu yüzden yaşayan bir kof bir bedenim. Aslında düşünüyorum ki, böylesi daha iyi oldu. Ölümün yaklaştığı bu zamanda "Ah, şu şu güzel şeyler geride kalıyor" diye üzüntü duymuyorum. Dünyadan bir istek ve arzum olmadığı için ölmekten endişe etmiyorum.

10. Söz

Bazı insanlar Allah'tan çocuk isterler. O çocuğu ne yapacak? Ölürsem yerimi alsın, ardımdan Kur'an okusun, yaşlılığımda kendisine baksın, ister. Bundan başka ne isterler? Çocuğum yerimi doldursun ne demek? Kendinden sonra geriye kalan mal-mülk sahipsiz mi kalır zannettin? Geride kalan dünyanın tasasını sen mi çekeceksin? Ölüm giderken malını başkalarından kıskanarak mı böyle söylüyorsun? Başkalarına bırakmaya kıyamayacak kadar, senin başkalarından fazla neyin var? Çocuğun iyisi mutluluk, kötüsü başa derttir; çocuğunun nasıl olacağını bilerek mi istedin? Dünyada kendinin gördüğün eziyet az mı oldu? Kendi yaptığın kötülükler az mı oldu? Şimdi bir çocuk doğurtup onu da kötülük yaptırmaya, ona da eziyet çektirmeye neden bu kadar meraklısın?

Ardımdan çocuğum Kur'an okusun diyorsan yaşarken kendisine iyilik yaptığın kişiler çok ise, sana kim Kur'an okumaz ki? Eğer kötülüğü çok yapan birisi olursan, çocuğun okuduğu Kur'an sana ne yarar sağlar? Yaşarken kendi kendine yapmadığın bir işi, öldükten sonra çocuğun sana yapar mı? Ahiret için çocuk dilersen çocuğum genç yaşta ölsün istiyorsun demektir. Şayet çocuğum büyüyüp yetişkin olsun diyorsan, kendi kendini yetiştirip anne ve babasını cehennemden kurtaracak evlat Kazaklardan doğar mı? Öyle bir çocuğu senin gibi baba, senin halkın gibi bir halk yetiştirip büyütebilir mi?

Yaşlandığında bana baksın diyorsan o da boş sözdür. Evvela sen ihtiyarlayacak kadar yaşayacak mısın yaşamayacak mısın? İkincisi çocuğun merhametli biri olup sana bakacak mı bakmayacak mı? Üçüncüsü malın mülkün varsa, sana kim bakmaz ki? Malın yoksa kim baksa da yeterli olur mu? Çocuğun malına mal katan mı, yoksa malını saçıp savuran

mı? Olacağı meçhuldür. Hadi diyelim ki, Allah çocuk verdi; onu kendin iyi yetiştirebilecek misin? Bilmiyorsun. Daha önce kendi kazandığın günahlar yetmiyormuş gibi, şimdi de çocuğunun günahlarına da ortak olacaksın. Önce, çocuğunu kendi aldatacaksın: "İşte, onu vereceğim, işte bunu vereceğim" diyeksin. Başlangıçta çocuğunu kandırdığına mutlu olacaksın. Daha sonra çocuğun dolandırıcı olursa, kimi kabahatli bulacaksın? "Küfür et" diyerek birine küfrettirip sonra da "Kereta afacan, ona dokunmayın" diyerek onu iyice şımartırsın, tamamen yaramazlığa alıştırırsın. Mektebe gönderdiğinde ise, hocanın en ucuzunu arayıp okuma yazma bilse yeter dersin. Kurnaz ve uyanık ol ha, "filancanın çocuğu senin arkandan iş çevirip kandırır, dikkatli ol" diyerek kimseye güvenmeyen şüpheci bir kişi haline getirirsin. Bu mu, senin vereceğin terbiye? Bu çocuktan sen hayır mı bekliyeceksin?

Ayrıca Allah'tan mal ve servet istiyorsunuz. Bu malı ne yapmak için istiyorsunuz? Önce Allah'tan ister misin? İstersin. Allah verdi, ama verdiğini almıyorsun. Allah-ü Teâlâ sana çalışıp kazanmak için güç kuvvet verdi. O kuvveti helal kazanç için kullanıyor musun? Kullanmıyorsun. O, kuvveti yerinde kullanıp doğru yerde sarf etmeyi bilmen için ilim verdi. Onu okumuyorsun. O ilmi okursan, onu anlayacak kadar akıl verdi. Lakin senin aklın nerede kim bilir? Üşenmeden çalışsa, bıkmadan arasa, uygun bir iş yapsa, kim zengin olmaz? Sana bu lazım değil. Sen bazılarından korkutarak, bazılarından yalvararak, bazılarından da aldatarak almak peşindesin, aradığın bu.

Bu Allah'tan istemek değildir. Bu, şerefini ve haysiyetini ayaklar altına alarak insanlara düşmanlık etmek ve dilenciliktir. Hadi diyelim ki, böyle yaparak mal kazandın, zengin oldun. O malı harcayarak ilim sahibi olmalısın. Kendin bunu yapmıyorsan, çocuğun yapsın. İlimsiz ahiret de yok, dünyalık da yok. İlimsiz kılınan namaz, tutulan oruç, gidilen hac, hiçbir ibadet yerine ulaşmaz. Meşru olmayan yollardan kazandığını hayırlı işlere harcayan hiçbir Kazak görmedim. Hepsi de yanlış yollardan mal kazandı. Aynı şekilde bu mallarından ayrıldılar. Bunlardan geriye zahmet, acı ve öfkeden başka hiçbir şey kalmaz. Malı olduğu zaman, zenginim diye övünür; yokluğunda ise "bir zamanlar ben de zengindim" diye övünür. Yoksulluğa düştükten sonra da yine dilenmeye başlarlar.

11. Söz

Bu halkın devamlı yaptığı şey ne? İki şey var. İlki hırsızlık. Hırsız hırsızlıkla mal sahibi olmaya çalışır. Mal sahibi olan da daha fazla zengin olmak ister. Makam sahipleri de malını alıp vereceğim diyerek davacıyı,

seni kurtaracağım diyerek de hırsızı yer. Hem davalıdan hem davacıdan mal alır. Sıradan halk da hırsızın hırsızlığını şikâyet ederek veya hırsıza atını satarak veyahut da hırsızın satamadığı atını ucuza kapatarak kazanmaya çalışır. İkincisi, fitneciler birinin hiç aklında olmayan bir şeyi aklına sokup şöyle yaparsan güçlü olursun, böyle yaparsan varlıklı olursun, şöyle yaparsan öcünü alırsın, meşhur olur nam salarsın diyerek hali vakti yerinde olanları kandırmanın, aldatmanın peşindeler. Bunlardan kim yoldan çıkarsa, ben onlara lazım olurum diyerek hemen ona göre davranarak onu kendine yem yapar.

Mevki sahibi kişiler de "Vay canına" bu iyi fikir diyerek ben seni şöyle destekleyeceğim diyerek onun malını yer, seni şöyle destekleyeceğim diyerek öbürünün malını yer. Sıradan halk da benim şu kadar evim var, şu kadar akrabamla senin sözünü söyleyip senin meseleni destekleyeceğim diyerek kim çok verirse o grubun peşinden gece gündüz demeden giderek şahsiyetini, köyünü, çoluk-çocuğunu ayaklar altına alır. Bu hırsızlık ve fitnecilik ortadan kalksaydı, toplum yaratıcı düşünmeye ve çalışmaya başlardı. Zengin malına sahip çıkar, fakir ise ihtiyacın karşılamak uğraşır; herkes adam gibi çaba sarf edip gelişirdi. Şimdi halkın tamamı bu yanlış iki işe ortaktır, bunu kim düzeltecektir? Bu, söz, yemin, sadakat ve hayanın temelli olarak gitmiş olması mı? Hırsızlığa son vermek kolay olabilirdi, ancak sahtekarların sözlerini dinleyip onlara uyan zenginleri kim engelleyecek?

12. Söz

İyi veya kötü ibadet eden bir kişinin ibadetini yapmasına engel olmaya hakkımız yok, dilimiz varmaz. Çünkü iyi düşünceyle yapılan amelin kötü olacağını düşünmeyiz. Ancak, bu kişilerin tam manasıyla bir ibadet yapmalarına şayet ilimleri yetmiyorsa bile bunu yapmaları da güzel şey. Tam manasıyla ibadet yapmanın iki şartı var, onu bilmesi gerek. Birincisi imanı, itikadı güçlendirmek gerek. İkincisi ise öğrendiğim kadarıyla yapayım bu bana yeter demeden bilmediklerini de öğrenmesi gerek. Her kim öğrenmeden, eksiklerini tamamlamadan, bile bile eksiğiyle kalsa, öğrenmeyi terk etse, onu Allah affetmez. İbadetleri kabul olmaz. Amma velakin her kim imanını ne yaparak güçlendireceğini bilmeden, eksiklerinin ne olduğunu bilmeden, başına sarığı sarıp namaz kılan, oruç tutan kişi imajını sergiliyorsa bu onun gönlüne de huzur vermez. Bekçisiz ve bilinçsiz iman sağlam olmaz. İhlasla kendini ölçüp tartıp gerçek dini yaşamak için gayret göstermiyorsa, böyle ihmalkârların imanından şüphe edilir.

13. Söz

İman dediğimiz, Allah-u Teâlâ'nın şeriksiz, şüphesiz birliğine, varlığına ve bize Peygamberimiz (S.A.V) aracılığıyla gönderdiği her türlü farzlarına ve bildirdiklerine boyun eğip inanmaktır. Bu imana sahip olabilmek için iki türlü yol var. Evvela hangi emrine iman edilirse, onun gerçekliğine aklıyla delil bulacak, aklı buna ererse buna yakîni iman denir. İkincisi kitaptan okuyarak ya da mollalardan dinleyerek iman edip iman ettiğine de sağlam bağlanması gerek. Birisi öldürmekle korkutsa da, bin kişi bin türlü tehdit etse de, bundan dolayı vaz geçmemeli ve gönlü sarsılmaz bir biçimde sağlam olmalıdır. Bu imana taklidi iman denir.

Bu imanı korumaya korkmayan yürek, vazgeçmeyen gönül, titremeyen ayaklar gerektir. Yakîni imanı var demek için ilmi olmayan, taklidi imanı var demek için kararlılığı olmayan; ya aldatana veya azdırana veyahut da menfaatine bakarak aka kara diyen, karaya ak diyen, yalana gerçek deyip yemin eden kişilere ne diyeceğiz? Böylelerinden Allah korusun! İyice bilmek gerekir ki, yukarıda yazılan iki türlü imandan başka iman yoktur. İmana karşı gelen hiçbir insan, Allah-u Teâlâ'nın merhametine sığınarak affedileceğini düşünmesin. Bu Allah-u Teâlâ'nın affına ve Peygamberimizin şefaatine uymaz, bu mümkün de değil. "Kılıcın önünde ant içilmez." "Allah-u Teâlâ'nın affetmediği günah yoktur" şeklindeki yalan sözlere sığınan bunun gibi insanların Allah cezasını versin.

14. Söz

Yaşayan bir insan için kalbinden daha değerli bir şey olabilir mi? Bizim Kazakların yürekli kişi dedikleri batur kişi dedikleridir. Bundan başka yüreğin özelliklerini bilmezler. Merhametli ve şefkatli olma, her türlü işte her kişiyi kardeşiymiş gibi görüp, kendi için düşündüğünü onlar için de düşünüp istemek, bunlar yürek işidir. Aşıklık da yürek işidir. Dil, yüreğin söylediğine boyun eğerse, yalan söyleyemez. Amelin diline uysa, yürek unutulmuş demektir. Kazakların "yürekli"sini övmeye değmez. Söylenene itaat eden, sözünde duran, kötülüklerden uzak duran, kervanın peşinden köpek gibi devamlı gitmeyen, yoldan çıkmış toplumdan ayrılabilen, haklı ve akla uygun olan şeyi zor da olsa kabul eden, haklı ve akla uygun olmayan şeyi de kolay bile olsa kabul etmeyen kişinin yaptığı yiğitliktir; baturluk bu değilse, Kazakların dediği baturluk böylesine yüreklilik değil, kurt yüreklilik demektir.

Kazak da ademoğludur. Çoğu akılsızlığından yoldan çıkmıyor, aklın sözünü tutacak yürekte cesaret, gayret ve sadakat olmamasındandır.

Bilgili kişi bilse de, arsız ve gayretsiz oluşundan dolayı, dikkate almaz ve uygulamaz. Kötülüğe bir kapıldıktan sonra kendini toparlayıp ondan kurtulacak gayret Kazaklarda eksiktir.

Bu halkın büyük çoğunluğunun bahsettiği güçlü yiğit, kahraman yiğit, kabiliyetli yiğit gibi sıfatlar taktığı kişilerin hepsi belaya kötülüğe bulaşmak için birbirlerini "sür, kahramanca" diyerek coştururlar, kışkırtırlar ve sonunda ne olacağını düşünmeden konuşurlar.

Yoksa Allah'a karşı gelmekten veya utanmazlıktan veyahut da arsızlıktan silkinip aklını başını toplayamayan kişi, her daim kötülüğe ve övünmeye kapılıp kendi kendini hesaba çekmeyen kişi, iyi batur olmak şöyle dursun, evvela o bir insan bile değildir.

15. Söz

Akıllı insan ile akılsız insanın, bildiğim kadarıyla, önemli farklarını gördüm.

Öncelikle insanoğlu yaratıldıktan sonra dünyadaki hiçbir şeyi merak etmeden duramaz. Merak ettiği şeyleri aramakla geçirdiği zamanlar, onun hayatının en mutlu zamanları olarak hafızasında yer eder. Bu sebeple akıllı insan yararlı işlere ilgi duyarak büyük bir hevesle peşine düşermiş ve her gün söylense kulak, düşünse gönül bundan zevk alırmış. Böyle geçen ömrüne pişmanlık da duymazmış.

Akılsız kişi kendisine layık yerini bulmadan boş ve değersiz şeylere ilgi gösterir, onlara kapılarak ömrünün mutlu ve kıymetli vakitlerini boşu boşuna geçirirmiş. Bundan dolayı her gün pişmanlık duyması yarar sağlamazmış. Gençlik zamanında sefadan sefaya koşan, gençliği bitmeyecekmiş, hiç yaşlanmayacakmış gibi davranırlar. Sonunda hayat böyle devam ederken bir gün boynu katılaşır, eklemleri kurur, ikinci bir merak edilen şeye bakmaya, araştırmaya gücü gayreti kalmaz.

Üçüncüsü her şeye merak duymaktır. Bu insanda alışkanlık yapan bir şeydir. Her bir alışkanlık insanda hastalık halini alır. Her türlü alışkanlık duyulan şeye ulaşıldığında, şu veya bu şekilde ulaşmak üzere olunduğunda, bir çeşit sarhoşluk ortaya çıkar.

Her bir sarhoşluk vücutta birçok zafiyetlere sebebiyet verir, aklın gözünü bağlar, etraftaki bakan insanların dikkatin çekip "öyleymiş, böyleymiş" dedirttirip eleştirelere maruz bırakır.

O zaman akıllı kişiler kendilerini kaybetmeden, bilinçli davranarak halkın eleştirilerine düçar olmadan arayışlarını sürdürürler.

Akılsız kişiler eğer takımını bırakıp, börkünü düşürüp, kaftanın etekleri atının kıçını örterek iki gözü gökyüzünde deli gibi atını koşturmaya devam ederler. Bunları gözlerimle gördüm.

Eğer akıllı kişilerin arasında olmak istersen, günde bir kez, ya da haftada bir kez, hiç olmazsa ayda bir kez kendi kendinden hesap sor. İlk aldığın hesaptan bu yana hayatını nasıl geçirdin? İlme, ahirete ve dünyaya faydalı, pişmanlık duymayacağın, ne yaptın? Yoksa ömrünü nasıl geçirdiğini kendin de mi bilmiyorsun?

16. Söz

Kazaklar yapmış olduğu ibadetini Allah kabul eder mi, etmez mi diye bir kaygı duymaz. Sadece herkesin yaptığını biz de yapalım, yatıp kalkıp onlar gibi namaz kılsak bu bize yeter diye düşünür. Tüccar alacaklarını istemek için geldiğinde "Elimde olan bu, bitik vaziyetteyim, alacaksan al, yoksa senin için topraktan para mı çıkarayım?" der. Allah'a da, bu tüccara yaptığını yapmak ister. Dilini alıştırmak ve dinini iyi öğrenmek için düşünmeye ve öğrenmeye gayret göstermez. "Bildiğim bu, artık ihtiyarladım nasıl öğreneyim?" veya "Dini eğitim almadım değil, ancak dilim dönmüyor, ne yapayım" der. Onun dili diğer insanlardan farklı yaratılmış mı?

17. Söz

Gayret, akıl ve kalp üçü yeteneklerinden bahsederek tartışmışlar. Sonunda ilmin hakemliğine başvurmuşlar. Gayret demiş ki: "Ey ilim, kendin de biliyorsun ki, dünyada hiçbir şey bensiz olgunluğa erişemez. Öncelikle, kendini bilmeyi üşenmeden, usanmadan öğrenmek gerekir, bu benim işimdir. Allah'a layık bir şekilde ibadet etmek, üşenmeden bıkmadan yerine getirmek de, benim işimdi. Dünyada iyi sanat, yeterli kazanç ve saygın bir mesleği elde etmek çalışmadan elde edilmez. Yersiz ve değersiz şeylere kapılmayı önleyen, insanı kötü işlerden alıkoyan, nefsi günahtan ve şeytana uymaktan kurtaran, kötü yola girdikten sonra onu tekrar doğru yola sevk eden ben değil miyim? Bu ikisi benimle nasıl boy ölçüşebilir?"

Akıl demiş ki: "Bu dünyaya ve ahirete neyin faydalı, neyin zararlı olduğunu bilen benim. Senin sözünü anlayacak olan da benim. Ben olmadan faydalı olanı bulamazsınız ve zarardan kaçamazsınız. İlmi de öğrenemezsiniz. Siz ikiniz benimle nasıl boy ölçüşebilirsiniz? Bensiz sizler neye yararsınız?"

Bundan sonra kalp demiş ki: "Ben insan vücudunun padişahıyım, kan benden dağılır, can beni mekan tutar, bensiz hayat olmaz. Yumuşak döşekte, sıcak evde tok yatan kişiye yersiz yurtsuz fakirin, üşüyen elbisesizin, yemeksiz insanın hali nedir diye düşündüren, merhamet duygularını harekete geçiren, uykusunu kaçıran, yatağında kıvrandıran benim. Büyüklere saygıyı, küçüklere de sevgiyi eksik etmeyen benim. Ama beni temiz tutmazlarsa, sonuçta rezil olurlar. Ben temiz olursam insanları ayırmam. İyilik yapmak için heyecanlanıp sabırsızlanan benim, kötülükten iğrenip öfkelenen benim, adalet, insaf, edep, haya, merhamet gibi duyguların hepsi benden çıkar. Bensiz onların halleri ne olur? Bu ikisi benimle nasıl boy ölçüşebilir?"

En sonunda ilim bu üçünün sözlerini dinledikten sonra demiş: "- Ey gayret, senin söylediklerin hepsi doğrudur. O söylediklerinden başka da birçok yeteneklerinin olduğu da doğru, sensiz hiçbir şeyin olmayacağı da doğru, ama faydan çok olduğu gibi zararın da çok, bazen iyilikte kararlısın, bazen de kötülükte kararlısın, senin bu halin kötüdür."

- Ey akıl, senin de söylediklerinin hepsi doğrudur. Sensiz hiçbir şeyin bulunamadığı da doğru. Bizleri yaratan Allah'ı da sen tanıtırsın. Yaratılan iki dünyanın halini de sen bilirsin. Ama sen bununla kalmazsın. Çare de, hile de senden çıkar; İyiliğin ve kötülüğün ikisinin de dayanağı, güvendiği sensin. İkisinin de aradıklarını bulup veriyorsun, bu tarafın kötüdür, demiş.

- Sizin üçünüzün bir araya getirmek, benim işimdir. Ama o zaman yönetici, emir veren kalp olursa iyi olur. Akıl, senin özelliklerin çok, kalp senin bu çok özelliklerine itaat etmez. İyilik söylediklerine bütün varlığıylatabi olur. İtaat etmek bir yana bundan büyük memnuniyet duyar. Kötülük söylediklerine riayet etmez. Riayet etmeyi bırakın, nefret edip evden kovar. Gayret, senin silahın bol, gücün çok ama bu seni de özgürce hareket ettirmez. Yararlı işlerde gücünü sonuna kadar kullandırtır. Yararsız işlerde ise elini kolunu bağlar. Siz üçünüz birleşin, hepinizi kalbin yönetmesini sağlayın", diyerek izah edip konuşanın adı ilim imiş. "Siz üçünüz benim söylediğim gibi bir kişide bulunursanız, o kişi ayağının bastı toprağa yüz sürülecek mübarek bir insan olur.

Üçünüz bir olmazsanız, ben kalbi desteklerim. Allah kalbini temiz tut demiş. Çünkü Allah-u Teâlâ her daim kalbe bakar, kitap böyle söylüyor, dedi.

18. Söz

İnsanoğlu için yırtıksız, lekesiz, kibar giyinmek ve elbisesini kirletmeden güzel ve temiz bir şekilde giymek, doğru bir iştir. Ancak, gelirinin üstünde giyinmek veya fiyaka için giyinmek, hava atmak zerafet meraklısının işidir.

Zerafet meraklısının iki tür davranışı olur: Birincisi yüzünü, bıyıklarını, uzuvlarını, yürüyüşünü, kaşını gözünü düzeltmekle ve parmaklarıyla saçlarını taramakla devamlı meşgul olur. İkincisi, atını ve elbisesini süslemeya çaba gösterir, böylelikle zarif ve çekici yiğit olmaya çaba göstererek kendinden üstün olanlara kendisini fark ettirir, kendisiyle aynı durumdakileri kıskandırır, kendinden aşağı durumda olanlara "Ah dünya, bunların atı gibi ata binsem, kıyafetleri gibi kıyafet giysem daha başka ne isterim" diye kendisi hakkında konuşulmasına çalışır.

Bunların hepsi maskaralık, ahmaklıktır. İnsan böyle düşünmeye başlamasın, eğer başlamışsa tekrar insan olması çok zor bir iştir. Ben zerafet meraklısından kaçmak gerektiğini düşünüyorum. Aslında insan insandan akıl, ilim, edep ve güzel huy gibi meziyetlerle üstün olur. Onların dışında başka şeylerle üstünlük taslamak ahmaklıktır.

19. Söz

İnsan doğduğunda şuurlu olmaz. Duyarak, görerek, tutarak, tadarak dünyanın iyi ve kötüyü tanır. İşte böyle yaşadıkları ve gördükleri çok olan insan bilgili olur. Akıllıların söylediği sözleri dinleyip uygulayan kişinin kendisi de akıllı olur. Her bir akıl tek başına her zaman bir işe yaramaz. O akıllılardan duyup öğrendiği iyi şeyleri dikkate alsa, kötülüklerden sakınsa, o zaman akıl işe yarar, o zaman insan dese olur. Bu sözleri duyduğunda umursamazsa, yararsız ve önemsiz görerek davranırsa, anlamaya gayret göstermezse duyduğu sözlerin gerçekliğini fark edip anlasa ve sonra unutursa dinleyip dinlememiş olmasının ne faydası var? Böyle söz kıymetini bilmeyen topluluğa hitap etmektense kendini tanıyan domuzu beslemek evladır demiş bir bilge kişi.

20. Söz

Bilirsiniz ki, ilahi takdir, yani kader hiçbir şekilde değişmez. İnsanda da usanma diye bir şey var. Bu, insan ile birlikte yaratılan bir şeydir. Bunu insan kendisi bulmamıştır. Eğer insan bu duyguya bir kere kapılırsa, bir daha bu duygudan kurtulması zor olur. Gayret gösterip, silkinip bu duyguyu atsa da, sonunda tekrar gelip insana galabe çalar. Aklı

yerinde ve düşünceli bir insan dikkat etse, insanoğlunun usanmayacağı bir şey var mıdır? Yemekten de, oyundan da, gülmekten de, övgüden de, gösterişten de, düğünden de, topluluktan da, kadından da, az veya çok, bıkar. Çünkü hepsinin boş olduğunu görür, temelsiz olduğunu fark eder, gönlünde eskisine göre daha fazla soğukluk başlar. Dünya hiçbir zaman aynı şekilde durmaz. İnsanın gücü, ömrü de aynı şekilde durmaz. Allah-u Teâlâ, hiçbir mahlûka değişmeden aynı kalma özelliğini vermemiştir. Şimdi gönül nasıl hep aynı kalabilir?

Fakat bu usanma duygusu, her şeyi görmek isteyen, bu sebeple çok şey görmüş, her bir şeyin lezzetini tatmış, değerini anlamış ve hepsinin temelsiz olduğunu fark etmiş düşünen insanda olur. Bunca ömrünün yetersizliğini, dünyanın her zevkinin geçici olduğunu tecrübe edip bilenler yaşamaktan da usanırlar. Öyleyse, ahmaklık ve gamsızlık da bir nimettir diye düşünüyorum.

21. Söz

İster az ister çok olsun, insan evladının övünme hastalığından kurtulması zor iş. Bu övgü denen şeyin iki türüne rastladım: Biri büyüklük, diğeri ise kendi kendini övmedir. Büyüklük, insanın kendi kendini büyük değerli saymasıdır. Yani cahil, uçarı, övünen kişi olarak adlandırılmak istemezler, edepsiz, utanmaz, dönek, faydasız, arsız, dedikoducu, yalancı, sahtekâr ve geçimsiz gibi kötü huylardan kaçınmak, bunları kendisine yakışmayan davranışlar olarak görmek ve kendisini bu hallerin dışında tutmaktır. Bu huy, akıllı, edebli ve büyük insanların huyudur. Onlar kendilerine iyi adam denilmese bile, kötü adam demeseler de yeter diye gayret gösterir. İkincisi ise övünmedir; bu tip insanlar “demesinler” değil “desinler” diye gayret gösterirler. Onlara insanlar kendilerine zengin desin, batur desin, kurnaz desin, elinden her iş gelir desin, her zaman ne olursa olsun hakkımda iyi şeyler desinler diye çırpınıp dururlarken “demesinleri” unuturlar. Unutmak şöyle dursun, onun bir meziyet olduğunu düşünmezler bile. Böyle övünmeyi sevenlerin üç türü vardır. Birincisi yabancıya karşı övünülecek şeyler arayanlardır. Bunlar cahildir, ancak cahil de olsa insandır. İkincisi kendi halkının içinde övünülecek şeyler arayanlardır. Bunun cahilliği tamdır, insanlığı ise tam değildir. Üçüncüsü ise sadece ailesinde veya köyünde övünmezse, başkalarının inanmayacağı övgüyü yaparlar. Bu, cahilin de cahilidir, fakat kendisi insan değildir.

Yabancılardan övgü bekleyenler kendi milletim de övse der. Miletinden övgü bekleyenler akrabamlarım da övse der. Akrabalarından övgü bekleyenler ise kendi kendisi överek başarılı görünmek isterler.

22. Söz

Şu anda Kazakların içinde kimi sevgi, kime saygı göstereyim diye düşünüyorum. Zengine saygı göstermek istersin, ama zengin yok. Zengin olsaydı, kendi kendisini ve kendi malını yönetecek irade kendisinde olmaz mıydı? Hiçbir zenginin malının idaresi kendi elinde değildir. Bazı zenginler başkalarıyla güç mücadelesine girdiği için yüz kişiye korkaklığından yalvarıp malını paylaştırır. Sonra yalvardıkları için verdim diye ahmakça düşünür. Hayır, aslında kendisi yalvarıp veriyor. Hayır için de değil, cömertlik yaptığı için de değil, kendi halkıyla, kendi topraklarıyla çekişmeye girip düşüncesiz insanlara kucağını açıp malını saçmaktadır. Bazı zengin halk içindeki iyi ve ileri gelen insanların birlik tesis edememeleri sebebiyle, tehditlere maruz kaldğında veya aradığını bulamadığında mecburen önüne kim çıkarsa ona yem oluyar.

Beylere saygı göstermek istersen, toplumda bu zamanda saygı duyulacak bey de yok. Malını saçan bey üt sürüsü gibi çok. Bazıları menfaat peşinde beylik taslamaktaysa, diğerleri kıçlarına tuza batırılmış iyi keçeleri geçirdikten sonra akılları başlarından gidip, kendilerini bey zannedip önüne gelene hava atıp malını dağıtmaktadır.

Bolıs ve muhtara saygı göstermek istersen, kendi emek ve kabiliyetleriyle kazanılmış bolıs ve muhtar aramızda yok. Rüşvetle, dalkavuklukla ve el etek öperek elde edilen bolıs ve muhtar unvanlarının hiçbir kıymeti yoktur.

Güçlü birine saygı göstermek istersen, kötülük etmekte herkes güçlü, ama iyilik etmekte güçlü olan kimse aramızda yoktur.

Akıllı olanı bulup ona saygı göstermek istersen, adalet, haya ve insaf açısından akıllı kişi çevremizde yok. Kurnazlık, kötülük, üç kağıtçılık ve hilekarlık açısından toplumun hepsi akıllıdır.

Gariban biçarelere saygı göstermek istersen, yerde yatan deveye bile binemiyorsa, bu munislik sayılmaz. Eğer binme durumu olsa, bir şeyleri yolunu bularak mutlaka halledecek imkana sahiptir.

Şimdi geriye kaldı kurnazlar ve kötülür; onlar da kendileri mahv olup yok olmadan rahat yüzü görmüyorlar.

Evet, şimdi kimi sevdik, kimi destekledik? Kokuşmuş, bozulmuş bolıs ve muhtarları bir tarafa bırakalım. Şimdi, elbette, başka çaremiz yok, "Rızkıyla meşgul olan kavgayla meşgul olmaz" atasözüne uygun bir şekilde hareket eden, verdikleriyle yaranamayan, yarısını dağıtan, kalan yarısını uysallığıyla elinde tutamayan hırsız, zalim ve düzenbazlara yem olmakta olan gerçekten saf zenginlere acımasın ve desteklemesen olmaz. Onlardan başkasını bulamadım.

23. Söz

Bizim Kazakların gelişmesini engelleyen biri sevinç, ikincisi avunma denen şeyler var. Onun sevinci, halk içinde kötü bir insanı fark etse veya bir kişinin kendisinde olmayan kabahatini görse, sevinir ve şöyle der: "Allah bizi filancadan korusun, o da insanım diye ortalıkta dolaşıyor, ona yanında biz çok aklı başında, onun göre, biz tertemiz insanlarız." Ona Allah "Sen filancadan daha iyi olsan yeterlidir" mi demiş? Veya bilgili kişiler "Senin kendinden daha cahil veya daha kötü kişiler varsa, sen kötülerden sayılmazsın" mı demişler? Kötüyle kıyas edip iyi olunabilir mi? Ancak, iyi ile kıyas edilip iyi olunabilir. Yüz at yarışmaya katılsa, biri ödül kazandım dese, önünde kaç at vardı diye sorarlar; arkanda kaç at vardı diye sormanın bir anlamı var mı? Beş attan, on attan önde olmak sevinmeyi gerektirir mi?

Şimdi avunmaya gelirsek, "sadece biz mi, milletin hepsi böyle yapıyor ya", "elle gelen düğün, bayram" veya "toplumla bir olalım da ne olursa olsun" gibi sözlerle avunur. Ona Allah "Toplumdan hiç ayrılma. Toplumlara gazabım yoktur. Toplumları cehennemime koymayacağım" demiş mi? İlim topluma gelmiş mi? Yoksa tek kişiden mi çıkmış? Hikmet toplumdan mı, yoksa bir kişiden mi çıkar?

Topluma musibet etki etmez mi? Bir ailede herkes hastalanırsa, kolay mı olur? Yol bilmeyen çok sayıda kişi kaybolsa, yol bilen bir kişiye ihtiyaç yok mu imiş? Çok sayıdaki yolcunun hepsinin atlarının yorgun bitap düşmesi iyi mi? Yoksa yarısının yorgun düşmesi, diğer yarısının zinde olması mı iyi? Kıtlık gelse, tüm insanların açlıktan ölmesi mi iyi? Yoksa yarısının sağ kalması mı iyi? Çok sayıda ahmak niçin bir ahmaka teselli olur? Yedi ceddimizden beri ağzımız kokar diyen genç, nişanlısına kendini kabul ettirebilmiş mi? Sevdiği bu sözü hoş karşılamış mı? Öyleyse, sen de atalarından geri kalma, ağzını kokutmaya devam et, demiş mi?!

24. Söz

Günümüzde, yeryüzünde iki milyardan fazla insan var. İki milyon kadar Kazak var.

Bizim Kazakların dostluğu, düşmanlığı, övünmesi, güçlü olması, para kazanması, sanat öğrenmesi, yabancılara bakışı başka hiçbir millete benzemez.

Birbimizi takip ediyor, düşmanlık ediyor, çalıyor, birbirimize göz açtırmıyoruz.

Dünyada nüfusu üç milyondan fazla olan şehir de var. Dünya'yı üç defa dolaşıp gören kişiler de çok.

Böylece, yeryüzündeki halkların en zayıfı olarak hep birbimizi takip ederek yaşayacak mıyız? Hayır, Kazaklar arasında da hırsızlık, yalancılık, dedikodu ve düşmanlıklar bırakılarak; zanaatı ve kazancı dışarıdan, yabancı diyarlardan meşru yollardan kazanıp gelişeceğimiz günler olacak mıdır acaba?

Ah, nasıl olsun! Yüz sığıra iki yüz kişi göz dikiyor, birbirlerini mahvetmeden, yok etmeden huzur bulabilirler mi?

25. Söz

Çocuklarımızı okutmak yararlıdır, ancak ibadet edecek kadar, Türkçe yazıları okuyabilecek kadar eğitim vermelidir. Çünkü, burası Dar-ül harp'tir, burada önce geçimini kazanmak gerekir, sonra Arap, Fars dillerini öğrenmek lazım olur. Aç kişinin zihninde açıklık, davranışlarında edeb ve gönlünde ilme düşkünlük olur mu? Yiyecek ve içeceğinin olmaması akrabaların düşmanlığına ve hırsızlık, zorbalık, kurnazlık gibi her türlü kötülüklere alışmaya sebep olur. Maişet temin edilirse, karın doyar. Ondan sonra sadece ilim değil, sanat da ihtiyaç olur. İnsanlarda bunları hem kendileri öğrenmek, hem de evlatlarına öğretmek için istek ortaya çıkar. Rusça eğitim almak gerekir, hikmet de, sanat da, ilim de, hepsi Ruslarda var. Onların zararından korunmak, faydalarına ortak olmak için dilini, eğitimini ve ilmini bilmemiz gereklidir. Çünkü onlar dünyanın dilini bildikleri için böyle oldular. Sen de onun dilini öğrenirsen, gönül gözün açılır. Bir milletin dilini ve ilmini bilen kişi onunla eşitlik davasına girişebilir, erdemsizce yalvarmak zorunda da kalmaz. Din için de ilim gereklidir. İşbilirlik ile insanların gönlünü kazanmaya çalışan cahiller anne babasını, akrabalarını, vatanını, dinini ve insanlığını beş paraya satar. Binbaşının bir gülümsemesi için kıçının açılmasına aldırış

etmez. Rusların ilim ve sanatı, dünyanın anahtarı gibidir, bunları öğrenen kişiye dünyada her şey kolay gelir. Ama günümüzde Rusların ilmini oğluna öğretenler, bu silahla yine kendi Kazaklarının peşine düşmek istiyorlar. Hayır, bize böyle bir düşünce lazım değildir. Geçim nasıl bir meşru çalışma ile kazanılır, onu öğretelim, bunu görenler ve öğrenenler çoğalırsa, kendi yüce sayan Rusların halka eşit haklar tanıyan kanunlarının dışındaki kanunsuz zorbalıklarına boyun eğmezdik. Kazak toplumunun bekçisi olmak için, biz de millet olarak, yabancıların bildiklerini bilelim, gelişmiş bir toplum olalım endişesinde olmak için öğrenmek lazımdır. Yine de, halen Rus mekteplerinden okumuş çocuklardan daha iyi yetişenleri göremiyoruz. Çünkü, ebeveynleri, akrabaları bir taraftan bozmaktalar. Böyle bile olsa, bu okumuş çocuklar, öteki okumamış Kazak çocuklarından daha iyiyiler ve başarılıdırlar. Ne yapsak da, onlara söz dinletsek. İyi ailelerin çocukları çoğunlukla okumuyor, aksine fakir kişilerin çocuklarını zorla Rus okullarına verdiler. Onlar bundan fazla nereye varabilirler? Ayrıca, bazı Kazaklar akrabalarıyla kavga ettiğinde: "Senin bu düşmanlıklarına boyun eğmektense, oğlumu askere gönderip, başıma saç, ağzıma bıyık bırakıp terki diyar etseydim" derlerdi. Böyle kötü sözü, Allah'tan korkmadan, kuldan utanmadan söyleyen Kazakların çocukları eğitim görse bile, onlardan ne çıkacaktır? Buna rağmen diğer Kazak çocuklarından fazla öğrendiği nedir, neyi fazla öğrenmiş? Girdi, çıktı, aldı, döndü; sonuna kadar tahsil görmüş çocuk da yoktur. Babası el parasıyla isteksizce okutur, kendi parasını nasıl harcasın? Doğrusunu şudur ki, gerekirse çocuğunu evlendirme, miras bırakma, ancak tüm varlığını ortaya koysan da, evladına Rusların ilmini öğret! Benim söylediğim yol mal esirgeyecek yol değildir. Allah'tan kork, insanlardan utan, çocuğun çocuk olsun istiyorsan, okut, malını esirgeme! Aksi takdirde, serseri bir Kazak olduktan sonra, sana huzur vermez, kendisi de huzur bulmaz, halka da huzur vermez.

26. Söz

Kazakların yarışa soktukları atı kazanırsa, er meydanındaki pehlivanı galip gelse, avcı kuşu av yakalsa, tazı köpeği diğerlerinden önce ava ulaşırsa, aklı başından gidecek gibi çok sevinirler. Bilmiyorum, onlar için bundan daha büyük bir mutluluk var mıdır? Sanıyorum ki, yoktur. Bu mutluluk sadece Kazak kardeşlerinin arasında bir hayvanın diğerlerinden daha yetenekli çıkmasınadır. Bir başkasını alt etmekten dolayı övünecek ne var? Kazanan, yakayan veya yere düşüren kendisi, ya da kendi oğlu değildir. Bunların hepsi, Kazakların Kazaktan başka düşmanı yok, küçücük bir şeyi büyük bir iş yapmış gibi sevinmek ve diğerlerini

kızdırıp öfkelendirmek amacını taşımaktadır. Bir kimseyi kızdırmak, dinimizce haramdır, işe ziyan ve akla terstir. Durduk yere bir kimseyi sinirlendirmenin neyini bir kazanç bilip, seviniyorlar? Öte yandan sinirlenen kişi de niçin kendini yerin dibine batmış gibi hisseder?

Hızlı koşan at, bazen bu ülkede, bazen de başka bir ülkede de olabilir. Yetenekli avcı kuş da, hızlı koşan köpek de bazen onun eline, bazen öbürün eline geçen bir şeydir. Güçlü delikanlılar da hep aynı milletten çıkar mı? Bazen bir milletten, bazen diğer milleten çıkar. Bunların hepsini insan kendi imkanlarıyla yapamaz. Bir defa kazanan, bir defa yenen her defasında kazanacak, her defasında yenecek değildir. Bunların hepsini biliyorken, yerin dibine girecek kadar kötü ve rezil bir iş yapmış gibi niçin utanıyorlar, alçalmış hissediyorlar.

Bunun sebeplerini şunlardan anlayabilirsiniz: Cahil halk sevinilmeyecek şeylere sevinir, üstelik sevinirken ne söylediğini, ne yaptığını bilmeyecek kadar aklı başından giderek bir sarhoşluğa kapılır. Ayrıca utananları ise utanılmayacak şeylerden utanırlar, utanılacak şeylerden de utanmazlar. Bunların hepsi cahillik ve ahmaklığın sonucudur. Bunları anlatsan, bazıları "doğru, doğru" diyerek seni onaylamış gibi yaparlar. Ona inanma, yarın o da diğerleri gibi olacaktır. Gönlü ve gözü kanaat getirse de, hayvan gibi eski alışkanlığını bırakamaz, bir boşluğa düşer, onu kimse durduramaz ve ikna edemez. Hangi kötülük olsa da bir kere alışkanlık edinmişse, bir Kazak o alışkanlığından ya çok korktuğunda ya da öldüğünde gayri ihtiyari vazgeçebilir. Aksi halde aklını başına alıp, yaptığının yanlış olduğunu anlayarak kendiliğinden bırakan kişiyi bulamazsın.

27. Söz

(Filozof Sokrat'ın Sözü)

Bir günü filozof Sokrat Aristo adındaki talebesiyle Allah-u Teâlâ'ya ibadet etme konusunda sohbet ediyordu. Aristo ibadet edenlere gülerdi.

- Ey Aristo, hiçbir kimse var mıdır ki, senin bildiğin kadarıyla, yaptığı sanatıyla insanı hayrete düşüren? dedi.

- Çoktur, hocam.

- Onlardan birisini ismini söyle.

- Homeros şairliğiyle, Sofokles trajedisiyle, yani başka birisinin şekline girmesiyle, Zeuksis ise ressamlığıyla benim hayretimi kazanmıştır, diyerek bunun gibi başka da sanatlarından dolayı ünlü olan kişileri saydı.

- Öyleyse, hangisi daha çok hayret edilmeye layıktır: Cansız, akılsız ve sadece şekilden ibaret resim çizen bir ressam mı? Yoksa can ve akıl sahibi olan insanı yaratan mı?

- İkincisi daha layıktır, fakat o yaratıcı kendi hikmetiyle yaratmışsa; kendi kendine tesadüfler sonucunda yaratılmamışsa.

-Evet, faydalı olan şey dünyada çoktur, bazılarının faydası gözle görünür ve bilinir. Bazılarının faydası da açık olarak bilinmez, görünmez. Bunlardan hangisini hikmet olarak görürsün?

- Elbette, gözle görünür bir şekilde yaratılına hikmet demek doğrudur.

- Peki, öyleyse insanı yaratan Allah beş duyu organını verdiğinde, bunların ne işe yarayacağını düşünüp, onların ihtiyacına göre yarattığı açıktır. İlk olarak gözü görmek için vermiş, eğer göz olmasa, dünyadaki güzel şeylerin güzelliğinden nasıl haz alırdık? Göz narin olduğu için lüzumunda açıp kapamak için üzerine göz kapağını yaratmış. Rüzgârdan ve tozlardan koruması için kirpik vermiş. Alın terlerinin göze gelmesine ve daha başka şeylere engel olması için kaşı vermiş. Kulak olmasaydı ne gürültülü, patırtılı sesleri fark ederdik, ne de hoş sesler, nağmeler, şarkılardan keyif alırdık. Burnumuz kokuları almasa, dünyada tatlı, sert ve lezzetli olan şeylerin hangisinin tadını bilirdik. Bunların hepsi bizim yararımıza değil mi?

Göz ve burnu ağza yakın yaratmış ki, yediğimiz ve içtiğimiz şeylerin temizliğini görerek, kokusunu bilerek beslensinler diye. Bize ihtiyaç olan fakat iğrenilecek özellikleri olan delikleri, bizim aziz ve başımızdaki ilim organımızdan uzak yerde bir yerde açmıştır. Bunların hepsi, insanın bir hikmetle bilinçli bir şekilde yaratıldığına delil değil midir?

O zaman Aristo iyice düşünüp araştırdığında, insanı yaratanın sınırsız hikmet sahibi olduğuna ve insanı aşkla yarattığına hiç şüphesi kalmamış.

- Öyleyse, daha ne düşünürsün, tüm canlıların yavrularına merhamet edip, çevresinde pervane olduğunu görünce ve tüm mahlukatın ölümden nefret edip hayatta çok kalmayı istediklerini görünce, onların hepsinin büyüyüp çoğalmaktan başka işi az önemsedikleri anlaşılıyor. Bunların hepsi toplum olmak, büyümek ve gelişmek için.

-Ey Aristo! Sen nasıl kendinden, yani insandan başkasında akıl yok diye mi düşünürsün? İnsanın bedeni kendi yaşadığı toprağın zerre kadar küçük kumuna benzer değil midir? Vücudunda ki nemler, toprak-

taki suların bir damlası kadar değil mi? Peki, sen bu akla nereden sahip oldun? Elbette, nereden gelmişse de, can diye bir şey geldi de, sonra sen ona sahip oldun. Bu dünyayı gördün, ölçüsüne aklın yetmez, göz alıcı güzelliğine ve her şeyin yerli yerinde ahenkli kanunlarla yaratılmış olduğunu ve bunların hiçbirinin bozulmayacağını göreceksin. Bunların hepsine hayran kalırsın ve aklın da yetmez. Bunların hepsi tesadüfi bir şekilde mi oluştu, yoksa bunların sahibi sınırsız yüce bir akıl mı? Eğer akılla yaratılmamışsa, bu şekilde hesabına, ölçüsüne akıl yetmez dünya her türlü ihtiyaca göre ve birbirine belirli sebeplerle ilişkili olarak sağlam ve şahaser bir kanuna göre yaratılmıştır.

- Söylediklerinin hepsi gerçek, yaratanın sınırsız akıl sahibi olduğunu anladım. O yaratanın yüceliğine hiçbir şüphem yok. Ama bu kadar yüce olan Allah benim ibadetime niçin ihtiyaç duyuyor?

-Ey Aristo! Yanlış konuşuyorsun. İhtiyacın olmasa da, birisi senin için kaygı duysa, senin ona borçlu olduğunu anlaman için hocaya gerek var mı?

Aristo dedi ki:

-Onun benim için kaygı duyduğunu nereden anlayabilirim?

-Tamam, o zaman tüm canlılara bak, kendine de bak, canı hepimize vermiş. Canın nurunu hepimize eşit olarak anlayacak bir şekilde vermiş mi? İnsan geleceğini, geçmişini ve bugününü, üçünü de etraflıca düşünür. Hayvan ise geçmişini ve şimdiki durumunu yarım yamalak bilir, geleceğini araştırmayı hiç yapamaz. Hayvana verilen vücuda bak, bir de insana verilen vücuda bak. İnsanın iki ayağı üzerinde dik durup, dünyayı bütünüyle görmeye, bütünüyle araştırmaya kabiliyeti var, ayrıca hayvanları kullanmayı ve onlardan faydalanmayı da bilir. Hayvanlardan bazıları ayağına güvenir, başka bir hayvanı kendi yararına kullanmasını bilmez. İnsan kendinden emin olmasa, insanı da hayvan gibi yaratsa, hiçbir şeye yaramazdı. Hayvana insanın aklını verse bu kadar ustalık, bu kadar cömertlik ve ilim öğretecek üstünlük o vücuda uygun gelmezdi. Mesela hangi öküz şehir inşa edebilir, silah yapabilir, çeşitli aletler ustalıkla sanat ve zanaat yapabilir? Ama insanoğlunu ise, bu mükemmel aklı yine mükemmel bir biçimde yaratılan vücuda yerleştirerek, bu kadar yetenek sahibi yapması hikmetle hayvanlara sultan etmesine delil değil midir? Öyleyse, insanoğlunu üstün görerek, onun halini önceden Allah'ın kendisinin düşünerek yarattığına da delil değil midir? O halde, insanoğlunun Allah'a kulluk etmeye borçlu olduğu malum oldu mu?

28. Söz

Ey Müslümanlar! Birileri zengin, birileri fakir, birileri hasta, birileri sağlam, birileri akıllı, birileri akılsız, birilerinin gönlü iyiliğe, birilerinin de kötülüğe daha yatkındır. Bu, niçin böyledir diye biri sorsa siz dersiniz ki: Allah böyle yarattı, ya da Allah'ın emri böyleymiş. Peki, öyleyse, biz Allah'a, kusursuz, hatasız ve adil diye iman etmemiş miydik? Öte yandan Allah-u Teâlâ bir ahmağa çalışmadan mal veriyor. Sadece Allah'tan isteyen, alın teriyle çalışıp kazanmak isteyen kişinin emekleri boşa gidiyor ve yoksul oluyor. Kimseye bir kötülüğü olmayan kendi halindeki birisini hasta edip muhtaç duruma düşürüyor. Neredeki bir hırsız ya da bir zalimi de sağlıklı kılıyor. Aynı anne ve babadan doğmuş iki çocuğun birisini akıllı ve diğerini de akılsız yapıyor. Tüm dünyaya doğru ol, kötü olma, düzgün ol diye emir yağdırıp, yön gösteriyor. Doğruyu cennete koyacağım, kötüyü ise cehennem ateşine atacağım dediği halde, kullarından birisini iyiliğe yatkın, başkasını ise kötülüğe yatkın yapıyor; yaratıcı sınırsız kudretiyle birisini iyiliğe, diğerini ise kötülüğe meylettiriyor. Bunların hepsi Allah-u Teâlâ'nın kusursuz, hatasız gafur ve rahim olduğuna, adaletine uygun düşer mi? Halk da, mal da her şey yaratanındır. Bu yaptığına ne diyebiliriz? Kendi mülküne ne yapmak isterse yapar. Onun kusurlu olduğunu söyleyemeyiz dersen, bu sözün Allah'ın kusuru ve hatası yok değil, çok var ama onu söylemeye cüret edemeyiz demek değil midir? O zaman insan kendi çabasıyla ne bulur? Tümünü yapana yaptıracak kendisiymiş. Kulun başka bir kula darılacak bir şeyi yok. Kim iyilik yapsa da, kötülük yapsa da Allah'tan gelen emri yerine getiriyor deriz mi?

Allah-u Teâlâ her aklı olan insana imanı farz, her imanı olan insana ibadeti farz kılmış. Ayrıca her bir gerçek şey akıldan korkmasa gerek. Öyleyse, biz aklı kendi haline bırakmazsak, Allah-u Teâlâ'nın akıllı olan kişiye imanı farz etmesi nerede kaldı? "Beni tanıyan aklıyla tanır" dediği nerede kaldı? Dinimizin saklı olan bir yalanı yoksa akla onu düşünme desek de kul bunu yapabilir mi? Akıl durmadıktan sonra, dinin kendisi ne olur? Önce imanı düzeltmeden, yapılan ibadetten ne olur? Hayır, iyiliği ve kötülüğü yaratan Allah, ama onu yaptıran Allah değildir, hastalığı yaratan Allah, ama hastalandıran Allah değildir. Zenginliği ve fakirliği yaratan Allah, ama zengin yapan, fakir yapan Allah değildir diye iman edip anlaman gerekir, aksi doğru değildir.

29. Söz

Bizim Kazak atasözlerinin işe yarayanı çoktur ama işe yaramayanı bırakın, ne insanlığa, ne de Müslümanlığa uygun düşmeyeni de vardır.

Mesela, "Yoksul isen, şerefini düşünme" diyor. Şerefini kaybettikten sonra bu hayatta yaşamanın ne anlamı var? Eğer onun söylemek istediği, ücretli çalıştığında her türlü meşakati göze alarak çalışarak kazanmak ise, o şeref kaybolmaz. Kendi halinde, göz nurunu dökerek birine el avuç açmadan alın teriyle, canını dişine takarak kazanç peşinde koşmak, şerefli bir kişinin yapacağı iştir.

"Şartlarını yerine getirirsen kar bile yanar", "İstemesini bilirsen insanın vermeyeceği bir şey yoktur" gibi atasözleri en kahredici sözlerdir. Şartlarını yerine getireceğim, birinin gönlünü yapacağım diye aşağılık bir ömür geçireceğine kazancı ya topraktan veya akan terden istemek gereklidir.

"Ünlü değilsen, bir yeri ateşe ver" diyorlar. Bir yeri ateşe vererek meşhur olmanın faydası nedir? "Yüz gün hadım deve olacağına, bir gün hadım olmamış deve ol" derler. Allah'a yalvararak binmeden, inmeden zayıflayarak, kendini bilmez divanelikle bir günlük erkeklik neye yarar?

"Altını görünce melek bile yoldan çıkar" diyorlar. Meleğe kurban olun emi! Melek altını ne yapsın? Kendi açgözlülüğünü desteklemek için söylemiş bir sözdür.

"Anne babadan mal tatlı, altınlı evden can tatlı" diyorlar. Anne, babasından malı daha tatlı gören ahmağın tatlı denilebilir ne canı vardır? Bunların hepsinden kıymetli anne babayı mala satmak en alçak adamın işi değil midir? Ebeveynleri gücü yettiğince emek sarf ederek mal mülk edinse, dünyalık toplasa da, hepsi ardımdaki çocuklarıma kalsın der. O çocuk anne ve babayı maddiyata satarsa, bu Allah'a karşı gelmek değil midir? Bunun gibi bilgisizlikle söylenen sözlere dikkat etmeliyiz.

30. Söz

Kırkına binse, bir dağ sırtını geçemeyen "geveze" diye bir övünme vardır. Bu övünme neye yarar, kime lazım olur? O utanmayı, edebi bilmez, gururu yoktur, geniş düşünmez, fikri yoktur, pehlivanlığı yok, baturluğu yok, insanlığı ve aklı yok. Yüzünü çevirerek: "Aman, boş ver, kim kimden üstün gelir, kimin maaşını kim veriyor, o benim tencereme aş mı koyuyor? Ben ondan bir şey mi istedim?" diye rastgele konuşur, ya da "Esirgenen can mıdır? Anasını satayım, ölmemek için ne lazım? Bunun için kurşuna dizilsem de, sürgüne gönderilsem de kabulümdür. Eninde sonunda bir ölüm var mı? diye tir tir titreyen insan çoktur".

Sizler şahit oluyorsunuz, söylediği sözlerine uygun hareket eden bir Kazak gördünüz mü? Ölüme karşı duran bir Kazak görmedim, ölüme

karşı duramam diyen Kazak da görmedim. Sadece gırtlağını gösterir ve "boynun kıldan incedir" der. Eğer sözlerine uygun biri olsa, aklı yok olsa bile, sadece gayretiyle bile azametini göstermek isteyen insandır. Eğer gerçek gürültü patırtıyı görünce, saklanacak delik bulamayan kaba insanı "Bu kâfirden insan korkmalı" diye azamet vermek isteyenin boş konuştuğunu, sahte heybet vermek istediğini görsek, ona ne deriz? Ey Allah'ım! Cana efendilik yapacak olan, kişinin zor durumda verdiği sözünü tutabilmesi, eli açık ve dünya malına bir kuruş değer vermeyecek kadar cömert olması, her şekilde belli olurdu. "Utanmaz yüze yorulmaz çene verir" der geveze, arsız ve utanmazın biri.

31. Söz

Duyulan bir şeyi unutmamak için dört türlü sebep var: Önce yüreği kararlı ve güçlü olması gerekir; ikincisi bir şey duyduğunda veya gördüğünde ibret almak, yüreği ile düşünmek ve anlamaya istekli olmak gerekir; üçüncüsü o şeyi içinden birkaç kere geçirip iyice düşünmek gerekir; dördüncüsü hastalıklı düşüncelerden kaçınmak gerekir. Eğer aklımıza gelirse, kapılmamak gerekir. Bu hastalıklı düşünceler: Kaygısızlık, komiklik, endişeye kapılmak veya bir şeye müptela olmak. Bu dört şey tüm akıl ile ilmi yıpratır.

32. Söz

İlim bilim öğrenmek isteyenlerin bilmesi gereken şudur: Öğrenmenin kendine has bir şartları vardır. Onları bilmek gerek, onları bilmeden öğrenmeye çalışsan da, sonuç alamazsın.

Birincisi, ilim imkânı ortaya çıkarsa, şu veya bu işe faydalanırım, dünyada ihtiyaç olan bir şeye gerek olur diye öğrenmelidir. Onun için sadece ilim ve bilimin kendisine istekli arzulu olup, sadece bilmenin kendisini bir hazine bilsen, her bilmediğini öğrendiğin zaman gönlünde bir huzur ve ferahlık hissedersin. Ondan bildiğini pekiştirme, bilmediğini yine onun gibi öğrensem diyen bir arzu, bir aşk ortaya çıkar. O zaman her duyduğunu, gördüğünü aklın daha iyi anlar ve onu aynen içine sindirir.

Eğer gönlün tümüyle başka bir şeyde olursa, ilmini sadece ona sebep kılmak için öğrenirsen, öyle ilme gönlünün tutkusu üvey annenin çocuğa tutkusu gibi olur. İnsanın gönlü tümüyle bağlansa, ilim ve bilimin kendisi de insana bağlanır ve tez ele geçer. Yarım tutku, yarım öğrenmedir.

İkincisi, ilmi öğrenirken, samimi bir maksatla öğrenmek gerekir. Rekabet için öğrenmemelidir. Azıcık rekabet gönlü heveslendirmek için zararlı da değildir, çok rekabet insanı teşvik bir tarafa, bozar. Onun sebebi her rekabetçi insan sadece hakkı bulmak için rekabet etmez, yenmek için de rekabet eder. Bu rekabet çekememezliği büyütür, insanlığı büyütmez, belki de azaltır. Ayrıca onun amacı bilimsel olmaz, insanoğlunu şaşırtıp, yalan söze inandırmak olur. Bu gibi düşünceler kötü insanlarda olur. Doğru yoldaki yüz kişiyi yolundan şaşırtan kişi, kötü yoldaki bir kişiyi doğru yola sevk eden kişiye kurban olsun! Rekabetin kendisi de ilmin bir yoludur. Fakat rekabette hırslanmak olmaz. Eğer hırslanırsa, bencillik, gurur, övünme, hasetlik gibi hislerin esiri olursa, öyle bir insan kendisine zarar veren yalandan da, dedikodudan da, kavga dövüşten de uzak olmaz.

Üçüncüsü, herhangi bir hakikate gayret edip içtihadınla tam doğruluğuna kanaat getirirsen, onu tut, ölsen de bırakma! Eğer öğrendiklerini kendin uygulamazsan, kime yarar? Kendinin hürmet göstermediğin şeye, başkasından nasıl hürmet beklersin?

Dördüncüsü, ilim ve bilmi geliştirmek için iki araç vardır insanın içinde: biri mülahaza etmek, ikincisi sağlam bir şekilde muhafaza etmek. Bu iki aracı güçlendirme cihetinde olmak gerekir. Bunlar güçlenmedikçe, ilim de güçlenmez.

Beşincisi, bu eserin on dokuzuncu babında yazılan akla zararı olan dört şey vardır. Bundan kaçınmak gerek. Bunların içinde kaygısızlık diye bir şey var. Canım, buna zinhar dikkat et. Çünkü o öncelikle Allah'ın, ikincisi halkın, üçüncüsü devletin, dördüncüsü ibretin, beşincisi aklın, edebin, hepsinin düşmanıdır. Onun olduğu yerde bunlar olmaz.

Altıncısı, ilmi ve aklı koruyan şahsiyet denen zırhı olur. Bu şahsiyet bozulmasın! Her gördüğüne heves etmekle, hoppalıkla birinin yersiz sözüne veya önüne çıkan eğlenceye takılıp kalırsan, şahsiyetinin güzelliği ve sağlamlığı bozulur. Ondan sonra okuyup öğrenmende fayda yok. Koyacak yerin olmadıktan sonra, onları nereye koyacaksın? Dediğini yapanın, sözünde duranın şahsiyetli kişinin çelinmez aklı, namusunu koruyan gücü ve kuvveti olsun!

33. Söz

Eğer para kazanmak istersen, el sanatı öğrenmek gerekir. Para tükenir ama el sanatı tükenmez. Aldatmadan alınteri emeğini satan zanaat

erbabı, Kazakların evliyası sayılır. Ama Allah'ın kendisine yarım yamalak sanat verdiği Kazakların kusurlari olur.

İlk olarak bu işimi daha büyüteyim diye kendinden daha iyi ustalar arayıp, bulup, biraz birlikte çalışarak, sanatını geliştirmek için dışarıdan imkân aramıyorlar. Yapmış olduğu az buçuk şeylere övünerek, bana bu da yeter diyerek genel Kazak boşvermişliğine verip yan gelip yatarlar.

İkincisi, hiç tembellik yapmadan çalışmak gerekir ya. Bir ya da iki hayvanı olsa, kendini zengin sayıp "bana hayvan yok mu?" diye düşünerek tembelliğe, gevşekliğe, gösterişe kapılırlar.

Üçüncüsü, "Elin açık, hünerlisin, evladım", ya da "Ağabeyciğim, ne olur, elimdeki bu kadar, lütfen yapar mısınız?" deyince "Bana da insanlar yalvarırmış" diye övünerek, yararsız kandırmacaya, boş lafa aldanarak zamanını boşa geçirir. Ayrıca ötekine de dünyanın mutluluğu aldatmayı bilmekmiş dedirterek övünmesine vesile olur.

Dördüncüsü, arkadaş canlısı olur. Deminki aldatıcı şeytan dost olmak için küçük bir şeyi vermiş gibi yapar, sonra şöyle yaparım, böyle yaparım demesine tav olur. Dostum, arkadaşım dese ben de lüzumlu biri olmuşum diye ve gençliğinden çalışarak, evden bir defa olsun dışarı çıkmayan biri olarak, vara yoka koşan, kandırıldığının farkında olmayıp, onun eksiğini doldurayım diye, yine yetmezse kendinden bir şeyler katıp ver dediklerinin hepsini yerine getirenler, zamanını geçirip, çalışma fırsatını boşa harcar, "Başköşeye geç" denildiğinde mest olup yemek, giyim ve borcu unutur. Borcu ödeme zamanı geldiğinde ise başkasından borç alır. Onu yapıp vereyim, bunu yapıp vereyim derken yeterli kazancı olmaz. Böylece borcu çoğalıp, iş kavgaya döner, insanlıktan çıkıp rezil olur. Bu nasıl bir şeydir. Kazak çocuğunun zaten kendisi aldatıcı onun da bir başkasına aldanmasını nasıl izah ederiz?

34. Söz

Herkes bilir öleceğini ve ölümün sadece yaşlanınca gelmediğini, ölenin bir daha dirilmediğini. Kazaklar buna da mecburen inanır, aklında ve düşüncesinde inceleyerek inanmaz. Ve her şeyi yaratan bir Allah'ın varlığını, ahirette hesaba çekileceğini, kötülüğün cezalandırılacağını, iyiliğin mükâfatlandırılacağını bilir. Allah'ın cezalandırması da, mükâfatlandırması da insanın işine benzemez. İyiliğe akıl almayacak kadar mükâfat, kötülüğe de akıl almayacak ceza vereceğine inanır. Hayır, buna ben inanmıyorum. Onlar inandım dese de, tam inanan kişinin korkmasına ne gerek var? Bu ikisine uygun olan iyilikleri kendileri de bulabilir.

Eğer bu ikisine tam inanmazsa başka neye inandırabiliriz? Onu nasıl düzeltebiliriz? Onlara nasıl Müslüman veya imanlı kişi diyebiliriz?

Her kim ahirette de, dünyada da sıkıntı görmek istemiyorsa, bilmelidir ki: hiçbir kimsenin gönlünde iki sevinç, iki ihtiras, iki korku, iki üzüntü birden olmaz. Bunlar bir arada bulunur demek yanlış olur. Öyleyse, kimin gönlünde dünya endişesi ve dünya sevinci, ahiret endişesi ve ahiret sevincinden üstün olursa o Müslüman sayılmaz. Şimdi düşünelim, bizim Kazaklar da Müslüman imiş! Eğer, birisi ahiret için, diğeri de dünya için lazım olan iki şey önümüze çıksa, biri alınmak istendiğinde diğeri alınmıyorsa, o zaman bir kimse ahirete lazım olanı almayıp ikinci kez geldiğimde onu alırım dese, yok eğer bir daha rast gelmeyecekse, merhametli Allah'ım rahmetiyle bağışlar diyerek, fırsat önüme çıkmışken bunu kaçırmamalıyım diyerek dünyaya lazım olanı alsa, sonra o kişi canını verse ahireti dünyaya satmadım diye, inanır mıyız?

İnsanoğlu birbirine dosttur. Niçin dersen, sen dünyadayken akraban, büyümen, karnını doyurman, acıkman, üzüntün, ölümün, vücut şeklin, geldiğin yerin, gideceğin yerin, bunların hepsi aynıdır; ahiret yolculuğuna çıkmak üzere ölmen, mezara konman, çürümen, kabirde sorguya çekilmen hepsi aynıdır; iki dünyanın üzüntüsü ve felaketine endişen, iki dünyanın güzelliklerine rahatın, bunlar da aynıdır. Beş günlük ömrün var mı yok mu? Birbirinize konuksunuz, kendin de bu dünyada konuksun, birinin bilgisiyle bilgisizi kapıştırmak, birinin bahtına, malına kıskançlık etmek, göz dikmek doğru mudur? Dileği Allah'tan istemeyip kuldan istemek, kendi alınterimle çalıştığım emeğimi meyvasını ver demeden, filancanikini bana ver demek, Allah'a söylenecek söz müdür? Allah'ın biri için diğerine zorbalık yapması layık mıdır? İki kelimeyi bir araya getirebilecek ne aklı, ne de fikri olmasına rağmen, kendini haklı çıkarmak için "Ah, Allah'ım ah" diyerek kapışmanın neresi hoştur? Onun neresi insan?

35. Söz

Mahşer günü toplandığımızda Allah-u Teâlâ, hacı, hoca, sofu, cömert ve şehitleri dizip soracak diyorlar. Dünyada izzet için, hürmet görmek için hacı olanı, hoca olanı, sofu olanı, cömert olanı, şehit olanları ayrı yere koyacak diyorlar. Ahiret için, sadece Allah'ın rızasını kazanmak için olanları ayrı bir yere koyacak diyorlar.

Dünya için olanlara şöyle söyleyecek diyorlar: "Sizler dünyada hacıağa, hoca efendi, sofu bey, beyefendi, batur bey desinler diye marifet sahibi olmuştunuz, öyle şeyler burada yok. Sizlerin mutlu dünyanız harap

oldu, böylece sizlerin marifetleriniz de bitti. Şimdi burada saygı görmek bir yana sorguya çekileceksiniz. Mal verdim, ömür verdim, niçin o mallarınızı ve hayatlarınızı, önüne ahreti koyarak, dini dünyaya alet ederek, halkı aldatmak için harcadınız?"

Öteki samimi niyetle yerinde bir şekilde Allah'ın rızasını kazanmak marifet ehli olan kullarına ise şöyle diyecek diyorlar: "Sizler sadece benim rızamı kazanmak için mallarınızı ve ömürlerinizi sarf ettiniz, ben razı oldum. Sizlere layık yüce makamlarım var, hazır, buyurun girin! Ayrıca, razı olmaktan başka, bu mahşer içinde, sizlerin amellerinize, kendisi yapamasa da, gıpta edip özenen dostlarınız varsa, onlara şefaat edebilirsiniz."

36. Söz

Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) bir hadisi şerifinde şöyle der: "Men la hayâhun vela imanün lehü" yani "Kimin utanma duygusu yoksa onun imanı da yoktur."

Bizim Kazaklarında bir atasözü var: "Utanma kimdeyse, iman ondadır". Şimdi bu sözden anlaşıldı ki: hayâ, imanın bir parçasıdır. O zaman bilmek gerekir ki, utanma nasıl bir şeydir? Bir utanma var, cahilin utancı, küçük çocuğun konuşmaktan çekinmesi gibi, ileri gelen birisinin yanına gidip masum öylesine bulunmaktan utanmak gibi. Ne şeriata aykırı, ne de akla aykırı bir kabahati olmasa da, boynunu büküp utanılmayacak bir şeyden utanmak, gerçek utanma değildir, bu ahmaklıktır, rezilliktir.

Gerçek utanma öyledir ki, şeriata aykırı, akla aykırı veya namuslu insana yakışmayan bir iş sebebiyle olur. Bu utanma iki çeşit olur. Biri, öyle bir kusur kendinden çıkmasa da, bir başka kişiden çıktığını görünce, senin utanmandır. Bunun sebebi, o ayıp işi yapan kişiyi esirgemenden olur. "Eyvah, bu zavallıya ne olacak, şimdi onun kendisine ne olacak?" şeklinde içten merhamet gibi bir şey çıkıp seni baskılar ve yüzünü kızartır. İkincisi öyle bir utanmadır ki, şeriata aykırı, akla ve edebli insana aykırı veya insanlığa aykırı bir davranış bilmezlikten ya da nefse uyarak gaflette senden çıktığında olur. Böyle utanç verici bir iş yaptığını bir başkası bilmese de, kendi aklın ve vicdanın seni sorguladığı için, içinden utanç duygusu gelerek seni cezalandırır. Saklanmaya bir yer bulamayıp, insan yüzüne bakamayarak bir çeşit sıkıntıya düşersin. Böyle utanma duygusu güçlü insanların uykudan, yemeden, içmeden de kesildiği de olur, hatta kendi canına kıyanlar bile olabilir. Utanma denilen, kişinin yaratılışındaki insanlığı, itliğini kendi içinden sana kabul ettiren, eleştiren baskının adıdır. O anda dilin konuşamaz, aklın düşünemez olur. Gö-

zündeki yaşı, burnundaki suyu silmeye güç, takatın olmaz, bir it gibisidindir. Gözlerin insanların suratına bakmayı bırak hiçbir şeyi göremez.

Böyle duruma şahit olup mahcup olan kişiyi mağdur kişi afetmezse veya üzerine giderek acımasızca ağır söz söyleyen kişinin kendisi de insanlıktan nasibi yoktur.

Günümüzde benim gördüğüm kişiler utanmak şöyle dursun yüzü kızarmıyor bile. "Yaptığım o işten ben mahcup duruma düştüm dedim, ya, daha benden ne istiyorsun?" der. Veya "Peki, peki buna ben kabahatli olayın, ama sen kendin de böyle yapmamış mıydın?" Veya "Filanca da, falanca da sağ, şöyle yapmıştı, böyle yapmıştı, benimkinin onların yanında lafı bile edilmez, öyle ve böyle önemi var değil miydi?" derler. Mahçup etmek istersen sakince oturup kendilerini savunurlar. Buna mahçup kişi diyecek miyiz, utanmaz kişi diyecek miyiz? Mahçup kişi dersek, hadis o, atalardan kalan söz o. Böyle insanın imanı var diyebilir miyiz, yok diyebilir miyiz?

37. Söz

1. İnsanın kişiliği işe nasıl başladığından belli olur, nasıl bitirdiğinden değil.

2. Düşüncenin güzeli gönülde olanıdır, söylenince güzelliği kaçar.

3. Hikmetli özlü sözleri bencil cahillere söylediğinde gönlü yanan da olur, gönlü sönen de olur.

4. Kişiye değer verirken ilmine bak, yoksa yaramaz adama verdiğin değer onu iyice bozar.

5. Sadece kendi ailesini düşünen diğer insanların düşmanıdır. İnsanlığı düşünen senin kardeşindir.

6. Er kişi çok istese de aza kanaat edebilir. Lakin alçak kişi az istediğinde çok versen de razı olmaz.

7. Sadece kendin için çalışırsan, kendisi için yayılan hayvan gibi olursun, insanlık için çalışırsan Allah'ın sevgili kullarından biri olursun.

8. Sokrat'ı zehirleyen, Jan Dark'ı yakan, İsa'yı çarmıha geren, Peygamberimizi deve leşine gömen kim? Ve daha niceleri. Demek ki bu halkta akıl yok. Çaresini bul ve doğru yola sok.

9. İnsanoğlunu zaman yetiştirir ve olgunlaştırır, her kim kötü ise onun akrabalarının ve çağdaşlarının da bu kötülükte payı vardır. Onlar da bu kötülüğe ortaktırlar.

10. Eğer kanunun gücüne sahip olsaydım "İnsanın huyu değişmez, onu düzeltmek mümkün değil" diyenin dilini keserdim.

11. Dünyada yalnız kalan insan ölmüş gibidir. Cefaların hepsi onun başındadır. Dünyadaki bütün kötülükler, ilginçlikler ve uğraşlar halkta. Öncekilere kim dayanabilir? Kim yoldan çıkmaz?

12. Kimin başı belaya girmemiştir ki, kim kötülük görmemiştirki. Ümidini kesmek gayretsizliktir. Dünyadaki hiçbir şeyin sonunun olmadığı, geçici olduğu doğru, kötülük nasıl kalıcı olabilir dersin? Çok sert kış mevsiminin ardına yeşilliği bol, güzel yaz mevsimi gelmiyor mu?

13. Sinirli adam, eğer çok konuşmuyorsa öfkesini ve kuvvetini kontrol ediyor demektir, eğer çok pis küfürler ediyorsa ya tehdit eden bir şaklaban ya da korkağın tekidir.

14. Mutluluk ve baht büyük bir sarhoşluktur, bu haldeki insanların ancak binde birinin aklı başında kalır.

15. Eğer işim yolunda gitsin diyorsan düzenli ol, çaresini bul.

16. Büyük mevki ve makam, uçurumdaki büyük taş gibidir, erinmeden emek harcayıp yılan da oraya çıkar, hızlı uçan kartalda çıkar. Münafık halk durmadan över, hoppa kişiler de bunu gerçek zanneder.

17. Dünya, büyük göl,

Zaman, esen yel,

Öndeki dalgalar atalar,

Sondaki dalgalar torunlar,

Sırasıyla kaybolur,

Eskisi gibi görünür.

18. Şansıyla padişah olandan, aklıyla yükselen yeğdir, sakalını satıp onun ardına saklanan ihtiyardan emeğini satan çocuk yeğdir.

19. Tok dilenci insanın şeytanıdır, çalışmadan karnını doyuran ikiyüzlü sofudur.

20. Kötü arkadaş gölge gibidir, iyi gününde başından gönderemezsin, kötü gününde arasan bulamazsın.

21. Dostu olmayanla sırlaş, dostu çok olanla da selamlaş. Kaygısız insanlara karşı dikkatli ol, kaygılı olana da yakın ol.

22. Güçsüz öfke, istikrarsız aşk, öğrencisiz âlim hiçtir.

23. Sıkıntıların geçene kadar senin dilediğini halk da diler, lakin bahtın açıldıktan sonra sana hayrı olan sadece kendin olacaksın.

38. Söz

Ey, kalbimin kuvveti, yavrularım! Size insanoğlunun huyları hakkında bir takım sözler yazıp yadigâr bırakıyorum. Dikkatle okuyup, anlarsanız içinize sevgi dolar. Sevgi, evvela insanın insanlığı, akıl, ilim dedikleridir. Bunun bulunmasına sebepler, önce iyi huy ve can sağlığı, bunlar doğduğun andan itibaren olur, kalanı iyi baba, iyi anne, iyi arkadaş, iyi öğretmenden ibarettir. Talep, sevgi kavramından çıkar. İlim ve bilime olan sevgi demin söylediğimiz üç şeyden oluşur.

İlim ve bilimi çocuk evvela kendisi araştırarak bulamaz. Başta zorla veya kurnazlıkla alıştırmak, merakını çekmek gerek. Kendisi merak edip arayacak hale gelene kadar öyle yapılmalı. Ne zaman çocuk ilim ve bilimi sevgiyle isterse, o zaman adam olmuş demektir. Ondan sonra Allah-u Teâlâ'yı tanımak, kendini tanımak, dünyayı tanımak, insanlığını kaybetmeden kazanç, gelir, fayda, hayırlı iş, sahip olma, zararlıdan kaçınma, farklı ilim ve bilimleri öğrenmeye diye ümit eder. Olmaz değil, hiç olmazsa yarısını. Onun için çoğu zaman ebeveynler çocuklarına küçükken zarar verirler, sonradan mollaya verir veya o çocukların kendileri mollaya gider ama neticede hiç fayda göremezler.

Bu zorbalık, çocuklarda ne istek ne heves ne bilim ne hoca hatta ne iman ne itikat bırakır. Bu zorba insanlar yarım insan, yarım molla, yarım insan, yarım molla, yarım müslümandır. Onların insanlığına inanmak çok zordur. Çünkü Allah-u Teâlâ hakikat yolunun ta kendisidir. Hakikat ile gerçek zulmün düşmanıdır, düşman aracılığıyla çağrılan dost gelir mi? Gönülde başka sevgi varken haklıyı bulamaz. İnsan ilme, bilime, hakikata, gerçeğe heveslenerek, her şeyin kökenini, hikmetini bilmeye çalışır. O Allah'ın ilmi değil, her şeyi bilen ilme olan tutku, bu da insana kendince ilim verir.

Bu Allah'a olan sevgidir. İlim, Allah'ın bir görüntüsüdür, o hakikat, ona olan sevgi hem hak hem de insanlıktır. Aksine para kazanmak, övünmek, izzet, hürmet kazanmak gibi şeylerin sevgisi ile ilim ve bilimin hakikati bulunamaz.

Zenginlik, şan şöhret, izzet ve hürmet gibi özellikler insanı kendi gelip bulmuşsa insanlığı bozmaz, hatta ona süs verir. Eğer insan onlara tapınarak ararsa, bulsa da bulmasa da insanlığı bozulur. Artık hakikatı sevip, gerçeği bilmek istersen insanlığa uygun ihlası dinle. Evvela din ve

İslam yolundaki bendeler iman hakikatını öğrensin. İman dediğimiz sadece inanmakla kalmaz, Allah-u Teâlâ'nın tek olduğuna ve peygamberimiz Muhammed Mustafa salallahu aleyhi vesselamın onun tarafından elçi olduğuna inanmaktır. Sen Allah-u Teâlâ'ya Allah için mi iman ediyorsun yoksa kendin için de iman ediyor musun? Sen iman etmesen de Allah'tan hiçbir şey eksilmez. Kendin için iman ettin, evet inandın ama bu sadece kuru bir imandan ibaretse onun da sana hiç faydası olmaz. Onun için sen kendi inandığından fayda göremedin, ama faydalanacağım dersen o zaman faydası olur ve kâmil bir iman olur. Faydayı nasıl alacağımızı, nasıl faydalanacağımızı iyi bilmek gerekir.

Siz Allah'a ve onun isimleri ve sıfatlarına iman ettiniz. Allah'ın güzel isimlerini, tüm sıfatları, onların anlamını öğren, hem kendine has sekiz sıfatının ne anlama geldiğini iyi öğren. Kendini onun kulu olduğunu, kendinin müslüman olduğunu ve ona teslim olduğunu göreceksin. Niyetini ona yapabildiğin kadar benzetmeyi şart kıl. Allah-u Teâlâ'ya insan benzer mi diyerek, bilgisizlikle o sözden uzak durma, benzemek eşit olmak değil, onu takip etmektir, yolunda olmaktır. Allah'ın sıfatları: Hayat, İlim, Kudret, Basar, Semi, İrade, Kelam, Tekvin.

Bu sekizi Allah-u Teâlâ'nın sıfatları gibi olgun ve büyük olmasa da her kulunda her birinden az da olsa bulunur.

Evet, kendi boyumuzdaki zerre kadar sekiz özelliğimizi o Allah'ın sekiz yüce sıfatından yüz çevirerek, başka yola düşmekle bizim adımız müslüman olabilir mi? Olmaması lazım. Ve o sekiz sıfatına özelliğimizi hem o adları ile belli olan Allah işini niyetimizle takip etmek neyle ve nasıl olur, onu bilmemiz gerek. Allah-u Teâlâ'nın zatı, hiçbir şeye muhtaç değildir, muhtaç olan biziz, yukarıda yazılan sıfatları açıklayarak öğrenmemiz gerek. Eğer o sıfatları açıklamazsak Allah'ı tanımak bize zor olur. Biz Allah-u Teâlâ'yı kendi bildiğimiz kadar tanıyoruz, yoksa hepsini bilmek mümkün değil. Zatı değil, hikmetine de hiçbir bilgin akıl erdiremedi. Allah-u Teâlâ'nın ilmi sınırsızdır, bizim aklımız ise sınırlıdır. Sınırlı olanla sınırsız olanı bilemeyiz. Biz Allah-u Teâlâ "bir" diyoruz, "var" demek de aklımıza kavramın bir zerresi için söylenen sözdür. Olmazsa, o "bir" demek de Allah-u Teâlâ'ya uygun gelmiyor. Onun için olması gereken şeylerin içinde neyin yaradılışı varsa, o birlikten kurtulamaz. Her hadise söylenecek kadime eksi olmaz. O "bir" sözü âlemin içinde, âlem de Allah-u Teâlâ'nın içindedir. Allah-u Teâlâ, sekiz sıfatı ve doksan dokuz güzel isimleriyle kitaplarda bildirilmiştir. Bunların hepsi Allah-u Teâlâ'nın kendine has sıfatlardır.

Ben burada size dördünü izah edeyim. Onlardan ikisi ilim ve kudrettir. Sekiz sıfattan kalan altısı bunlara mecburdur. O altısından biri hayat yani dirilik.

Allah vardır ve birdir dedik, ilim kudret sıfatlarıyla adlandırdık. Ve bu birlik, bütün ilim, kudret kendine has olacak şeyler mi? Elbette ilim kudreti var, ilim varsa irade de vardır. Sadece ilim hiçbir şeye fayda etmez ve harekete geçirmez. Harekete geçirecek olan irade yani istektir. İlmin olduğu yerde istek vardır. O istemeden hiçbir şey hareket edemez, hareket ettirecek olan odur. O irade, ilmin bir sıfatı olan kelam yani konuşan demek. Söz harfsiz, sessiz olur mu? Allah'ın sözü harfsiz ve sessizdir. Öyleyse, dediği gibi bildirecek kudreti ve Basar yani duyan, Semi yani gören demektir. Allah-u Teâlâ'nın görmesi, duyması bizim gibi gözle, kulakla değil, görmüş ve duymuş gibi bilen ilmin bir görüntüsüdür.

Biri tekvin, yani var eden demektir. Eğer var etmesi kendi başına bir sıfatı ise, Allah-u Teâlâ'nın sıfatları Kadim hem ezeli hem ebedi olur, hepsi var edenden çıkmazsa bir sıfatı bir sıfatından büyük veya küçük olamaz. O durumda ilim, kudret sıfatları gibi ayrılmayıp, her vakit yaratmada ise bir zorunluluk çıkardı. Zorunluluk Allah'a uygun değil. Onun tekvini sadece kudretine şarihtir. Bu ilim gücü iki özelliğiyle sekiz sıfatıyla tam olur. O ilim gücünde hiçbir, sonsuzluk ilminde gaflet, kudretinde hantallık veya kötülük yoktur. Sanatını işine bakarak tanırsınız. Bu gözle görülen, gönülde hissedilen âlemin ne hikmetle uyum içinde olduğuna, nasıl bir güçle yerleştiğine insanoğlunun aklı ermez.

Ancak bendesinde akıl hâkim, gayret ve kuvvet hizmetkâr idi. Buna bakarak Allah'ın sıfatı böyle olmalı diye düşünürsün. Önce söylediğimiz: ilim, kudret bizim anlayışımızda iki türlüdür, o ikisi, ilim dolu kudret şeklinde bir olması gerek. Aksi durumda, sıfatlar kendi aralarında biri tabi, biri de matbu olur. Bu durum bu tarif Allah'ı tanımaya ve inanmaya yakışmaz.

Allah'ın sıfatlarının hepsi de birbirinden bağımsız demek de olmaz. O zaman sıfatlar hepsi toplanıp Allah'ı oluşturmuş olur. Böyle demek batıldır. O bu sıfatları da kendisi yaratmıştır. Allah'ın ilminin yanında sekiz sıfatının içinde olmasa da rahmet sıfatı da vardır. Bunlardan başka Rahman, Rahim, Gafur, Adil, Hafız, Settar, Rezzak, Nafi, Vekil, latif isimleri de vardır. Akıl ile delilim ise Allah-u Teâla bu âlemi akıl yetmeyecek bir bir şekilde ve hepsini birbiriyle ilişkili olarak yaratmıştır. Cansız yarattıklarından faydalanan can sahibi hayvanları yaratmış ve buna karşılık da canlı hayvanlardan faydalanan akıllı insanı yaratmış.

Hayvanları besleyen cansızları acıdan yoksun kılıp, can sahibi hayvanları da akıl sahibi insanları besleyen yiyecekler kılıp onları mahşerde sorumsuz kılmış ve bunları insanoğlunun faydasına yaratmıştır.

İnsanoğlunun mahşerde sorumlu tutulması, yaratılışındaki adalet ve sevgidir. İnsanoğlunu böcek, kuş, diğer hayvanlar sıfatında yaratmayıp, bu güzel sıfatı verip, yürüyecek iki ayak verip, başını dünyayı görecek şekilde yukarıda yaratıp, hayvanlar gibi yiyeceğini kafasıyla yedirmeyip, uygun iki elini hizmet ettirip, ağzına eli yemek verirken ne içip ne yediğini bilsin diye, kokusunu alıp, lezzetini hissetsin diye ağız üzerine burun koyup, onun üzerine temizliğini görecek iki göz verip, o gözleri zarardan koruyacak göz kapağı verip, göz kapaklarını açıp kapatırken zorlanmasın diye kirpik yapıp, alnından teri gözüne akmasın diye kaş verip, yüzüne güzellik verip, birisinin yapamadığı işi birlikte yapacak, düşüncesini birine iletecek diline söz vererek yaratması sevgiden değil midir? Kim seni severse aynı sevgiyi ona göstermen borç değil midir?!

Aklınla düşün: Güneş ısıtıp, denizden bulut çıkarırmış, o bulutlardan yağmur yağıp, yeryüzüne çeşitli tohumları yetiştirip, meyveler verip, gözlere süs, gönüle huzur veren çiçek ve kardelenleri, ağaç ve yaprakları, şeker kamışlarını üretip, çeşitli nebatatı yetiştirip, hayvanları koruyup, pınarlar akıtıp nehir olup, nehirler akıtıp derya olup, hayvanlara, kuşlara içecek, balıklara yuva olacak mekân oluyormuş. Yer pamuğunu, kenevirini, meyvesini; çiçekler gülünü; kuşlar tüyünü, etini, yumurtasını; hayvanlar etini, sütünü, gücünü, süsünü, derisini; sular balığını, balıklar havyarını; arı balını; ipekböceği ipeğini, hepsi insanoğlunun faydasına yapıp, hiçbirinde bu benimki diyecek bir şey yok, tümü insanoğluna tükenmez azıktır.

Milyon hikmetle yapılmış araba, fabrika insanoğlunun rahatı, faydası için yapılsa, bu sevgiyle yapılanlar insanoğlunu sevmesi değil midir?! Kim seni severse aynı sevgiyi ona göstermen borç değil midir?!

İnsanoğlu kanaatsızlıkla bu hayvanların neslini tüketip, öncekiler sonrakilere zorbalık yapmasın diye, hayvanı insanoğlunun kıskançlığından korundurup, diğer hayvanları birini süratli kanadına, birini gücü kuvvetine, birini hızlı ayağına dayandırıp, birini yüksek doruğa, birini engin dipsizliğe, kalın ormana korundurup, hepsini büyümeye yetişmeye şevk edip, küçüklüğünde gelecek için huzur, ona şefkat vermesi, insanoğluna büyüdüğünde eşitlik alsın diye değil, belki insanoğlunun nesline tükenmez azık olsun demesidir. Bu hikmetlerin tümünde hem merhamet hem adalet varmış.

Biz kendi aramızda bu merhametli adaleti iman şartlarından saymayız ki Müslüman olduğumuzda Allah-u Teâlâ'ya teslim olup, onun yolunda olmalıydık dediğimiz hani?! Bu ay ve güneş gibi malum değil midir?!

Allah'ın işine karışamayız, yapanlardan nefret etmiyoruz, kendimiz de yapmıyoruz, bu hıyanetlik değil midir?!

Zorbalıkla karar kılan insan ya Müslüman değildir ya da yarım Müslümandır.

Allah-u Teâlâ'nın kullarına gösterdiği yol hangisi? Bunu çoğu bilmiyor. "Tefekkerü fi'al illahi"(Allah'ın verdiklerini düşün) hadis-i şerifi ve "İnna Allahu yuhubbul maksitin" (Eğer sen Allah'ı seversen o da seni sever) dediği ayetlere kimsenin ihlası, gönülü ile ilminin kavrayıp kabullendiğini görmedik. "Ata marru en-Nasa bi-l-birri ve ahsanu. İnna Allaha yuhibbu-l-muhsinin" (Kişiye iyilik yap ve kendin de merhametli ol, çünkü Allah iyilik edenleri sever), "Ve allazina amanü ve amilu s-salihati l-alaika s-habul cannatihum fiha halidun" (Böyle insanlar Allah'a iman ederler, iyi şeyler yapar, bunların yeri cennettir) dediği ayetlerle Kuran'ın içi salih amellere dolu olduğunu bilmiyoruz. "Ve ellezina amanü ve amilü s-salihati fe yuaffihim ucurahum ve Allahu ve yuhbbuzalimin" (Fakat öyle insanlar var, Allah'a iman ederler, iyi işler yaparlar. Böylece görevlerini yerine getirirler, çünkü Allah zalimleri sevmez) ayetine bakarsan, salih işler zulme karşı olur der. Öyleyse, adil olmaya kimsenin adaleti olmazsa onun hayâsı yok, hayâsı olmayanın imanı yok demek, peygamberimiz sallallahu aleyhi vesellamın hadis-i şerifi "men la hayaun lahu ve la imanun lahu" (Kimin hayâsı yoksa onun imanı yoktur) demesi bir delildir. Bellidir ki iman tek inançla olmaz, yüksek adaletle olur. Salih ameller adaletli merhametli olmaktır, tüm bedenle yapılan ibadetlerin hiçbiri adaletli merhameti vermez. Göz her gün görür namaz kılanların, oruç tutanların ne durumda olduklarını, ona delil gerekmez.

Belki adalet bütün iyiliklerin anasıdır. İnsaf, hayâ bu adaletten doğar. Onun için adalet insanın gönlünden gelir. O kendi gönlünde halk benimle beraberdir o adalet bütün iyiliklerin başı değil midir? Şimdi zinhar adaletten ayrılmayın, eğer ayrılırsanız iman da insanlık da gider. Şimdi bizim başta tarif ettiğimiz gibi Allah ilim sahibi, adaletli, merhametli, kudretliydi. Sen de bu ilim, merhamet, adalet gibi sıfatlarla kendini sıfatlandırmayı kendine şiar kıl. Hem Müslüman hem de insan olursun. İyi insan olmak üç şeyle olur: Doğruluk, samimiyet, akıl. Bunların içinden doğruluk adaleti, samimiyet şefaati, akıl da bilgiyi doğurur.

Bunlar her adamın üzerine Allah tarafından yüklenmiştir ama onu yükseltmek güzelleştirmek kendi başına kemale erdirmek istiyorsa, halis niyetle arar ve uğraşırsan olur. Yoksa olmaz. Bu söylenen üç özellik sahipleri önce peygamberler, ondan sonra evliyalar, ondan sonra hikmet sahibi olanlar, en son da kâmil Müslümanlardır. Bu üç türlü niyet Allah'ı takip eder, kendini kul sayan, bu niyetlere aşk olmayı, tutmayı peygamberler öğretti, evliyalar okudu, aşk oldu. Fakat ahiretteki faydasını gözetti. Sevgileri o hale geldi, dünyaya ait faydaları unuttu, belki de onu hesaba almadılar.

Hikmet sahipleri dünyaya ait faydadan konuştu, ibret gözüyle bakarsak her ikisi birbirinden uzaklaşmadı. Her birinin konuşması, söylemesi başka türlü olsa da Allah-u Teâlâ'nın sünnetine göre fikirlerini ikisi de söyledi. Her birinin söylediği başka başka olsa da Allah'ın sözlerine uygun konuşur. Fikrin sonu ibret almak olsa gerek. Bu akıl, ilim ikisi de zalimlikten, insanı kandırmaktan nefret eder. İkisi de merhametli, şefaatlı olmayı buyurdu, bu rahim olsa gerek.

Ben düşünüyorum ki, bu iki taifeden her kişi kendilerine nefislerini feda edenlerdir.

Yani kulun kemaleti evliyalık ile olacaksa bütün insan dünyayı terkedip huu diye tarikata girerlerse bütün dünya harap olsa gerek. Bu durumda hayvanı kim güder, düşmanı kim durdurur, giysiyi kim diker, ekini kim eker, dünyadaki Allah'ın kulları için yaradan hazinelerini kim arar?

Haram ve mekruh şöyle dursun, Allah-u Teâlâ'nın kuvvetiyle içtihat aklıyla bulup, rahatça görmeye yarattığı, verdiği nimetlere, huzura soğuk gözle bakarak, dikkat etmeksizin bırakmak akıla, edebe ve insaflığa uygun mu? Nimet sahibine şükür edemiyorsan, edepsizliğinle günahkâr olmuyor musun?

Bu yolda kar gibi eriyip dünyadan uzaklaşınca kâfirlere yem olup gitmek de var! Bazı sabırsız olanlar yolunu şaşıranlar olduğu gibi, sabırla beklerim diyenleri de vardır.

Eğer bu yol sadece yarım yamalak söylenmiş ise yarım yamalak gerçek dünyada olabilir mi? Gerçekse herkese aynı şekilde gerçek olsun, ayrımcılıkla gerçek olur mu? Bir de adalet olur mu? Öyleyse onlarda ömür yoktur. Ömrün kendisi hakikattır. Nerede ömür yoksa orada kemalet yoktur.

Fakat evliyaların hepsi dünyayı terk etmedi. Aşere-i mübeşşire (Hz. Muhammed hayattayken cennetle müjdelenen on kişi) Hazret-i Os-

man, Abdrahman bin Gauf ve Said bin Ebu Vakkas üçü de çok zenginler idi.

Bu terk-i dünyalılar, ya dünya lezzetine kandırılıp ictihadım yarım kalır diye kendine inanmayanlar veya dünya sevgisinden toplumun gönlünü soğutmak için, üzülmeye sabır kılıp, kendini feda edip ben canımla dövüşürken, halk hiç olmazsa nefsiyle dövüşsün, hevesten, her nefis arzusundan soğusun, adalet ve merhamet sevgisine bakacak ümidiyle olsun demesi gerek. O durumda, o da halka olan fazla sevgiye hesaptır. Fakat bu yol, çok zor ve nazik bir yoldur. Bu yolda dürüst olan, hafif yol aramayan kişi kemalâta erişecektir. Bu zamanda nadir olan, buna büyük ilim, sıddık, büyük gayret, Allah sevgisi, halka ve âleme de en iyileri bulunması gerek. Bunların toplanması çok zordur, belki fitne çıkar.

Kendini başkalarından farklı tutmak insanoğlunu bozan bir iştir. Her cahilin biz tarikata girdik demesi biz bozulduk demekle aynıdır. Hâkim ve ilim aslında aynı sözlerdir, fakat onları tanımada başkadır.

Dünyada zahirî ilimler var, onlar söyledikleri nakl diye adlandırır, bu naklı iyi bilenler âlim olurlar.

Allah-u Teâlâ hiçbir şeyi sebepsiz yaratmamıştır. Bunu "tefekkerü fi ala illahi" dediği ayetine esasen bu Allah'ın sanatkârlığına sevdalı olup örnek alanlara yasak yoktur, belki sanatkârlığının sebebini bilmeye heveslenenlerin onun yaratıcılığına aşk olmalarıdır. Allah-u Teâlâ'nın zatına kulunun aklı ermezse, tam aşığım demek de yersizdir. Aşk maşuka halk ile mahlûk ortası münasebetsiz Allah-u Teâlâ'nın kulunu muhabbet veya merhamet ile yarattığını bilip, muhabettine muhabbet ile cevap vermesine Allah'a olan sevgi deriz.

Bu durumda halk, Allah hikmetine, kul kendi aklı yetecek kadarını bilsem diyen her işin sebebini arayanlara hâkim adını koydu.

Bunlar, hak ile batılı ayırmakla, sebeplerini öğrenmeye çalışanların tümü sadece eğlence için değil insanoğluna fayda sağlamakla, dünyadaki bütün lezzet bunlara ikinci derecede olup sadece bir olan hakkı bulmakla, her şeyin sebebini aramakla huzur bulur.

Yolunu şaşırmadan doğruyu arayan hâkimler olmazsa bu dünya harap olurdu. İnsan işinin kazığı, bu hâkimler, dünyadaki her şey onların düşünmesi, yapması ile gerçekleşir. Bunların işlerinin çoğu dünya işidir, lakin bu hâkimlerin yaptığı, yaydığı ve söylediği işler "Dünya ahiretin tarlasıdır" dediği gibi ahirete ekin olacak dünyadır.

Her âlim hâkim değildir ama her hâkim âlimdir.

Âlimlerin anlatması ile Müslüman imanını taklit eder, birilerini takip ederek yapar. Hâkimleri taklit ederse gerçek iman olur.

Bu hâkimlerden Müslümanlar olmazsa gayri dinin hâkimleri, "Eğer talep edersen bulursun" dese de dünyanın hem insanoğlu ömrünün sırrını bilse de, dinin gerçek marifetini tanıyamayanlardır. Bunlardan çoğu imanın yedi şartını, Allah'ı tanımaktan gayri, yani altısına kimi şüpheli, kimi inanmaz olanlardır. Eğer bunlar din üstadımız değilse de dindeki başkanımız Allah'ın elçisi peygamberimizin hadis-i şerifi "hayru n-nas men yanfagu n-nas" (İnsanları en hayırlısı başkasına faydalı olan insandır) demiş.

Bu hâkimler uyku, huzur, eğlenceyi bırakıp, insanoğluna faydalı iş bulmaya, yani elektriği bulup gökten şimşeği çekip, dünyanın öbür ucundan hemen cevap alıp, ateş ve su için de bir çare bulup, bin insanın yapamayacağı hizmetler yaptırması, özellikle insanoğlunun akıl, fikrine dikkat çekip, hak ile batılı ayırt etmeyi öğretmesinin hepsi faydalı şeyler olduğundan bizim onlara bir itirazımız yok.

Bu zamanın mollaları hâkime düşman olur. Bu onların bilgisizliğinden, belki art niyetli olmasından veya gönüllerinin kötülüğe meyilli olmasından kaynaklanmaktadır. Onların talebelerinden çoğu biraz Arapça, Farsça dil öğrense, birkaç lüzumsuz söz öğrense mutludur, kendime bir değişiklik kattım diye, başkalarına faydası olması şöyle dursun, aksine zarar getirir. "Hay, hay" ile, övünmesiyle toplumu karıştırır. Bunlardan çoğu sıradan cahiller, talep edersen nerede hak sözleri var, onlarla şimdi insafa gelsin diye öğüt verirsin. Gerçek söze çukur kazıp, tuzak kurmak ne insaf, ne bencilliktir. Bencillik insanı bozan kötü niyetlerdendir. Gerçeğin bir adı haktır, hakkın bir adı Allah'tır, buna karşı gelmektense, bunu anlayarak adil açıklama getirmek gerekir. Bu niyetlerin küfür tehlikesi de var ve peygamberimiz 'in "Kıyamette bir yıl bir gün olur" dediğine "sahabe-i kerimler" "Bu bir yıllık günde namaz nasıl olacak" diye sorduğunda: onun fetvasını o zamanın âlimleri bilir dediğine bakıp, zamanın değişmesiyle kaidelerin de değişebileceğini belirttiği anlaşıldı.

Günümüzde eğitim eski medreselerle yapılmakta ve bunun zamanımıza faydası olmaz. Osmanlı'da asker mektebi, değişik fenlerin okutulduğu okullar yapılıp, yeni bir nizama dönüştü. Buradakiler uzun yıllarını boşuna geçirip, ilmi faydalanmayıp uzun konuşmalarla günlerini geçirdiler, bu dünyada cahil, bilgisiz insanlar var, yaptığı işler de faydasızdır, bu durumda insan avlamaya, insan kandırmaya başladı. Çoğu zaman bu ahmakların nasihatı da etkisiz olur.

Dünyanın güzelliği de akla bambaşka bir düşünce katar. Yoksulluk insanı hayvana dönüştürebilir. Belki dünya ilmini bilememek çok büyük zararı olan cahilliktir, o Kuran'da sövülmüş: Kim dünyada kendine değişiklik verme kasdı ile dünyayı severse, yardım edecek elim kısa olmasın, dilenci olmayayım diye, mala mülke önem vermeyip helal işlerle kazandığı dünyadan değildir.

Biz ilmi satıp para kazanmayız. Para ile ilim ve zanaat öğreneceğiz. Sanat paradır, sanatı öğrenmek de iyiliktir. Fakat o sanat adaletten ayrılmasın, adil olsun, şeriata uygun olsun. İnsanın kendi halince iyilik sahibi olması bir borçtur. Fakat diğerlerinin iyiliğine dayanması doğru değil.

Mollalar şöyle dursun, özellikle bu zamanın din hocalarından sakının. Onlar fitneci âlimlerdir, bunlardan zarardan başka bir şey gelmez. Kendileri şeriat hükmünü iyi bilmiyorlar, çoğu bilgisizdir. Üstelik kendini ehl-i tarikattan bilirler ve birilerine ulaştırma çabası içindeler. Bu iş onların payında değil, onların ulaştıracakları imkânsızdır, bunlar insanları karıştıranlar, hatta dine de zararlıdır. Bunların destekçileri cahiller, konuştukları yalan, delilleri tespihleri ile sarıklarıdır, ondan başka bir şey yok.

Artık öğrenin, yavrularım! Allah-u Teâlâ'nın yolu ölçüsüzdür. Onun sonuna kimse ulaşamaz. Fakat kimse kendine şart ederek o yolla yürümeye adım attıysa, o tam bir müslüman, tam bir insan demektir. Dünyadaki asıl hedefin kendi faydana ise, yolun sonu vardır, bu yol Allah'ın yolu değildir. Âlemden toplansın, bana gelsin, oturduğum yere akıp gelsin demek ne insaftır. Ne şekilde olsun, servetinle veya aklınla, malınla adaletinle ve cömertliğinle birilerine iyilik yapma amacın varsa o yol, Allahın yoludur. O yol sonsuzdur, o sonsuz yola ayağını dik basarsan yüce Allah'a yakın olup, tam iyi kullarından olma ümidin var, diğer yolda ne ümit var?

Bazılarının bütün işi gücü, amacı giysilerini düzeltmek, hareketlerini düzeltmek olur, bu davranışlarını bir servet olarak görür. Bu işlerin tümünü kendisi gösterip, pazara götürüp akıllı görünüşteki ahmaklara "Barekallah, çok iyi" dedirtmektir. "Böyle olsaydık" diye birileri gıpta ederler, birileri "Böyle olamadık" diye üzülürler, bundan ne fayda çıkacak ki? Kendini bu kadar zorlayarak, sevdiğin dış görünüşünü topluma benzetirsin. Dış görünüşte haysiyet olmaz, Allah-u Teâlâ'nın verdiği vücudun ve gerçek aklınla özel olursun. Aynaya tapınmakla aklın ne kadar gelişecek ki? Aklın gelişecekse sayısız iyilikleri sevmekle gelişir.

Allah-u Teâlâ dünyayı o kadar güzellikle insanoğlunu yetişsin gelişsin diye yaratmış. İnsanın bu yetişme gelişme yolundaki esas borcu,

ilk işi arkadaşlarını çoğaltmaktır. Arkadaşlarını çoğaltmak, başkalarına mümkün olduğu kadar dostluk gönlünü göstermektir. Dostluk dostluğu çağırır, birisine kendini başka göstereceğim diye ne dilinle ne de davranışınla yanlışlık yapmaktan sakın.

Kendini üstün göstermenin birkaç türü vardır.

İlki, her kötülüğü gördüğünde insanın insanlığını bozacak şeylerden kendini uzak tutmak, bu insandaki bir özelliktir.

İkincisi, kendi kendine değer vererek üstün göstermek insanlığın iyiliğini, güzelliğini bozar.

Üçüncüsü düşman olmak, hor görmek, aşağılamaktır. Bunlar düşmanlığı davet eder.

Üstelik kendisini başka göstermek demek bir kabadayıcılıktır. Her övüngenlik, kabadayıcılık birisinden üstün olacağım düşüncesi kıskançlığı doğurur, kıskançlık kıskançlığı harekete geçirir. Bu üç değişik davranışın olmaması insana huzur verir. Gönüldeki her huzur gönülde yeni arzular doğurur.

Bütün insanoğlunu aşağılatan üç şey vardır. Ondan kaçınmak gerekir. İlki bilgisizlik, cahilliktir. İkincisi üşengeçlik, tembelliktir. Üçüncüsü zalimliktir.

Cahillik, bilim ve ilimin olmamasıdır, dünyadaki hiçbir şeyi onlarsız bilemezsiniz.

Bilgisizlik hayvanlıktır.

Tembellik, tüm dünyadaki sanatın düşmanıdır. İsteksizlik, kararsızlık, utanmazlık, yoksulluk bunların hepsi tembellikten, üşengeçlikten çıkar.

Zalimlik, insanoğlunun düşmanıdır. İnsanoğlundan düşman çıkarsa insandan ayrılır, yabani hayvanların sırasına eklenir.

Bunların tedavisi yaratana muhabbet, halka şefkat, gayretle, adaletle, ilimle, bilimle yaptığı işin önünü arkasını bilmektir. Bu bilim, ilim Allah yolunda olsun. Allah bu âlemi yarattı, üşenmedi, uyumla, hikmetle olgun bir yolda yarattı, sizin işiniz de iyilik binası yapan ustalık olsun, o iyilik dayanaklı ve ustalıkla yapılmış olsun. Allah faydalı hikmeti olan şeyleri yarattı. Senin de işinden bir zarar çıkmasın, herkese faydası olacak, ümit edilecek iş olsun. Bunlarsız iş iş değil. Belki bunlarsız ibadet de ibadet değildir.

Allah'ın hiçbir şeyi hikmetsiz yaratmadığı bellidir. Hiçbir şeyi hikmetsiz teklif etmedi. Her şeyin hikmeti var, her şeyin sebebi var. Çoğunluk şöyle dursun, ilmi sevenler farzları bilmeye gayret etsin, siz her amelinize iyilik diye bakarsınız, iyilik için niyet edersiniz. Niyet etmek onun farzından hesaptır, peygamberimizin hadis-i şerifi: "İnneme'l-a'malü bi'n-niyât" (Ameller niyetlere göredir) demiştir.

Artık niyet ettiniz, temiz olmak için teharet etmeye, iman dolu ibadetiniz olduğu zaman farz sayılan, sizin görünüşünüzdeki ibadet içinizdeki imanın gölgesi hem o imanın aydınlanmasını görmek için buyurulmuştur. Onun için âlimler iman iki değil birdir, iyi ibadetle aydınlanır, ibadet olmayınca kararır, belki sönme tehlikesi de var demiştir. Eğer bilgisiz insanlar ibadetin iç sırrını ihmal ederse imanı sönecektir.

Ben bir şeyden sakınıyorum, onlar esas bu ibadet imiş, Allah'ın bize buyurduğu, biz bunu yaparsak müslümanlığımız kâmil olacak diye düşünürler. O ibadet bekçisi idi. Evet, bekçi gözettiği şeyin emniyetini düşünmeyip, sadece uyanık kalmasını düşünüyorsa bu nasıl bir nöbet? Gözettiği şey nerede? Amaç gözettiği şeyin emniyeti, selameti değil mi?

Ey işaretten habersizler, bakın! Bu ibadetin en büyüğü namazdır, namazdan önce taharet etmek, ondan sonra namaz kılmak, o teharet öncesi istinca ediniz. Bunu unutmayın. Sonu iki ayağı meshetmekle biter, bunlar olmazsa abdest tam olmaz.

İstincada g.. yıkarsınız, sizin g... kimseye lazım değil. Onunla gerçek temizliğe girmeniz, kâmil ihlasınızı göstermeniz, içimin temizliğini halkım görür, dışımı da temizlerim hem gözle görülmeyen iç uzuvlarımı da temizlerim, bu temizlikten önce Allah'a dua edeceğim diye hazırlanırsınız.

Namazın adı salattır, namaz dua anlamındadır.

Ayağı, boynu meshetmek o yıkamak değil, onlar yıkanmış diye işaret edilmiştir.

Namaza başlarken eli kulağa koymak, Allah-u Teâlâ yukarıda, mekânı belli olmazsa da, günah deryasına batıyorum, dünya hevesine bırakmayıp elimden tutup çek yani kurtulacak yol, yardım et demendir.

Ondan sonra kıyamda durup el bağlamak, kulun hocasının önünde durması, Buhara padişahının önünde durmasından daha üstün, Allah'ın gücüne, onun aziz olduğuna, ikrarının sağlamlığına işarettir.

Kıbleye yönelmek, Allah-u Teâlâ hiçbir yere muhtaç değildir, ziyaretini farzeden yere yüz çevirerek oradaki kılınmış duanın kabul edileceği gibi yakın olmasına işarettir.

Ondan sonra kıraat yani Fatiha süresi okunsun, burada biraz söz uzun okunur. Çünkü fatiha süresinin manalarında çok sır var.

Rukuya varmak boyun bükmektir.

Secdeler, evvel yerden yaratıldığına, ikincisi yere döneceğine, secdeden başını kaldırmak dirilip, hesaba çekileceğine işarettir.

Tahiyyat (namazda son oturma), namaz sonunda verilen selam, dünyanın sonuna işarettir. Tahiyyatta Allah'a şahadet etmek, peygamberimize salavat getirmekle dua edilir. O dua hazinesiyle bütün Müslümanları kapsayıp onlara da selamet ve rahmet dileriz.

Evet, bu sözlerden ne ibret aldınız?

39. Söz

Atalarımızın bu zamandakilere göre bilimi, bakımı, nezaketi ve temizliğinin az olduğu doğrudur. Fakat onların bu devirdekilere göre üstün iki huyu vardı. Halk atalarımızın kötü alışkanlıklarını bir bir terk ediyor ama biraz önce bahsettiğimiz o iki huyu da kaybettiler. Günümüzde başka huyları kazanıp gelişirken atalarımızın iki huyunu unutmayıp yaşatsak bizde gelişmiş milletler içinde yer alabilirdik. Bu iki huy yok olduktan sonra öğrendiğimiz bütün hünerler insanlığa değil de şeytanlığa hizmet eder. Yurt olarak uzaklaştığımızın en büyük sebeplerinden biridir.

O iki huy nedir dersen, biri halk önderi, grup başkanı olan kişiler konargöçerlik zamanlarında, dava ve kavgalarda onlar yönetirdi. Diğer halk ise iyi kötü kendi işleriyle uğraşırmış. Halk önderi ve grup başkanları nasıl emrederse, nasıl karar verirse halk da ona uyarmış, aniden tepki vermezmiş. "Koyunun âşık kemiğini eline al ve at kolay[66] tarafını getirmeye çalış", "Herkes kendi kafasına göre kadı olursa sıradağlara sığmazsın, baş bir olup ona danışsan ateşte bile yanmazsın" diye atasözü söyleyip, dua edip iki dizgin bir yuları sana verdik, sonra tekrar bozulmaman için eskilerini tamamlarım deyip kötülüğünü gizleyip iyiliğini arttıracağım deyip senin için canla başla çalışmışlardır. Onu güçlü kılıp evliya gibi yetiştirmiş, böylece bunlardan yoldan çıkan çok az olurmuş.

66 Aşık oyununda aşık kemiğinde üst tarafa gelmesi zor olan yüzü.

Kendi akrabalarının tamamı için malını harcayabilir ve onların dertlerine ortak olurlarmış.

Diğer huy ise namusuna düşkünlük. İsim konulan ruh çağrılan yerde akrabalar arasında öfke ve kırgınlıklar olmazmış ve bunlar birbiri için canlarını verirmiş. "Kendi namusunu koruyan başkasının namusuna dokunmaz", "Az kırgınlığı ortadan kaldıranlar bundan çok fayda görürler", "Büyüğün seni azarlasa da seni bezdirmez", "Altı kişi kendi başına hareket ederse ağzındaki de gider, dört kişi birlik olsa istediğine kavuşur", "Yoldan dönmeyen, ısrarla gayret gösteren hazineye rastlar, tartışmayı sürdüren belaya rastlar" denir. Hani şimdi bu huy kimde var? İnsanlarda ar ve namuslu olma ancak sabırlı ve dayanıklı olmakla olur. Bunlardan uzaklaştık. Şimdiki insanların dostluğu gerçekçi değil, aldatıcı. Sana olan düşmanlığı dargınlığından değil hasetliğinden ve sana karşı huzursuzluğundandır.

40. Söz

Zinhar sizlere sormak istediğim bir şey var. Bizim halkımız içinde ölenlerin hepsi iyi oluyor da yaşayanların hepsi neden bir birini kötülüyor? Gayreti biten gücü kalmayan ihtiyarlarla gençlerin hepsi çok iyi anlaşıyorlarken ihtiyarlar her gün bir arkadaşını kaybederek sayıları azalırken birbirleriyle anlaşamamalarını nasıl açıklarız? Başka bir ülkede kendinden olan birisini görünce akraba gibi davranırken eriyip dost görürken kendi ülkelerine döndüklerinde havadan sudan konuştuktan sonra tekrar birbirinden kaçar gibi uzaklaşmaları nedendir. Yabancı birisi ama sıradan bir insanı gördüğünde "beyefendi" diyerek anlamsız bir saygı ve hayranlık gösterip övmesi, kendi halkında ondan üstün adamı tanımaması, değer vermesi nedendir? Bir yolcu uzak bir sefere gitse, gittiği yerde kendi halkını övmek için yalan dolanlarla sözünü süsleyerek anlatırken kendi memleketine döndüğünde o gördüğü memleketi yine yalanlarla anlatmasının sebebi nedir?

Hangi Kazak'ı görsen çocuğu küçükken değer veriyor, etrafında pervane oluyor ama çocuk büyüdükten sonra neden ona soğuk davranıyor. Kazakların akrabasının düğünü veya cenazesi olduğunda iyi veya kötü günde birlik beraberlik zamanında bir araya gelmezlerken, yağmacılık ve hırsızlık dendiğinde hemen toplanmalarının sebebi nedir. Atını yarışlarda yarıştıran atını destekleyen akrabalarının neden senin atının birinci gelince üzülüyor ve yarışlara kızıyor? Eskiden insanlar birbirine yapılan iyiliği unutmazdı. Falan yılda zavallı atım yorulduğunda falanca kişi beni şuraya kadar götürmüştü diyerek bir iyiliği ölene kadar anlatır-

dı. Günümüzde bu yılki yapılan iyilik gelecek yıla kalmadan unutuluyor, neden? Zenginin evladı fakirleştiğinde hırsızlık yapmaktan utanmıyor da zengin olmak için çalışmaktan neden utanıyor?

İki iyi insan bir toplumda uzun süre dost kalamıyor. Ancak bazı huzursuzların iyi anlaşmaları nasıl açıklanabilir? Dostum diyerek sen birisine at versen, senin düşmanında gidip ona tay verse neden senden uzaklaşır? Her gün senin sözünü dinleyen dost dediğin kişi dururken arada bir sözünü dinleyen düşmana ölürcesine bağlanman neden? İnsanların çoğu dostum daha iyi olsun demiyor, eğer dostu daha iyi olursa kendisiyle dostluğu biter ve ona düşman gözüyle bakar bunun sebebi nedir? Bazı kişiler akıl danışılacak birisini arar da bulamazlar. Kılığıyla kıyafetiyle tanınan bu kişilerden kaçmalarının sebebi nedir? Biri diğerine misafir olarak gittiğinde evdeki hayvanlarının hepsini içeri toplarken kendi evine misafir geldiğinde bütün hayvanlarını evden çıkarıp dışarı salmasının sebebi nedir? Rahatlık, huzur bulamayan halk huzur bulduğunda hemen ondan bıkmasının sebebi nedir? Halkı açıkgözlerin, kurnazların yönetmesi de neyin nesi? Açıkgözlerin, kurnazların hepsinin fakir olması da neyin nesi? Kuma getirilen kadın neden üstün tutulur? Dertli kişilerin cesaretli olması nedendir? Fakir olanın kibirli olması nasıl izah edilir? Nefsine hâkim olan bedeniniz kontrol edebilen insanların kötü görülmesi, nefsini yüceltip kendini öven, bela çıkartan insanların güçlü, yiğit olarak anılması nedendir? Kazak'ın gerçek söze inanmaz, kulak vermez, dinlemeye dahi mecali olmazken, belalı söze, yalana süt gibi olması, işi başından da aşkın olsa onu tam işitip iyi anlamaya gayret göstermesi nedendir?

41. Söz

Kazaklara doğru yolu göstereyim, onları düzene sokayım diyen kişiye iki şey lazım. Birincisi, yönetimi elinde bulunduran güçlü bir idareci lazım. Büyükleri korkutup çocuklarını zorla ellerinden alıp medreselere vererek birini bu yönde diğerini şu yönde eğitecek, bu dünyada ilmin çok çeşidi vardır. Öğrenmenin de çeşitli yolları vardır. Her bir eğitim veren hocanın da masrafını halka ödettirmek gerek. Hatta kızları da İslami ilimleri öğretmeye sevk etmek gerek, dinini iyi öğrenip öğretmeliler. Sonra bu gençler ataları söz söyleyemeyecek kadar ihtiyarladıklarında halkı eğitecek kadar doğru yolu gösterecekler. İkincisi, bu doğru yolu gösterecek olan kişinin çok zengin olması gerekir. Çocukların babalarını ve dedelerini para ile razı edip bu çocukları almalı yukarıda bahsettiğimiz yollara salıp eğitirse o zaman bu millet düzelir. Şimdi bu halkı korkutup ikna edecek güç kimsede olmadığı gibi çocukların baba

ve dedelerine parayla ikna edecek kadar zenginliğe sahip kimse yok. Kazakları ne korkutmadan ne de azarlayarak, iltifat ederek hiçbir şeye inandırmak mümkün değildir. Etinden kemiğine geçen, babasından miras kalan, anne sütüyle beslenen cahillik, Kazak halkını insanlıktan uzaklaştırmıştır. Kendilerinin yerli yersiz gülmesi, dedikodusu, uğultusu gürültüsünden başka neyi var. Böylece yaşantıda ilginç olan, dikkat çekici ne var diye düşünmek, düşünse de yönetemez. Söz söylesen fikir versen sözünü bitene kadar dinleyemez. Ya gönlü oynar ya da gözü kayar. Şimdi ne yaptık ne olduk?

42. Söz

Kazakların kötülüğe hevesli olmalarının bir sebebi de yapacak işinin olmamasıdır. Tarımla veya ticaretle uğraşsa kötülük yapmaya vakti olur mu? Ama bunlar o köyden bu köye birinden at alıp, diğerinden yiyecek isteyip, dedi kodu yapıp, hilekârlıkla, kurnazlıkla insanları aldatmaya, ya da fitnecilerin grubuna girmek için faydasız ve boş gezmeye düşkünler. Dünya malına ihtiyaç duyduğunda helal kazançla varlıklı olan kişi böyle yaşamayı itlik gibi hor görmez mi? Kendi mesleğini bırakıp başıboş gezmeye heveslenir mi? Zenginler hayvanlarını çobanlara, çoluk çocuğa bırakır, Allah'ın verdiği az ve ya çok servetine de hırsıza, kurda kaptırır. Dedikodudan, bir köyden diğerine gitmeden, hilekârlıktan, uğursuzluktan geri kalmaz, bedava yemek yiyip, yerli yersiz gülmeye dayanamaz. Onları terk edemez. Niçin dersen bu gibi davranışlar halka adet olmuş, bu yüzden işinde becerikli, mal bakmaya, mal kazanmaya yetenekli insanlara özenip onlara katılmıyorlar, kendisi ya bela çıkarmada marifetlilere ya da fitne çıkaranlara katılır. Bunun için günümüzdeki Kazakların işe yarayayım demesi ve az çok malını birisine teslim edip "Bunlara bak" "Gözün gibi bak" diyerek başındaki işten kurtulup konuşulacak söz yenilecek yemek bulmak için halk arasında gezmektir.

Bu zamandaki zenginlik de akıl da övülecek şey değil, şikâyet için dilekçe vermeyi bilmek, aldatabilmek övünülecek şeylerdir. Bu iki şey elinden gelen kişi yalnız altı dal kırbaçlı fakir olsa bile bir nebze de olsa yeri yukarıda olur, yağlı ata, yağlı ete ulaşma imkânı bulur. Hafif meşrep, övüngen zenginlere "Yeter ki siz isteyin ateşe bile atlarım" diyerek onları böbürlendirir. Sonra işini yapmadan, hayvanlara bakmadan elbisenin en güzelini giyer, atın en iyisine biner, hatırı sayılı bir saygıya ulaşır. O zengin kendi huzurunu da bilmez, boş harcamalar yaptığını da önemsemez. "Bunu ne yapalım" diye birisine akıl danışacak olsam, başka akıl danışacak kimse olmasa, olursa değerim azalır diye düşünür ve "Ey Allah'ım, bunu bilmiyor musunuz? Bu bir kurnazlık, şu bir kurnazlık,

o kişi kurnaz, bu kişi kurnaz" deyip akıl verir sonra da "Onun işine son verseniz olmaz mı?" diyerek bütün alçakça cevaplar verip çözüm yollarını öğretiyorum deyip o zengin kişinin başka kimseye güven duymamasını sağlar ve böylece zengin adama da kimse güvenmez olur. Zenginin söylediği ve tutumu yanlış olunca hemen "Ben sana söylemiştim, o kişinin ki tamamen kurnazlık, işte gördün mü? Deyip bir daha ki sefere kımıldatamayacak hale sokar. Şimdi ki insanların düşüncesi de dileği de davranışı da bu.

43. Söz

İnsanoğlu iki şeyden oluşmuştur: Biri ten diğeri can. Bu ikisinin arasında olan şeylerin bazıları doğuştan gelir bazıları da sonradan elde edilir. Bunu bilmek gerekir. İçeyim yiyeyim demenin temeli doğuştan gelen özelliğimizdir, uyumak istememizde böyledir. Az ya da çok bilsem, görsem diye arzu etmemiz de doğuştan gelen, özelliğimizdir. Akıl ilim ise emek vermekle kazanılır. Gözle görüp, kulakla duyup, elle tutulup, dille tadıp, burunla koklayıp dış dünyamızdan haberler alırız. Aldığımız bu haberlerin her biri alındığı şekliyle gönlümüze yerleşir. O gönle yerleştikten beş duyu organından geçtikten sonra resmediliyor. Bu canın doğuştan gelen gücüdür. İyi şeylerden iyi izler, eserler hâsıl olmaktadır, kötü şeylerden de gönle kötü izler, eserler hâsıl olmaktadır. Bu kuvvetler başlangıçta küçüktürler. Önemseyen insan bunu büyütüp, yüceltip gücünü arttırabilir. Eğer önemsemezse bu kuvvetlerin hepsi yok olup gider, tamamen yok olmasa da ufak tefek şeyler hariç büyük şeyler için işe göremez hale gelir. Her kimse dışarıdan duyarak, görerek öğrenmeyi arttırırsa, deneyerek yerine uygun mu değil mi hepsini biraz önce bahsettiğimiz öğrenme yolundan hareketle bilebilir. Böyle davranan, bunu akıl eden insanlara akıllı diyoruz. " Allah'u Teâlâ kendisi akıl vermedikten sonra ne yapabiliriz" demek " Allah seninle beni eşit yaratmamış mı?" demek Allah'u Teâla'ya kabahat bulup kendi kurtarmaya çalışmaktır. Bu düşüncesiz, yeteneksiz, cahil insanın işidir. Allah ona görme, işitme, gördüğün ve işittiğin şeyleri öğrenme, aklına yazma mı dedi? Oyun ve eğlenceyle yiyip içmekle, uyumakla, övünmeyle meşgul ol da içindeki hazineni boşaltıp hayvan ol demedi ya! Bazıları; "Akıl doğuştan olmasa da talep doğuştandır. Talep eden insan aklı buldu, talep etmeyen kişi ise bulamadı" derler. O da boş söz.

Talep çocukta da var, onunla tartışmayız. Biraz önce söylediğimiz gibi kuvvetli başlangıçta azdır, önem vermezse yok olup gider, önemserse güçlenerek artar. Can kuvvetiyle insanın yaptığı beceriler de günden güne kontrol edilse sürekli artar. Uzun süre becerilerini ihmal edersen

kazandığın becerilerinin yok olduğunu ve kendinin de tamamıyla başka biri gibi olduğunun fark edemezsin. Yok olan hangi beceri “Bak ben yok oldum” deyip haber veriyor. Tekrar kazanayım desen öncekinden çok daha zor kazanırsın. Can kuvveti denilen kuvvet birçok şeyden oluşur ve hepsini bir arada yazmaya vakit yok. Fakat her bir hünerin dışarıdan bulunup öğrenilmesi onun başından beri iyi öğrenilmesiyle olur. Uzun zaman geçse de bu beceriyi saklayacak kuvvetin kendisi de yok olur. Ondan sonra tekrar onu kazanmak imkânsızdır. Bu kuvvetin içinde üç farklı güç vardır. Sakın bunları kaybetme, onlar kaybolursa insanoğlu hayvan olur, insanlıktan çıkar. Birincisi Rusça; “podvijnoy element” yani “hareketli element” olarak adlandırılır. Bu nedir? Ne gördün ne işittin, nasıl bildin hepsini çok hızlı bir şekilde onları anlamakla kalmaz sonu nasıl olur, önü nasıldı diye iki tarafını değerlendirmesi için akla gönderir. Eğer bu olmasa çok okuyup çok bilmek de bir fayda vermezdi. Gerekli olduğunda düşünmeden, vaktinde yapmadan, gerektiği zaman söylemeden daima vaktini geçirip şöyle yapsaydım, böyle yapsaydım diyerek ömür boyu dertlenirsin. İkincisi, Rusça; “sila prityagatelnaya odnorodnogo” yani “homejen çekici güç” olarak adlandırılır. Sen bir şeyi duyarak, görerek öğrendin ve hoşuna gitti, hemen ona benzeyenleri kontrol edersin. Tamamen mi benziyor? Ya da bir yönüyle mi benziyor? Her ne şekilde onunla bir yönü uyan bütün şeyleri düşünüp bildiğini kontrol edip, bilmediğini sorup, okuyup, başkalarından sorup öğrenmeden rahat edemez. Üçüncüsü; “vpeçatlitelnast serdtsa” yani “hassas kalp” diye adlandırılır. Yani kalbi övüngenlik, çıkarcılık, hafif meşreplik ve ihmalkârlık ile kirletmeden temiz tutmak böylece dıştan içe giren her şeyin resmi kalbin aynasında açık bir şekilde görülür. Böyle güzellik bütün bedenine yayılır, hemen unutulmaz. Şayet yukarıda bahsettiğin dört şeyle kalbini kirletirsen kalbin aynası kırılır, ya eğri ya da bulanık gösterir. Böyle yerde doğru düzgün bir mefhum bulunmaz. Her ne şekilde beden gücüyle dışarıdan bulup koruduğunuz şey zenginliktir. Onunda çeşitli hastalıkları ve felaketleri olan düşmanlarını bilmezsen onu koruyamazsın. Sana benzeyen içindeki can kuvvetiyle topladıklarının adı akıldır, ilimdir. Onunda çeşitli hastalıkları ve felaketi dokunan zararları var. Onu bilmesen, görmesen ondan uzaklaşırsın ve her şeyin bir ölçüsü vardır, ölçüsünü aşarsa bir işe yaramaz. Ölçüyü bilmek büyük bir ihtiyaçtır. Düşünmek güzeldir ama tamamen düşünceye dalan kişi düşünmeyi sonuçlandıramaz ve hayal dünyasında yaşamaya devam eder. İçmek, yemek, giyinmek gülmek, gönül eğlendirmek, kucaklaşmak, öpmek, kazanç biriktirmek, kariyer yapmak hile yapmak, uyanık olmak, bunların hepsinin de ölçüsü olmalı. Ölçüsü kaçırılırsa rezalet olur. “Neyin peşinde çok koşarsan onun ateşinde yanarsın” demiş büyüklerimiz.

Bahsettiğim üç kuvvetin içinden ikisi yani “ homejen çekici güç” her türlü fayda ve zararın çıktığı yerdir. Makama düşkünlük, övüngenlik, sinirlilik, yalancılık ve bunlara benzeyen her bir bütün akıldışı davranışlar bu iki şeyden kaynaklanır. Bunları ayrıntılı bir şekilde incelemeli ve iyi şeyleri araştırıp kötü şeylerden yani yukarıda söylenenlerden, insanlıktan çıkaran, sahtekârlığa sevk eden şeyden bedeni önceden korumak gerekir. Faydalı ve zararlıyı ayıran güç akıldır. Sadece aklın gücüyle kötülükleri durdurmak yeterli değildir. Hem akıl hem gayret birlikte olursa kötülükleri durdurabilir. Bu ikisi her kimde var ise de az olsa ya da biri var biri yoksa başıboş huysuz at gibi dağa mı koşar, taşa mı çarpar, suya mı düşer, uçurumdan mı düşer Allah bilir. Bunu yolda gören akıllı ve bilgili dürüst adamlar hala soramaz. Sende güç, irade yok. Sırt üstü yere yatıp iki gözünü gökyüzüne dikip ölene kadar rezil bir hayat yaşarsın.

44. Söz

İnsanoğlunun en kötüsünü talep etmeyendir. Talep edenler çeşit çeşittir. Hem talebin kendisi de çeşit çeşittir. İnsan bu taleplerinin hangisinin peşine düşerse düşsün birbirlerini hünerleriyle geçtiler. İnsanoğlu ister talep etmiş olsun ister etmemiş olsun sonunda “maşallah, aferin” denilmesini istiyor. Hak edip etmediğini düşünmeden gönül “aferin” denilmesini istiyor. İnsanoğlu hangi yolda, hangi meydanda yürürse, o yoldaki kişi ile sırdaş olur. Onun için başka yoldakilerden “maşallah” denilmesini beklemez. Bana kim “maşallah” derse o benle arkadaş, benle sırdaş diye düşünerek bunlara” maşallah” derdi. İsteğin içinde insanoğlu kendine hürmet edilmesini isteğinde bulunur. Birisi mal peşine düşer. Cimrilik ve haramzadelikle nasıl olursa olsun mal bulsam diyerek “Mal mülk bulmuş kişinin günahı yok”, “Mal mülk sahibinin yüzü parlar” denilen atasözlerine inanıp, halkın yüzüne bakar, köpek de olsa kimse zengine sövemez deyip, bu mal hem fayda hem haysiyet kazandırıyor der. Kazakların doyumsuzluğuna baktığında bu doğru. Fakat insani yönden ve akıl yoluyla bakıldığında insana iğrenç geliyor. Onun için birisi kahraman, birisi bilgili, birisi de molla olarak nam alayım diyerek bu hareketleri yapar. “Bu istekle uzun süre yaşarım” diyerek istekte bulunur. Böylece Kazak’ın görüşüne baktığında “Şunu alıp gelsem sonra pahalı alınmış gibi satarım bu günde böyle işte para varmış” diyerek Kazak’ın kendi yüzünden okuyup bulduğu bu talebi kitap sayfasından okuyup bulamaz. Onun için kitap sözü ile aradığın istek olursa önce kalbinin, düşüncenin temiz olması gerek, ondan sonra ibadet etmelisin dedi. Kazak’ın yüzüne bakıp okusan da o isteğini yap. Kalbim temiz değil deme. Onu kim görür ki, içinde düşünce çok olursa kutsal birliğe iyi gelmez

deme. Şimdi buna bakıp onların nasıl okuyup anladıklarını, taleple gerçekleştirdiklerini bilirsin.

45. Söz

Allah Tebareke ve Teâlâ'nın varlığını büyük delili; kaç bin yıldan beri herkes türlü türlü anlatsa da hepsinin de bir büyük Allah'ı var deyip gelmesi ve kaç bin türlü dinin hepsi de adalet ve sevginin Allah'tan var olduğunu kabul etmesidir. Biz yaratıcıyı değiliz yaratılanın gölgesine bakarak onun varlığını bilen kullarız. Bu sevgi ile adalete karşı değiliz. Allah'ın hikmetleri birinden diğerini sezip anladıkça artar. İnandım, güvendim demek inandırdım güvendirdim demek değildir. İnsan olmanın şartı sevgi ve sezgidir. Bunların gerekli olmadığı yer girmediği yer yoktur. Aygırının kısrağa sahip olmasında da sevgi ve sezgi var. Bu adalet, sevgi, sezgi kimde çok ise o kişi âlim, bilgin olur. Biz içimizden bilim yaratamayız. Yapılan şeyleri bilir göz ile görüp akıl ile sezeriz.

KAZAKÇA METİNLER

ABAY TUWRALI (NURSULTAN NAZARBAYEV)

Abaydıñ 150 jıldığına arnalğan saltanattı mäjiliste, 1995 jılğı tamızdıñ 9-da jasağan bayandaması.

Ardaqtı otandastar! Qadirli meymandar!

Bügin - ulı mereke. Halqımız eñ ayawlı perzenti men eñ dana ustazına mäñgi öşpes mahabbatın bildirüwge jıyılıp otır. Onıñ düniyege kelgenine är on jıl tolğan sayın osılay bas qosıp, ötkenimiz ben ketkenimizdi, jetkenimiz ben jetpegenimizdi bir sarapqa salıp aluw äldeqaşan ädetimizge aynalğan. Sonıñ ärqaysısında Abaydıñ atı jañaşa asqaqtap, halqımızdıñ märtebe-mereyi jaña biyikke köterilüwmen keledi. Bir kezde abzal aqınımızdıñ asıl murasınıñ taptıq ideologiya tabanında taptalıp qalmay, jaña urpaqtarmen birge jasaytın mäñgilik qubılısqa aynalğanına kuwandıq. Sosın onın qadir-kasiyetiniñ öz awmağımızben şektelip qana qoymay, irgeles halıqtar men elge de keñinen tanımal bola bastağanına masattanıp, marqaydıq. Al bul jolğı süyinişimizdiñ jöni tipti bölek. Ol üşin bir-birimizdi kuwana quttıqtap, bir-birimizden şüylige süyinşi surasaq ta, eşkanday ersiligi bolmas edi.

Abaydıñ ejelden-aq äkeniñ balası bolmay, adamnıñ balası boluwdı armandağanı belgili. Bul jolğı toydıñ törine sol köksegen muratına jetip, barşa älemge atı qadirli, sözi ötimdi, pikiri qımbat adamzat ardağı, adamzat aqını, adamzat aqılmanı bolıp köterilip otır. Bul jolğı saltanattıñ Almatı men Semeyden, Qarawıl men Jiydebaydan bastalmay, Batıs pen Şığıstıñ irgeli elderinen, Ewropa men Aziyanıñ eñ bedeldi memleketterinen, Mäskew men Istambul, Parij ben Pekiyn sındı älemdik astanalardan bastalğanı da sonıñ ayğağı. Bul - bükil planetamızdıñ mädeni-ruhani tınısın jüyelep otırğan asa bedeldi halıqaralıq uyım - UNESKO-nıñ bizdiñ jeke ötinişimizdi ıstıq ıqılaspen qabıldap, munday şa-

ruwanıñ qalıptasqan jıltizbelik ürdisin alğaş ret buzıp, onı düniyejüzilik deñgeyde ötkizüwdi öziniñ biyik quzırına aluwğa şeşim qabıldağanınıñ arqası.

Biz bunı endi ğana täwelsizdik alıp, adamzat qawımdastığınıñ teñ quqıqtı müşesi retinde endi ğana sanatqa kire bastağan ejelgi halqımız ben jas memleketimizge körsetilip otırğan ülken ıqılas, biyik sayasi-ruhani qoldaw dep bağalaymız. Külli qazaqstandıktardıñ atınan UNESKO uyımına, sonıñ Bas direktorı, bügin ortamızda otırğan asa sıylı meymanımız, körnekti qoğam qayratkeri, älemge mäşhür aqın, asa qadirmendi Federiko Mayor mırzağa şın jürekten şeksiz rizaşılığımızdı bildirüwdi ayrıqşa parız sanaymın. Sonday-aq, Abay merekesin atap ötken, atap ötpek, murasın nasihattawğa belsene üles kosıp jatqan, bügingi saltanatqa özderiniñ bedeldi ökilderin jiberip otırğan barlıq memleketter men halıqaralıq uyımdarğa şın jürekten alğıs aytamız. Bul demokratiya men gümanizm murattarınıñ älemdik keñistikte tübegeyli jeñisterge jetüwiniñ nätijesinde qalıptasa bastağan jaña ruhani ahuwaldıñ ayqın ayğağı dep bilemiz. Ağayın bir ölide, bir tiride degen osı. Quwanışı men qayğısı ortaq ruhani bawırmaldıqtıñ älemdik deñgeyde ornığa bastawı bizdiñ erteñge degen senimimizdi nığayta tüseri haq. "Eldestirmek elşiden, jawlastırmaq jawşıdan" deydi qazaq. Aq peyilimiz ben adal niyetimizdiñ asıl körinisindey Abayımızdıñ älemdik tatuwlıq pen ıntımaqqa öz ülesin kosatın ruhani mämilegerligine kiriskenine erekşe tänti bolıp otırğanımızdı da jasıra almaymız. Eri eliniñ atın şığaradı, eli eriniñ atın şığaradı degen de osı. Biz bügingidey tarihiy kezeñde, adamzattıq qawımdastıqqa endi tanılıp, senimdi ıqpaldas, sertke berik seriktes retinde alğaş ret boy körsete bastağan kezimizde bedelimizdi asırıp, ruhani bederimizdi ayqınday tüsetin Abayday belimiz barlığına şükirlik etemiz. Sonday belimizdiñ atın aspandata ulıqtay alatın elimiz barına da şükirlik etemiz. Qudaydıñ bizdi bunday künge jetkizgenine de täwba deymiz. Sonday kezeñde ömir sürip, sonday el men sonday qoğamğa jan-tänimizben kızmet etüw mañdayımızğa jazılğanına da mıñ qaytara täwba deymiz. Onı sezinüw bizdiñ ümitimizdi nığaytıp, jigerimizge jiger qosa tüsetini anıq. Öytkeni, Abaydı Abay qılğan qıylı tarıyhtıñ qırıq qatpar şındığı qazirgi biz bastan keşip jatqan zamanalıq qubılıstarmen tikeley jalğasıp jatır. Onıñ tağdırı men ruhani izdenisteriniñ qıyırı men şıyırın, tuñğıyığı men tutqıyılın jiti payımdap, durıs qorıtındı şığara bilsek, basımızdağı däwrenmen talay sabaqtastıqtı tanıp, bügingi ahuwalımızdı da salıyqalandıra tüsetin talay män men när taba alar edik. Abaydıñ sol zamanda osılay tolğanıp, osılay jazbawı qanday

mümkin bolmasa, bizdiñ bul zamanda osılay qıynalıp, osılay äreket etpewimiz sonday mümkin emestigin tüsiner edik.

Erekşe jağdaydıñ erekşe izdenister men erekşe äreketterge bastaytını belgili. Eren talant pen eren jiger de sondayda kerek. Ärdayım alğa umtılıp, biyikke umsınğan adamzat näsili.

Eşqaşan tolas tappağan jäne tappaytın ruhani küresine adastırmas nısana, aljastırmas bağdar siltep bere alatın köregen kösem tulğalardı ärdayım suwsay añsağan, ärdayım töbesine kötere qurmettegen.

Öytkeni, aqıl tabılmay turıp, eşteñe tabılmaydı. Ol jetilmey turıp, ar-namıs şıñdalmaydı. Ar-namıssız azamat özgelerdiñ kösegesi tügili, öziniñ kösegesin kögerte almaydı. Onsız ulttıq sana men ulttıq namıs ta tul. Onsız qoğam damuwdıñ dañğıl jolına tüse almay, üyrenşikti ürdistiñ solğın soqpağınan şığa almay, zamanalar şırğalañında bası aynalıp, dağdarıs hal keşedi. Onday dağdarıstan şığar joldı tarıyh pen tabiğattıñ ayrıqşa peyili tüsken perzentteri ğana siltep bere aladı.

Abay da däl sonday balağat zamanda ğalamat täwekelge bara alğan erekşe parasat pen erekşe ruwh iyesi. Sonıñ arqasında ol bügin külli adamzattın abıroyı alasarmas ruhani sardarlarınıñ birine aynalıp otır. Onı tuwğızğan däwirdi keñinen qarastırmayınşa, odan qalğan muranıñ tereñine boylay almaymız.

Ol qazaq tarıyhınıñ ayrıqşa awır kezeñi edi. Jer şarınıñ neğurlım köp böligin iyemdenüwge tırısqan imperiya Ortalıq Aziyanı köktey ötip, şığıs pen küngeyge tereñdey enüwdi közdegen-di. Sonday strategiyyalıq maqsattıñ däl ötinde turğan el Qazaqstan boldı. Basqadan ayırılsa da, odan ayırılmaw sayasatı alğaş ret sol kezde boy körsetti. El biylewdiñ tarihiy qalıptasqan ulttıq jüyesi birjola mansuqtaldı. Metropoliyanıñ özindegi tärtip küştep engizile bastadı. Äweli qazaqtıñ är ulısınan birneşe şağın handıqtar qurılıp, etno-awmaqtıq tutastıq büzıldı. Sosın är handıqtıñ halqı msn jeri ata-atağa, ruw-ruwğa bölinetin jigimen awıl-awılğa, bolıs-bolısqa bölindi. Söytip, soyılğan toqtıday uşalanıp-müşelengen handıqtar derbestikten ayırılıp, körşi guberniyalardıñ quramına küştep kirgizilip, kirme kün keşti. Odan handıqtar duwandarğa bölinip, bekzattardıñ ornına patşa ükimeti tağayındağan “senimdi qazaqtarğa” basqartıldı. Solay dästürli işki jımdastıñ äbden joyılğan kezinde, el, awıl, bolıs, uwezd, oblıstarğa bölinetin tüzilimmen qayta qurıldı. Eñ tömengi awıl men bolıstı jergilikti atqaminerler, uwezd ben oblıstı patşanıñ äskeri şonjarları biyledi. Osılay qazaqtar öz jerinde, özderi kirme bolıp qaldı. Ulttıq tügili, ruwlıq-taypalıq tutastıqtan ajırap, awızbirlikten atımen jurday boldı. Solay qojırağan halıq pen qonıs joğarınıñ nusqawimen altı

oblısqa bölinip, körşiles Sibir, Orınbor, Astrahan, Türkistan guberniyasına, al Mañğıstaw äweli Kavkaz sırtı, artınan Kaspiy mañı oblıstarına bağındırıldı. Söytip, qazaqtar bet-betimen tarap, bir halık, bir el ekenin atımen umıtatınday küyge jetti. Jer betinde otarşıldıq körmegen halıq kemde-kem bolğanımen, bir ğasırda osınşama köp reformağa ilinip, toz-toz bolatınday tälkekke uşırağan halıq eşkayda da joq şığar.

Bunıñ bäri otarlıq keñistiktiñ turğındarı tarihiy qalıptasqan memlekettiligin qaytadan qalpına keltire almaytınday qıp, olardı jer men suwdıñ bayırğı iyelik kukınan birjolata ajıratuwdı közdep, aldın-ala oylastırılğan zulım sayasat edi. Qazir bizge örşelene öşigip jürgen altın monşaqtı sayasıy qırğıylar men änşeyin aytaqqa ergen äwlekilerdiñ jaña bağdarlamaları qay kezdegi "sayasıy makulatura" ekendigin osıdan-aq ayıra berüwge boladı. Ondaylar körşilerinin jerin toz -toz qıp bölip äketip, özin salpaqtatıp malğa salıp, ataqonısınan tabılıp jatqan baylıqtan soqır tıyın da tatırmay, taltañdap qalğan däwrendi äli de kökseydi. Sonday keybir kökimelerdiñ özi ulı mädeniyet jasağan ulı eldin atın maldanıp, özgelerge önege körsettim dep, öz abıroyın özi tüsirip jatatının qaytersiñ! Onday urdajıqtar ol kezde de az emes edi. El men jerdi oyrandağandarın bılay qoyıp, sananı da uwlandıra bastadı. Tilin, dinin, turmıs-saltın mensinbewge, ata käsibi men tarıyhın umıtuwğa, özinen-özi qorlanıp, özgeniñ zorlığına bawır basuwğa ıntalandıratın äzäzil sayasat erekşe müttäyimdikpen jüzege asırıla bastadı. Buratanalanuw dep atalatın jeksurın qubılıs solay örbidi. Qarmakqa ilingen, jemge jügirgen şabaqtay şoşañdağan buratana sana, özin-özi otqa tüsiretin közsiz köbelek däwren ornattı. Tutastıq pen ıntımaq umıtıldı. Sanap alıp oqıtıp, sanap alıp qızmetke iliktirüw bir jağınan orıstandıruwdı, ekinşi jağınan baqastık pen işki arazdıktı küşeytüwdi közdedi. Basqanı bılay koyğanda, ağartuwşılqtıñ özine aramza sıypat berildi. Bir ğasır boyına jantösilim jaw jağalaspen kelgen erewilşil halıqqa endi älgindey qamqorsığan ayla-şarğınıñ qaqpanı qurıldı. Kitaptan göri zeñbirekti, mektepten göri äskeriy bekinisterdi köbeytip jatqan ökimetten seskengender ayaq jetpes şölderge şegindi. Seskenbegender sayasıy itarşılıqqa jüginip, esiktegi jalşılıqqa peyil boldı. Şuraylı jerler, şıraylı käsip pen kızmet ortalıqtan ädeyi köşirilip äkelingenderge ğana buyırdı. Şet aymaqtardıñ damuwına bölinetin qarjı tüp-tutasımen sırttan qonıstanuwşılarğa jumsaldı. Al buratanalardı da oquwğa tartpaq bolğandar, patşa sarayı ulıqtarınıñ birewiniñ dala gubernatorına aşıq jazğanınday, "şekten şıqqan adam süygiştik" dep keleke etildi. Eger osı ğasır basında qazaqtardan da sanawlı oqığandar şığıp, orısşa sawat aşqandar bir protsentke jetse, oğan mansapqor dala däwlettileri men oquw-bilim añsağan tüzdikterdiñ öz qarajatı jumsaldı.

Jan iyesi jarıqqa talpınbay tura almaydı. Öz-özinen joyılıp ketüwge peyil eş maqulıq joq. Halıq ta solay. Qanşa zorlıq körse de, zombılıq körse de ümitin üzbeydi. Özindey jurttardın qolı jetip jatqanğa öz qolın da jetkizbek bolıp tırısadı. Tap sonday däme budan segiz ğasır burın bizdiñ bir jerlesimizdi ğılım izdetip, Küngey Aziyağa sabıltqan edi. Ötken ğasırda da tap sonday talap tulparların erttep mingender şığa bastadı. Bir kezdegi Äl-Farabiydiñ janqiyarlıq talabın Arab halifatınıñ äkelik kamqorlığı dep qalay ayta almasaq, ötken ğasır soñındağı dala azamattarınıñ bilim jolındağı nar-täwekelin de patşalık samoderjaviyeniñ äkelik qamkorlığına jatqıza almaymız. Şet aymaqtağılardın da sawatın aşıp, bilimge tartuwdın jüyeli sayasatı boldı. Biraq, ol bizdiñ dalamızğa osı ğasırdıñ ekinşi on jıldığınan bastap ene bastadı. Demek, oğan deyingi oquw, bilimge umtıluw - ulttıq bolmısımızdıñ etene zärüwlikterinen tuwındağan ruhani janqiyarlıq. Bir ekonomikalıq-koğamdıq ürdistiñ däwreni äbden tawsılıp, ekinşi ekonomikalık-koğamdık ürdistin äbden ornığa bastağanın bayqağan ulttıq sananıñ tarihiy damuwdı özinşe payımdağan etene köregendigi. Onday qubılıstı aydalağa aparıp telüw äbestik bolar edi. Ulttıq ruhani ömirşeñdigimizdiñ tereñine boylay payımdawdan ädeyi jaltaruw bolar edi. Onday közkaraspen qarasaq, Abay sındı alıp tulğalardıñ kemengerlik bolmısına atımen mañaylay almas edik.

Abaydıñ adam körmegen janqiyarlığı men eren kubılıs sanalarday erekşeligi - otarşıl kemsitüwşilik bar jerde bolmay qoymaytın taysaluwdıñ ornıña taytalastı, jiyrenüwdiñ ornına üyrenüwdi, jaramsaqtıktıñ ornına jarastıqtı, mansap quwğan baqqumarlıqtıñ ornına bilim quwğan bäsekeni siñistirip, ultımızdıñ ruhani qaysarlığın atımen jaña qasiyetterimen bayqatqandığı.

Öytkeni, halqına janı şındap aşıytın qayratker orğa jığatın emes, örge bastaytın jol silteydi.

Abay da aqıl aytpas burın qıylı zamannıñ bar qıyturqısın öz basınan ötkerip kördi. Onın sol kezdegi ewropalık sayahatşılardıñ awzınan “Dala Tsitseronı” degen ataq alğan şonjar äkesi eski men jañağa birdey jorğa boldı. El jaqsıları men patşa äkimşiligine sözin birdey ötkize bildi. Sonday asa aqıldı, köregen äke bawlığan uğımtal jas medresede musılmanşa, mektepte orıssa qatar oqıp jürgen jerinen awılğa kaytarılıp, biylikke aralasadı. Ruw men ruw, eski ürdis pen jaña ürdis, ruwlıq-taypalıq psihologiya men samoderjaviyelik otarşıldık betpe-bet şarpısqan tartıs pen talastıñ ortasında jürip, esesi ketip jatqan eliniñ joğın joqtawğa küş saldı. Biraq eñbegi zaya ketti. Qandastarı qızğanışpen, otarşıl

ulıqtar senimsizdikpen qaradı. Qapa bolğan jigerli azamat biylikti tastap, akındıqtıñ soñına birjola tüsti. Qalğan jıyırma jıl ğumırın tek kana oqıp bilüwge, tek qana şığarmaşılıqqa jumsadı. Ol eñbegi, endi, mine, adamzat aqıl-oyınıñ asqaralı tulğasına aynaldırıp otır. Aqın Abay qazaqtıñ suwırıpsalma poeziyasın şın mänindegi realiystik jazba poeziyağa aynaldırdı. Burın-sondı köterilmegen takırıptardı köterdi. Burın-soñdı ürdiske enbegen janrlardı ürdiske engizdi. Sırt sıypattaw, sırt däriptewdi qoyıp, adamnıñ işki janına üniletin, bolmıstıñ tuñğıyıq qaltarıstarın aşatın asa mändi filosofiyalık-älewmettik liyrika tuwğızdı. Şığıs poeziyyasına tän näziktik, äwezdilik, oynaqılıq Batıs ädebiyetine tän jiti zerttewşi zerdemen bayıdı.

Eger Abay bolmasa, osı ğasırdıñ basında-aq azamattıq kemeldilikke, süwretkerlik salıyqalılıqqa, stildik är aluwandıqqa, zamanmen birge attap, zamandaspen mundas bola alatınday älewmettik payımğa iye bolğan jazba ädebiyet mektebi: şın mänindegi Abay mektebi qalıptaspas edi. Mağjan Jumabayev, Berniyyaz Küleyev, Şäñgerey Bökeyev, Şäkärim Qudayberdiyev liyrikasında, Älihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursınov, Ğumar Qaraşev, Halel Dosmuhamedov, Muhamedjan Seralinderdiñ sayasıy-ğılımıy kösemsözderinde, Sultanmahmut Torayğırov, Spandiyar Köbeyev, Mirjaqıp Duwlatov, Jüsipbek Aymawıtov şığarmalarında bar bitimimen köringen bul mektep Abay jüyelegen jaña ulttıq estetikalıq älemnin qanşalıqtı sındarlı ekendigin ayqın tanıttı.

Tüp bastawı osı käwsar bulaqtan bastalğan köp salalı, köp jayarlı körkem ädebiyetimiz 20 ğasır zobalandarı tusında öz halqına zor ruhani medet boldı. Tek öz jurtın ğana emes, burınğı keñestik keñistikte, tipti älemdik deñgeyde talğampaz kawımnıñ suwsının qandıra alatın ruhani när tawıp bere aladı. Biz bunıñ bäri üşin de bir jarım ğasır burın estetikalık oydıñ tıñ jazirasına batıl attağan Abaydıñ kaysar talantına qarızdarmız.

Abay Qunanbayulınıñ älemdik sanadan öz ornın alatınday elewli kubılıs boluwı tek onıñ ädebiy izdenisterimen şektelmeydi. Ädebiyet - Abaydıñ külli düniyelik bolmısqa, adamıy, ulttıq, kisilik, tarihiy, zamanalıq bolmıstarğa boylaytın käwsar dariyası, ejelgi düniyeden mäñgilikke deyin köl-kösir kösilip jatqan ruhani älemge, ruhani ğarışqa, uwniyversiywm dep atalatın ğalamıy düniyeni ğajayıp qıyırlarına şeger bir jağınan azaptı, bir jağınan läzzattı saparınıñ bastaw qaqpası, äri tereñge boylap, kemelge umtılar talpınıstarınıñ altın baspaldağı boldı. Abaydıñ oyşıldıq qarımı men zerttewşilik tegewrinin de öz zamanınıñ şım-şıtırıq kayşılıqqa tolı şındığı belgilep berdi. Sol şıtırmannan şığar jol izdep

jürip, ol öz halqınıñ ulttıq bitimin jan-jaqtı payımdadı. Onıñ basındağı taqsiretti egjey-tegjeyli taldadı. Söytip, keseline dawa, keleşegine bağıt qarastırdı. Halkına qamqor, ultına janaşır bolam dep jürip, külli adamzatqa meyirban gümanistik örege köterildi. Kisi men kisiniñ de, halık pen halıktıñ da arasında bola beretin kiykiljinderdiñ bärinen joğarı tura bildi. Ulıqtardı unatpağanımen, körşi orıs halqına, basqa da halıqtarğa zor iltiypatpen qaradı. Patşalıq biylikti mansuqtağanımen, ulı orıs mädeniyetinen tälim aldı. Az halıqtı da, köp halıqtı da bawırlastıratın ruhani ıkpaldastıq dep tüsindi. Adamğa adam balasınıñ bärin dos sanadı. Onı batısqa, şığısqa, alısqa, jaqınğa bölmey, birtutas kubılıs retinde qarastırdı. Dala ömirin tüzetüw üşin tolassız jetilip, tolassız şındalıp jatqan adamzattıq qawımdastıqtın tınıs-tirligine üñilüw kajet boldı. Söytip, ol öz däwirindegi öz jurtınıñ älewmettik bolmısımen şektelmey, onı qalay sawıqtıruw men sawattandıruwdıñ amalın izdedi. Öz payımın ortağa saldı. Ol qazaq ziyalılarınıñ osı ğasır basındağı älewmettik progreske talpınısına ayta qalarlıqtay ıqpal etti. Onımen koymay, qazaqtıñ jıyırmasınşı ğasırdağı qoğamdıq sanasına tikeley äserin tiygize aldı. Abaydıñ älewmettik oyşıldığına tereñirek üñiletin tus - qazirgi kezeñ. Qoğamımızda tübegeyli özgerister bolıp jatqan bügingi künder.

Osı turğıdan kelsek, dala filosofi halqına janı aşuw degen onımen qosıla jılaw emes, oğan özin-özi şındawdıñ sara jolın ayqındap berüw dep tüsingeni eşqanday kümän tuwğızbaytın bası aşıq mäsele.

Abaydı munday nartäwekelge bel buwğızğan, onıñ osınşalıq namısın kayrağan qazaq dalasındağı kemsitüwşilik sayasat pen onıñ şaşbawın kötergen älewmettik kölgirlik edi. Olardı jağadan alıp, jağalasa ketkennen män şıqpaytının tüsindi. Kenesarı köterilisi ayaqtalar kezde düniyege kelgen säbiy besikten beli şıqpay jatıp, derbes el boluwdan birjola küder üzip, bötenniñ kösewin kösep, däreje izdegenderdiñ qırqıljıñ qırqısın körip östi. Täweldilik mızğımastay bop ornığıp, boları bolıp koyğannan keyin anğal halıqtı bosqa arandatuw parasattılıqqa jatpaytınına közi jetti. Ese kaytaruwdıñ jolı bar ma? Bar.

Abayğa aytqızsañız: "äweli mal tap", - deydi. Öytpese: "qarnı aş kisiniñ köñilinde aqıl, boyında ar, ğılımğa kumarlık qaydan tursın? Mal tapsa, qarın toyadı. Onan soñ bilim, öner kerek eken." Öner-bilimdi qaydan izdegen jön?

Abayğa aytqızsañız: "Orısşa oquw kerek, hikmet te, mal da, öner de, ğılım da - bäri orısta tur. Orıstıñ ğılımı, öneri - düniyeniñ kilti. Onı bilgenge düniye arzanıraq tüsedi".

Estir kulaq tosırqaytındar tosın jawap. Tım payda quwğan, baq quwğan utilitarlık közqaras emes pe? Munday akıldıñ patşa ulıqtarı taratıp jürgen pikirden nesi özge? Ulık jalba tımaqtı tüz adamın kemsite berüwdi közdeydi. Abay tezirek teñ etüwge asığadı. Onıñ uğımında sol astam ortanıñ "Zararınan qaşıq, paydasına ortaq boluw üşin de oquwın, ğılımın bilmek kerek. Sen onıñ tilin bilseñ, kökirek köziñ aşıladı. ärbirewdiñ tilin, önerin bilgen kisi sonımenen birdeylik dağuwasına kiredi de, asa arsızdana jalınbaydı ". Sonda budan şığatın qorıtındı: kemsingennen mädeniyetin meñgerip, qomsınğannan bilimindi asırıp qana ese qaytara alasıñ. Äytpese, az ben köptiñ, küşti men älsizdiñ arasında basqaşa teñdik boluwı eş mümkin emes eken.

Änşeyin qıyqarlıqtay körinetin bul qağıydasın Abay öz ömirimen däleldep şığa aldı. Aydaladağı kiyiz tuwırlıqtı awılda jatıp, orıs klassikasın tügelge juwıq oqıp qana qoymay, şetinen qazaqşağa awdarıp, el arasına nasihattawmen şuğıldandı. Ol az bolğanday, orıs tili arqılı Bayron, Gete, Şiller, Lesaj, Dyuma, Mitskeviyçterdi zerdelep, kazaqşa söyletüwge tırıstı. Tipti, köne grek, ejelgi Rim däwirlerine tereñdep, Aristotel men Sokrattan bastap, Spinoza men Spenserge deyingi asa körnekti oyşıldardı şuqşiya zerttedi. Darvindi aqtarıp jaratılıstanuw jetistikterimen tanıssa, New-York universiytetiniñ professorı Djon Wilyam Dreperdin eñbekterine den koyıp, Ewropanıñ aqıl-oy damuwınıñ tarıyhına, katolitsizm men ğılımnıñ arasındağı qarım-qatınas tarıyhına qanıqtı. "Meniñ qağbam endi batısqa awıstı", - dewi de sondıqtan edi.

Sezimtal aqın, sergek oyşıl, ğulama dala tirşiligin özge düniye tirşiligimen salıstıra zerttep barıp tüsingisi keldi. Bala kezinen tanıs arab, parsı tilindegi kitaptardı qayta aqtarıp, Şığıs poeziyyasına, tarıyhına, filosofiyasına sonı közqaraspen qarap, jañaşa bağa berdi. Äsirese Tabari, Rabğüzi, Raşid-äd-din, Babır, Abılğazı eñbekterine erekşe zeyin koydı. Şığıstıq logika men musılman quqığın üñile zerdeledi. Öz tusındağı Kindik Aziya men Küngey Aziyanıñ mädeniy-ruhaniy ömirinen meylinşe habardar otırdı.

Abay zerdesi tek sırtkı düniyege ğana nazar awdarıp qoymay, ulttıq bolmıstı payımdaytın töl muralarğa da köñil böldi. Qorqıt, Asan Qayğı, Atalık, Sıpıra jırawlar, Qodantayşı, Qaztuwğan, Dospambet, Şalkiyiz, Marğasqa, Jiyembet akındar jırlarındağı uwayım men jiger, Bükar, Töle, Qazıbek, Äyteke ösiyetterindegi ömirşildik - Abay düniyetanımınıñ eñ tereñ jäne etene qabattarı edi.

Oğan ğulamalar Qoja Ahmet İyassawi, Äl-Farabi, Jüsip Balasağün, Mahmud Qaşkari, Muhamed Haydar Duwlati, Qadırğali Jalayır, Mü-

hammed iybn Qays, Huwsan Addıyn Barşınleginiñ enbekterin qossanız qazaq akınınıñ köp kabattı, köp atıraptı düniyetanımına eriksiz kayran kalar ediniz.

Eki alıp kurlıqtı altın kisedey ayqara quşaqtatıp jatkan ejelgi saharada qalıptaskan ğulamalıq oy-sananıñ qanşalıktı tereñ, qanşalıqtı keñ qarımdı, belgili bir mädeniyet, mektep, ağım awqımına tutqındalmaytınday qanşalıktı bostan äri azat bolatınına köziniz jete tüser edi.

Abaydıñ közşolası kanday ulan-ğayır keñ bolsa, tandanğan, qızıqqan, jiyrengen, qumartqan, alğan öserleri sonday ulan-asır, bayqağan-tüygen parasat-payımı sonşama tereñ edi.

Biraq onıñ munşalıq kürdeli ruhani älemine erekşe bir sındarlılık bitirip turğan äser men oy, sezim men zerde, äwen men beyne arajigin ajıratpay, ayquşaq qawışıp jatatın şınayı adamıylıq, şınayı azamattıq kemeldilik. Nege de bolsa, damuw turğısınan qarağan, diyalektikalıq serpin. Toqmeyil toğışarlıqqa boy bergisi kelmeytin şınşıldıq pen uwayım.

Aziyanıñ şetqaqpay tükpirinde tuwıp-ösken tüz aqınına munday ruhani ratsionalizm, adamgerşil maksiymalıyzm qaydan bitip jür? Onıñ şığarmalarına ol kezde Ewropanıñ özi tügel moyınday qoymağan, adamdı bastı tulğa, adamgerşilikti - bastı qasiyet sanaytın kayta örlew murattarı, şın mänindegi kayta quruwşılıq közkarastar qaydan darıp jür?

Oqığan kitaptan ba, zamannan ba, ortadan ba, künde-künde köz aldında köleñdep turğan köñilsiz bolmıstan ba?

Durısı - soñğısı. Qara basınıñ özi el bağam dep alıs-julıstan mezi bolıp, mıñmen jalğız alısıp, äbden qajığan sananı, äsirese, sarğaytqan - düniye tügel özgerip jatsa da, özgermey qoyğan dala tirligi, qır turmısı edi. Dalıyğan dalanıñ qay qıyırınan da közge urıp turğan - melşiygen meşewlik edi. Sonı äli uğıp bolmağan añğal jurt edi.

Küni keşe özinen özgeniñ bärine kületin awıldastarın tıñday jürip “bizden basqanıñ bäri anturğan, eñ täwir halıq biz ekenbiz” dep oylap qalğan añğal uğımmen aynalasına köz tastay barlasa, keşegi keleke qılıp jürgenderdiñ bäri ozıp ketken. Birewlerdiñ “ekpegen egini joq, şığarmağan jemisi joq”, sawdagerine deyin jürmegen jeri joq, qılmağan käsibi joq”. Birewleri “soldattıqqa da şıdaydı, qazağa da şıdaydı, molda, medrese saqtap, din kütüwge de şıdaydı”. Birewleriniñ biz qulı, küñi kurlı da joqpız”, “birimiz jalşı, birimiz qoş aluwşımız”, “bağanağı maqtan, külgen, kuwanğan qayda?” Abaydıñ aqıl-sanasın tügel jawlap alğan osı sawal, bunıñ bärin “elemegen kisiniñ ne düniyede, ne ahiyrette bası bir awırmay qalmasa kerek”. Kereñnin bası ahirette awıra ma, joq pa? Al

kemeldiñ bası bul düniyede jürip-aq äbden dal boları sözsiz. Biraq onday "ünemi uwayım-qayğımen jüre alamız ba? Ünemi qayğığa jan şıday ma? " Batıs pen Şığıs ğulamaların aqtara-aqtara kelip, tapkan tüyini: qudaydıñ özi de ras, sözi de ras; ol eşkimge aram bol, qanişer bol, masıl bol degen emes; endeşe, kudayğa qulaq aspay, quwlıq tüzelmeydi; qulıq tüzelmey turıp, qulqın aram işkenin koymaydı; adalğa jürmey, adam tüzelmeydi; adam tüzelmey, qoğam tüzelmeydi; halıq tüzelüw üşin ärkim jeke-jeke özin-özi tüzewi kerek. Ol üşin "quwanbasqa kuwanıp, uyalmasqa uyalatının" qoyuı kerek. Odan arıltatın jalğız dawa: eñbek. Abaydıñ uğımında: "Eñbek tanımdı arttıradı. Eñbek estigen närseni bekite tüsedi. Adam alğan bilimin retke keltiredi, kerektini kereksizden surıptap, aqıldı boladı". Sondıqtan da, ol eñbekti barşa iygiliktiñ negizi, oğan degen süyispenşilikti adamdıq ömirdiñ bastı mäni men maqsatı dep sanaydı. Al jalqawlıqtı barşa qırsıqtıñ, odan tuwındaytın jaramsaqtıqtı barşa qiyanattıñ, maqtanşaqtıqtı tüzelüwden ümitin üzgen beyşaralıqtıñ tüp atası dep tüsindiredi. Halıqtı "tüzelmeytin qayırşığa" aynaldırmaytın amal: "Egin, sawda, käsip, ğılım" dep biledi. Ol tek ıjdahat pen ınta bar jerde ğana jüzege asadı. Abaydıñ: "Quday sağan eñbek etüwge jetkilikti küş berdi. Biraq sen eñbek etpeysiñ. Quday sağan ğılım berdi. Biraq sen oqımaysıñ. Quday sağan sana berdi, sen onı joğalttıñ. Sen erinbey eñbek etseñ, şıdamdılıkpen izdep, paydalı jumıs jasasañ - bay bolar ediñ", - dep jazğıratını da sondıqtan.

Ol tek enbek etüwdiñ arqasında ğana adam moraldıq jağınan kemeldenip, ot basına, jas urpaq tärbiyesine, atalıq, analık, dostıq, joldastıq, tuwısqandık parızğa degen közqarastı özgerte aladı dep sanaydı. Äytpese, atadan qalğan malğa masattanğan masıl, el üstinen kün körgen jımısqı özgedegige köz süzgen ölermen baqastıq pen urlıqtı, jalqawlıq pen jaramsaqtıqtı, qatigezdik pen mansaptıqtı örşitpese, üy qulkın da, tüz qulkın da tüzey almaydı. Abay barşa uğımnıñ şın mänin aşıp beretin birden bir ölşem - eñbekke közkaras dep sanaydı. Altınşı sözinen" mına bir üzindini keltireyikşi: "Qazaq aytadı: "Birlik bolmay tirlik bolmaydı", - dep. Sondağı aytıp otırğanı qay birlik?. Qazaq oylaydı. at ortaq, as ortaq, kiyim ortaq, döwlet ortaq bolsa eken deydi. Olay bolğanda baylıqtan ne payda, kedeylikten ne zalal? Ağayın qurımay mal izdep ne kerek? Osı ma birlik? Joq, birlik - akılğa birlik, malğa birlik emes. Birlik malğa satılsa, anturğandıq. Ağayın almay birlik kılsın. sonda ärkim nesibesin kudaydan tileydi, ne şaruwa izdeydi. Äytpese, eli birine biri päle izdeydi. Munıñ qay jerinen birlik şıqtı?

"Irıs aldı - tirlik" deymiz. Kay tirlik?. Janı kewdeden şıqpağandıq pa? Onday tirlik iytte de bar. Ol aytılğan tirlik bul emes. Kökirek, köziñiz

tiri bolsa, sonı aytadı. Öziñ tiri bolsan da, kökireginiñ äli bolsa, aqıl tabuwğa söz uğa almaysıñ. Adal eñbekpen erinbey jürip mal tabuwğa jiger qıla almaysıñ".

Aytuwday-aq aytqan emes pe? Jalpı, biz qazir qolğa alıp jatqan köp bastamanıñ däyektemesin basqa jaqtan izdewdiñ qajeti joq. Bärin de Abaydan tabasıñ.

Bügingi halıqaralıq jağdaylarğa baylanıstı ustanıp otırğan memlekettik işki-sırtkı sayasatımızğa da jawaptı Abaydan tabuwğa boladı. "Adamzattıñ bärin süy bawırım dep" degen joldardan halıqtar dostığı aqın üşin qatar ömir sürüwdiñ jalan diplomatiyası ğana emes, tirşiliktiñ negizgi mağınasın aykındaytın ulı murat ekeni körinedi. Aqın közkarasın kazirgi tilge salsaq, özge eldermen dostık qarım-qatınasta, ıntımaqtastıqta boluw sayasatı - bizdiñ el bolıp qatarğa kosıluwımızdıñ alğışarttarınıñ biri. Özge ösken el ne istese sonı iste, ğılımın, mädeniyetin meñger deydi Abay. Ol üşin özgelermen "mädeniy, ekonomikalıq, sayasıy aralastıq kerek, onıñ atı, bügingişe aytsaq, integratsiya.

Al "Biriñdi, qazaq, biriñ dos, körmeseñ istin bäri bos" degen sözderi şın mäninde ult bolıp uyuımızdıñ negizgi şartı. Öz halkımızdıñ müddesi üşin küreste dostıq, tatuwlıq, birlik kerek pe? Kerek. Endeşe, Abay sözin tereñirek uğınıp, onımen özgelerdi uyaltuwğa emes, özimizdi özimiz uyaltuwğa tırısayıq.

Özgeşe tarihiy jağdayda ömir sürgen qazaq halqına budan äri burınğışa tirşilik etüwge bolmaytının, zaman talabına say eñbek etip, käsipti, sawdanı meñgerüw kerektigin de birinşi aytqan Abay. Yağni, qazaq kawımına älewmettik reformanı da, ekonomikalık reformanı da birinşi usınğan - Abay.

Jerinen, suwınan, täwelsizdiginen, biyliginen ayırılğan qazaqtı qutkaruwdıñ jalğız amalı - onıñ ruhani älemin, eldik, adamıy izgi kasiyetterin saqtap kaluw ekenin, sonda ğana onıñ ulttıq sıypatın aman alıp kaluwğa bolatının akın jaqsı tüsindi. Sol üşin jan ayamay küresti.

Abaydı muqıyyat oqığan adam onñ közkarastarı küni bügingi narıq ekonomikasımen de tikeley ündes ekenin ayqın añğarar edi. Abay älemi bizdi jeti tünde adastırmas Temirqazıq ispetti. Soğan qarap tirligimizdiñ durıs-burısın saraptay alamız. Öytkeni jandı jegidey jep jürgen köp sawaldıñ jawabın Abay äldeqaşan aytıp ketken. Abaydı oqıp otırıp-ak, köştiñ basın bayağıda-aq jönge salıp aluwğa bolatın edi. Sorlatqanda, birewdiñ uwaqıtı jetpeydi, birewdiñ uğımı jetpeydi, birewdiñ atımen zawqı joq.

Äytpese, köp düniye äweli sol ärkimniñ özin-özi tüzey almağandığınan örge baspay jatır emes pe?

Öz halqın "jurt bolsın, össin, önsin" deytin ärbir azamat äweli Abaydı oqısın, Abayğa qulaq assın. "Egerde esti kisilerdiñ qatarında bolğıñ kelse, küninde bir märtebe, bolmasa jumasında bir, eñ bolmasa ayında bir, özinnen özin. esep al! Sol aldıñğı esep alğannan bergi ömirdi qalay ötkizdiñ eken, ne bilimge, ne ahiretke, ne düniyege jaramdı, küninde öziñ ökinbestey qılıqpen ötkizippisin? Joq, bolmasa, ne qılıp ötkizgeniñdi öziñ de bilmey kalıppısıñ? ", - degen aqın sözin eske alayıqşı.

Eger ärkim bayağını qoyıp, özgeriske uşırağan on jıl, täwelsizdik alğannan bergi tört jıl işindegi tirşiligin oymen şolıp körse, qanşa mümkindikti qapı jibergenin, qanşama närseden ğapıl qalğanın ayqın añğarar edi. Äwelde ağayınğa, keyin ökimetke qol jayıp kalğan, öz qamın özi jemey, özgeden järdem kütetin älewmettik enjarlıq köp azamatımızdı älige deyin şuğıl özgerip jatqan uwakıt talabına iykemdelgizbey keledi. Sonıñ saldarınan, beyqamdıq pen beyberekettiktiñ qırsığınan sırtta öndiris pen şaruwa, üyde turmıs küyzelüwde. Birewden nuskaw kütip, ärkimge qol jayıp, aytpasañ bilmew, aqırmasan tüsinbew kesirinen amaldın ornına ayla, istiñ ornına söz, usınıstıñ ornına qolqa, döleldiñ ornına sıltaw, akıl-keñestin ornına ökpe-bopsa bel alıp baradı.

Tarıyhtıñ bergen mümkindigi men tabiğattıñ bergen baylığı äli de bolsa, ornın tappay, boska zaya bolıp jatqanı janğa qattı batadı. Ol üşin sırtqa ökpeleytin eşteñe joq. Täwelsizdigimizdi uwaktılı moyındadı. Qolqabıs-kömekterin usındı. Ekonomikamızdı, älewmettik-mädeniy damuwımızdı köterüw jolında birlese ärekettenüwge äzir ekendikterin bildirdi. Jan-jağımızben tatuw-tätti qarım-qatınastamız. Alıspen de, jaqınmen de alısıp-berisip jatırmız. Nağız isker ahuwal ornatuwğa ne kerektiñ bäri bar. Jetpeytini: Abay aytqan ınta men ıjdahat, bilüwge ıjdahat, üyrenüwge ıjdahat, enbektenüwge ıjdahat küşeyudiñ ornına älsirep bara jatqanday. Onıñ ornına Abay aytqan qırsızdıq pen qıyañqılık, "ötirik pen ösekti jündey sabağan" dawkestik pen danğoylık, öz elin özi añdığan" urlıq pen "jüz qarata eki jüz alarman bar" körseqızarlıq, qozğaw salıp qozdırğış" jikşildik pen "söz qıdırtqan, jurt qutırtqan partiyaşıldıq" azayar emes. Ekonomikalık belsendilikti, Abayşa aytsaq, "öz jerimen, öz elimen oyrandasıp, oysızdarğa qoynın aşıp, mal şaşuwmen", "halıqqa qayırı bar is bitirmey", "qardıñ suwı sıqıldı tez suwalar, enbek qılmay tabılar mal-däwlet", sayasıy belsendilikti daw joq jerden daw izdewmen, jaw joq jerden jaw izdewmen, älewmettik belsendilikti urınarğa qara tappay jüretin urdajıqtıqpen, är närsege bir tumsıq tığatın timiskilikpen şatıstı-

rıp aluw etek alıp baradı. Buğan renjimegende, nege renjiysiz? Özimizge özimiz ökpelewge mäjbürmiz. Sonıñ bäri "Şala meyir şala bayqaydı" demekşi, täwelsizdigimiz ben bostandığımızdıñ qadirin şala uğıp, şala bağalawdan şığıp jatqan keselder. Osı tusta ulı aqınnıñ: "bäygege at qossan, atıñdı tartıspaytın ağayın, atıñ kelse, bäygesine ökpeleytini qalay? Tınıştıq izdep, taba almay jürgen jurt tınıştıq körse, sätke turmay, tınıştıqtan jalığa kalatuğını qalay? Keseldi kisi er keletuğını nesi? Kedey kisiniñ ker keletuğını nesi? Qazaqtın şın sözge nanbay, qulak ta qoymay, tıñdawğa qolı da tiymey, päleli sözge, ötirikke serttey uyıp, bar şaruwası suwday aqsa da, sonı äbden estip ukpay ketpeytuğını kalay?" degen sözderi oyğa keledi. Osı bir jan ayqayınıñ bügingi bizdin qoğamğa da qatısı bar ekenin esten şığarmasaq bolğanı.

Özderiniz jaqsı bilesizder, bas qosqan ulı jıyındardıñ bärinde de men halqımızdıñ birligi men tatuwlığı tuwralı aytpay kalğan emespin. Öytkeni, älimsaqtan belgili, el boluwdıñ amalı - işki birlik.

Tarıyhtıñ barlıq kezeñinde dawdan da, jawdan da qazaq utılsa, tek birlik pen tatuwlıqtıñ azdığınan utıldı. Abaydıñ da özegin örtegen kayğı osı bolatın. Eger elde birlik bolsa, Abay:

"Bas basına biy bolğan öñkey qıyqım

Mineki, buzğan joq pa eldiñ sıyqın?

Birlik joq, bereke jok, şın peyil joq,

Sapırıldı baylığıñ, baqqan jılqıñ.

Basta mıy, qolda malğa talas qılğan,

Küş sınasqan kündestik buzdı-aw şırkıñ", dep ökiner me edi?

Biraq, Abay tağı da bılay deydi: ".Burıngı ata-babalarımızdıñ bul zamandağılardan artıq eki minezi bar eken. Ol eki minez qaysı desen, äweli, ol zamanda el bası, top bası degen kisiler boladı eken. Köşi-qondı bolsa, daw-janjaldı bolsa, biylik solarda boladı eken. "Eki tizgin, bir şılbırdı berdik sağan, bergen son, qaytıp buzılmaq tügil, jetpegenindi jetiltemin", - dep jamandığın jasırıp, jaqsılığın asıramın dep tırısadı eken. Onı zor tutıp, äwliye tutıp, onan son jaqsıları da köp azbaydı eken. Bäri de öz bawırı, bäri öz malı bolğan son, şınımenen jetesinde joq bolmasa, solardın qamın jemey kaytedi?!

Ekinşisi - namısqor keledi eken. At atalıp, aruwak şaqırılğan jerde ağayınğa ökpe, arazdıqqa qaramaydı eken, janın salısadı eken: . "Ağayın-

nıñ azarı bolsa da, bezeri bolmaydı", - dep, "Altaw ala bolsa, awızdağı ketedi, törtew tügel bolsa, töbedegi keledi" - desip.

Käneki, osı eki minez kayda?" (Abaydıñ "Qara sözderi", 39-söz).

El boluwdıñ kağıydasınday bolğan, pätüwa men birliktiñ közi - osı eki minez däl bügin ult tağdırı şeşiler tusta biz üşin burınğıdan da keregirek sekildi. Ras, men qazir Abayşa aşınıp, bul eki minez bizde mülde joq dep ayta almaymın. Öytkeni, otandastarım mağan eki märte märttik jasap, eki tizgin, bir şılbırdı senip tapsırıp otır. Olar üdesinen . şıqtı. Men de üwädemde turam: bäri de bawırım bolğasın, men de qarap qalmaymın, qamdarın jeymin. Olardan bölek uwayımım da joq, olardan bölek qayğım da joq. Neni de bolsa, elmen birge köremin, elmen birge tözemin, elmen birge jeñemin. Bul orayda basın aşıp aytatın bir mäsele: biz ekonomikadağı reformadan qanday bas tartpaytın bolsak, demokratiyadan da sonday bas tartpaymız. Öytkeni, demokratiyalık bostandık. joq jerde ekonomikalıq bostandık ta bolmaydı jäne kerisinşe, biz sol bostandıqqa qolbaylaw bolatın tustardı ğana tüzetemiz. Äytpese, uwaqıtşa qıyındıqtardı paydalana qoyıp, jeke üstemdik quratın jer täñiri bolayın dep jatqan eşkim de joq. Onday baybalam, şınında da, Abay aytqanday, keyistikti kündestikpen, tınış otıra almağandıkpen şatıstırıp alıp jatqandardıñ awzınan şığuwı mümkin. Bizdiñ dalada, arğı-bergide qırsızdıqka köp tözgenmen, qiyanatqa köp töze qoymağanın jaqsı bilemin. Özim üşin emes, elim üşin tolğanamın: bir basıma kerekti kay künde de tabarmın. Halqıma kerekti qalay tabam, qaydan tabam dep, qam jep jürüw tek kana meniñ emes, är azamattıñ isi men jadında boluwı kajet. Onımdı alıstağı, jaqındağı sayasatşılardıñ keybirewleri tüsinbegenmen, halqımız jaqsı tüsingenine rizamın.

Qısqası, Abay armandarı - tek bir ğana ult ustanatın murattar emes, külli adamzat ustanatın murattar. Qazaq topırağında onın orayın keltirüwge mümkindik endi tuwıp otır. Mına sizder men bizderge üles bop tiyip otır. Öytkeni, biz osı dalada ömir sürgen urpaqtardıñ işinde älgindey mümkindikke qol jetkizip otırğan eñ alğaşqı jäne birden-bir urpaqpız. Sondıqtan ulı oyşıl-demokrat, ulı ruhanıy reformator Abayğa eñ jaqın, eñ etene urpaq ta tek biz. Munday jaqındıq, munday etenelik bizge tarıyh aldında ülken jawapkerşilik jükteydi. Asıl ustaz ösiyet etken abzal murattardıñ tek qıyal bop qalmay, naqtı şındıqqa, naqtı älewmettik bolmısqa aynalar-aynalması, mına bizderge baylanıstı. Onıñ şığarmalarındağı şınayı gumanizm, adam müddesine degen ayrıqşa ınta, ayrıqşa qamqorlıq, ömirdiñ közine jaltarmay qaraytın şınşıldıq, enjarlıqtı, şalağaylıqtı, qıyanattı, suğanaqtıqtı jegidey jek köretin ruhani maksiy-

malizm bizdiñ bügingi jüzege asırmaq bastamalarımızdıñ da bastı sıypatına, bastı mazmunına aynaluwğa tiyisti.

Abaydın aytuwınşa, adamnıñ baqıttı boluwı üşin, onıñ ıntası men sol ıntanıñ maqsatına jetüwine bılayğı jurttıñ ıqılası kerek. "Dostıqtı dostıq şaqıradı", - deytini de teginnen tegin emes. Sondıqtan da, ol ulttıq bütindik, işki tatuwlıq, uwızday uyığan ıntımaqtı köp añsadı. Al halıq degenine jetüw üşin oğan da özin qorşağan ortamen däl sonday ıntımaq pen ıkpaldastıq kerek. Bul - bizdiñ bügingi tañda tağdırımızdı şeşetin eñ bastı tarihiy faktorlardıñ biri.

Biz de bügin ultişilik tatuwlastıkqa da, ultaralıq tatuwlastıqqa da, älemdegi barlıq el, barlıq halıqtarmen ıntımaqqa da, mädeniyetter arasındağı sabaqtastıqqa da Abayşa qarap, Abayşa qasterlewge erekşe män beremiz.

Qorıta kelsek, bügingi tañda bärimiz ulıqtap otırğan ulı aqılgöy osıdan bir jarım ğasır burın öz tusındağı örkeniyetten atımen şetqaqpay jatqan aymaqta jürip-aq, tek bügingi örkeniyet qana kamtamasız ete alar adamdar men halıqtardıñ bostandığı men jarastığına negizdelgen, izgiligi men iygiligi birdey biyik damığan azat qoğamnıñ qanday bolmağı kerek ekendigin de däl payımday alıptı.

Al bügin sol asıl jürek, abzal aqıl durıs sıypattağan kemeldilik koğamın oydağıday jüzege asırıp şığa alatın moraldıq mümkindik bizde bar. Akın armandağan ğılım da, öner de, käsip te, bilim de bayağıday tañsıq emes. Halqımız sawattı, mamandarımız bilikti. Elimiz tatuw. Qoğamnıñ üşten biri – otızğa tolmağan jastar. Tek sawatqa säykes qabilet, bilimge säykes sana, jastıqqa layıq jalın, jiger, jasampazdıq bolsa, Abaydıñ qolı tügili, awzın baylağan izgi maqsattardı iske asıruwdı uwaqıttıñ özi talap etip otır.

Abay jılın ötkizgen jaqsı. Abay jırın jattağan durıs. Al onıñ tereñ oyı men pikiri tek ayta jürer äñgime bolmay, künbe-küngi tirligimizge bir kirpiş bop qalanıp jatatın naqtı iske aynalsa, tipten quba-qup.

Ol üyretken tağılım men ol köksegen murattardı şın qasterley bilgenimizdiñ, ädilet pen abzaldıq ustazı aldındağı perzenttik qarızımızdı tereñ tüsinip, ötey alğandığımızdıñ birden-bir belgisi de osı bolıp tabıladı.

Bügingi elimizde jasalıp jatqan ulı isterdin nätijeli boluwına eñ kajetti närse - senim. Elge degen satqındıq eñ aldımen onıñ bolaşağına senbewden bastaladı. Al ulı Abaydın, uwayımşıl Abaydıñ bolaşaqqa degen senimin äste joğaltpağanın mına bir sözderinen körüwge boladı: "Ja-mandıqtı kim körmeydi? Ümitin üzbek - qayratsızdıq. Düniyede

eşnärseden bayan joq ekeni ras, jamandıq ta qaydan bayadap kaladı deysiñ? Qarı qalıñ qattı qıstıñ artınan kögi qalıñ, köli mol jaqsı jaz kelmewşi me edi", - deydi ulı aqın.

Aytqanıñ kelsin, jan baba!

El basına tüsken bügingi qıyın-qıstaw kezeññiñ bayansızdığına, halqımızdıñ köñilin şattıqqa böleytin kelisimge, jarastıkqa tolı rızdıqtı, molşılıqtı künderdiñ sarğaytpay erteñ-aq keletinine meniñ de senimim mol.

Abaydı bizben mäñgilik bir qılatın da osınday uğım, osınday senim.

Endeşe, Abay önegesi ärdayım köz aldımızda bolğay! Qay isimiz de Abay armandağan biyikten körine bergey!

Rahmet!

LATİN ALFABESİYLE QARA SÖZDER

1. Söz

Bul jasqa kelgenşe jaqsı ötkizdik pe, jaman ötkizdik pe, äytewir birtalay ömirimizdi ötkizdik: alıstıq, julıstıq, aytıstıq, tartıstıq - äwreşilikti köre-köre keldik. Endi jer ortası jasqa keldik: qajıdıq, jalıqtıq; qılıp jürgen isimizdiñ bayansızın, baylawsızın kördik, bäri qorşılıq ekenin bildik. Al, endi qalğan ömirimizdi qaytip, ne qılıp ötkizemiz? Sonı taba almay özim de qayranmın.

El bağuw? Joq, elge bağım joq. Bağuwsız dertke uşırayın degen kisi baqpasa, ne albırtqan, köñili basılmağan jastar bağamın demese, bizdi quday saqtasın!

Mal bağuw? Joq, bağa almaymın. Balalar özderine kereginşe özderi bağar. Endi qartayğanda qızığın öziñ tügel köre almaytuğın, urı, zalım, tilemsekterdiñ azığın bağıp beremin dep, qalğan az ğana ömirimdi qor qılar jayım joq.

Ğılım bağuw? Joq, ğılım bağarğa da ğılım sözin söyleser adam joq. Bilgeniñdi kimge üyretersiñ, bilmegeniñdi kimnen surarsıñ? Elsiz-künsizde kezdemeni jayıp salıp, qolına kezin alıp otırğannıñ ne paydası bar? Muñdasıp şer tarqatısar kisi bolmağan soñ, ğılım özi - bir tez qartaytatuğın küyik.

Sofılıq qılıp, din bağuw? Joq, ol da bolmaydı, oğan da tınıştıq kerek. Ne köñilde, ne körgen küniñde bir tınıştıq joq, osı elge, osı jerde ne qılğan sofılıq?

Balalardı bağuw? Joq, bağa almaymın. Bağar edim, qalayşa bağuwdıñ mänisin de bilmeymin, ne bolsın dep bağam, qay elge qosayın, qay hareketke qosayın? Balalarımnıñ özine ilgeri ömiriniñ, biliminiñ paydasın

tınıştıqpenen kererlik orın tapqanım joq, qayda bar, ne qıl derimdi bile almay otırmın, ne bol dep bağam? Onı da ermek qıla almadım.

Aqırı oyladım: osı oyıma kelgen närselerdi qağazğa jaza bereyin, aq qağaz ben qara siyanı ermek qılayın, kimde-kim işinen kerekti söz tapsa, jazıp alsın, ya oqısın, keregi joq dese, öz sözim özimdiki dedim de, aqırı osığan bayladım, endi munan basqa eşbir jumısım joq.

2. Söz

Men bala künimde estüwşi edim, bizdiñ qazaq sarttı körse, külüwşi edi "eneñdi urayın, keñ qoltıq, şüldiregen täjik, Arqadan üy töbesine salamın dep, qamıs artqan, butadan qorıqqan, köz körgende "äke-üke" desip, şığıp ketse, qızın boqtasqan, "sart-surt degen osı" dep. Noğaydı körse, onı da boqtap külüwşi edi: "tüyeden qorıqqan noğay, atqa minse - şarşap, jayaw jürse - demin aladı, noğay degenşe, noqay deseñşi, tükke ıñğayı kelmeydi, soldat noğay, qaşqın noğay, başalşik noğay" dep. Orısqa da külüwşi edi: "awıldı körse şapqan, jaman sasır bas orıs" dep.

Orıs oyına kelgenin qıladı degen.. ne aytsa soğan nanadı, "uzın qulaqtı tawıp ber depti" dep.

Sonda men oylawşı edim: ey, quday-ay, bizden basqa halıqtıñ bäri anturğan, jaman keledi eken, eñ täwir halıq biz ekenbiz dep, älgi aytılmış sözderdi bir ülken qızıq körip, quwanıp külüwşi edim.

Endi qarap tursam, sarttıñ ekpegen egini joq, şığarmağan jemisi joq, sawdageriniñ jürmegen jeri joq, qılmağan şeberligi joq. Özimenen özi äwre bolıp, birimenen biri eşbir şaharı jawlaspaydı! Orısqa qaramay turğanda qazaqtıñ ölisiniñ ahirettigin, tirisiniñ kiyimin sol jetkizip turdı. Äke balağa qıymaytuğın malıñdı kirelep sol aydap ketip turdı ğoy. Orısqa qarağan soñ da, orıstıñ önerlerin bizden olar köp üyrenip ketti. Ülken baylar da, ülken moldalar da, eptilik, qırmızılıq, sıpayılıq - bäri solarda. Noğayğa qarasam, soldattıqqa da şıdaydı, kedeylikke de şıdaydı, qazağa da şıdaydı, molda, medrese saqtap, din kütüwge de şıdaydı. Eñbek qılıp, mal tabuwdıñ da jönin solar biledi, saltanat, äsem de solarda. Onıñ maldılarına, quzğın tamağımız üşin, birimiz jalşı, birimiz qoş aluwşımız. Bizdiñ eñ bayımızdı: "säniñ şaqşı ayağıñ bilän pışıratırğa qoyğan ıydän tügil, şıq, sasıq kazaq", - dep üyinen quwıp şığaradı. Onıñ bäri - birin-biri quwıp qor bolmay, şaruwa quwıp, öner tawıp, mal tawıp, zor bolğandıq äseri. Orısqa aytar söz de joq, biz qulı, küñi qurlı da joqpız. Bağanağı maqtan, bağanağı quwanğan, külgen sözderimiz qayda?

3. Söz

Qazaqtıñ biriniñ birine qaskünem bolmağınıñ, biriniñ tilewin biri tilespeytuğınınıñ, ras sözi az bolatuğınınıñ, qızmetke talasqış bolatuğınınıñ, özderiniñ jalqaw bolatuğınınıñ sebebi ne? Hämma ğalamğa belgili danışpandar äldeqaşan bayqağan: ärbir jalqaw kisi qorqaq, qayratsız tartadı; ärbir qayratsız qorqaq, maqtanşaq keledi; ärbir maqtanşaq qorqaq, aqılsız, nadan keledi; ärbir aqılsız nadan, arsız keledi; ärbir arsız jalqawdan suramsaq, özi toyımsız, önersiz, eşkimge dostığı joq jandar şığadı.

Munıñ bäri tört ayaqtı maldı köbeyteminnen basqa oyınıñ joqtığınan, özge egin, sawda, öner, ğılım - solar sekildi närselerge salınsa, bulay bolmas edi. Ärbir mal izdegen malım köp bolsa, özimdiki de, balalarım da maldı bolsa eken deydi. Ol mal köbeyse, malşılarğa baqtırmaq, özderi etke, qımızğa toyıp, suluwdı jaylap, jüyrikti baylap otırmaq. Qıstawı tarlıq qılsa, arızı jetkendik, sıyı ötkendik, baylıq qızmetinen birewdiñ qıstawın satıp almaq, eptep almaq, tartıp almaq. Ol qıstawınan ayırılğan jäne birewge tiyispek, ya bolmasa orınsızdığınan elden ketpek - är qazaqtıñ oyı osı.

Osılar birine biri dostıq oylay ala ma? Kedey köp bolsa, aqısı kem bolar edi, maldan ayırılğandar köbeyse, qıstawı bosar edi dep, men ananı kedey bolsa eken dep, ol meni kedey bolsa eken dep, äwelde işimizben qas sağındıq. Äri-beriden soñ sırtımızğa şıqtı, jawlastıq, dawlastıq, partiyalastıq. Osınday qastarğa sözim ötimdi bolsın jäne de eptep mal jıyuwğa küşim jetimdi bolsın dep, qızmetke bolıstıq, biylikke talastıq. Sonan soñ ne mominnıñ balası böten jaqqa şığıp, eñbek qılıp, mal izdemeydi, egin, sawdanıñ keregi joq boladı. Öz basın özi osınday talaspenen kisi köbeytemiz dep partiya jıyğandardıñ bügin birewine, erteñ birewine kezekpen satadı da jüredi. Urılar tıyılmaydı. El tınış bolsa, onıñ urlığın eşkim süyemes edi. El eki jar bolğan soñ, kim ant işip aqtap, aramdığın jaqtap, süyeymin dese, soğan jaq bolıp süyenip, burınğıdan urlığın äldeneşe ese asıradı.

Eldegi jaqsı adamdardıñ bäriniñ üstinen beker, ötirik "şaptı, taladı" degen ärtürli ugolovnıy is körsetip, arız beredi. Oğan doznaniye - tergew şığaradı. Ötirik körmegenin kördim dewşi küwälar da äldeqaşan dayındap qoyılğan, bağanağı jaqsı adam saylawğa jaraması üşin. Ol adam basın qutqarmaq üşin jamandarğa jalınsa, onıñ da adamdığınıñ ketkeni, eger jalınbasa, tergewli, sottı adam bolıp, eşbir qızmetke jaramay, bası qaterge tüsip ötkeni. Ol bolıs bolğandar özi quwlıq, aram-

dıqpenen bolıstıqqa jetken soñ, momındı qadirlemeydi, özindey aram, quwlardı qadirleydi, özime dos bolıp, järdemi tiyedi dep, eger qas bolsa, bir türli özime de zalal jasawğa qolınan keledi dep.

Osı künde qazaq işinde "isi bilmes, kisi biler" degen maqal şıqtı. Onıñ mänisi: "isiñniñ tüzüwliginen jetpessiñ, kisiñniñ amalşı, aylalılığınan jetersiñ" degen söz. Üş jılğa bolıs saylanadı. Äwelgi jılı "Seni biz saylamadıq pa?" dep eldiñ buldanğandığımen küni ötedi. Ekinşi jılı kandidatpenen añdısıp küni ötedi. Üşinşi jılı saylawğa jaqındap qalıp, tağı bolıs bolıp qaluwğa bolar ma eken dep küni ötedi. Endi nesi qaldı? Osı qazaq halqınıñ osınday buzıqşılıqqa tartıp, jıldan jılğa tömendep bara jatqanın körgen soñ, meniñ oyıma keledi: Halıqtıñ bolıstıqqa saylaymın degen kisisi pälen qadärli orısşa obrazovaniye alğan kisi bolsın. Eger de ortalarında onday kisisi joq bolsa, yaki bar bolsa da saylamasa, uweznıy naçalnik penen voyennıy gubernatordıñ naznaçeniyesimen boladı dese, bul halıqqa bek paydalı bolar edi. Onıñ sebebi: äweli - qızmetqumar qazaq balalarına obrazovaniye berüwge ol da - paydalı is, ekinşi- naznaçeniyemen bolğan bolıstar halıqqa mindetti bolmas edi, ulıqtarğa mindetti bolar edi.

Üwä jäne naznaçeniye qılğanda tergewi, surawı barlığına qaramasa, ötirik arız berüwşiler azayar edi, bälkiy joğalar edi. Üwä jäne ärbir bolıs elde starşina bası bir biy saylanğandıq, bul halıqqa köp zalal bolğandığı körinip, sınalıp bilindi. Bul biylik degen bizdiñ qazaq işinde ärbir saylanğan kisiniñ qolınan kelmeydi. Buğan burınğı "Qasım hannıñ qasqa jolın, Esim hannıñ eski jolın", Äz Täwke hannıñ Kültöbeniñ basındağı künde keñes bolğanda "Jeti jarğısın" bilmek kerek. Äm, ol eski sözderdiñ qaysısı zaman özgergendikpenen eskirip, bul jaña zamanğa kelispeytuğın bolsa, onıñ ornına tatımdı tolıq biylik şığarıp, tölew salarğa jararlıq kisi bolsa kerek edi, onday kisi az, yaki tipti joq.

Burınğı qazaq jayın jaqsı bilgen adamdar aytıptı: "Biy ekew bolsa, daw törtew boladı" dep. Onıñ mänisi - taq bolmasa, jup biyler talasıp, daw köbeyte beredi degenmen aytılğan söz. Öytip biy köbeytkenşe, ärbir bolıs elden tolımdı-bilimdi üş-aq kisi biylikke jıl kesilmey saylansa, olar tüsse, jamanşılığı äşkere bilingendikpenen tüsse, äytpese tüspese. Ol biylerge dawger adamdar qalmay, ekewi eki kisini biylikke tañdap alıp, üstine birewdi posrednikke saylap alıp, bite berse; eger oğan da ıntımaqtasa almasa, bağanağı üş biydiñ birewin alıp, yaki jerebemen saylap alıp jüginse, sonda daw uzamay, bitim bolar edi.

4. Söz

Ärbir bayqağan adam bilse kerek: külki özi bir mastıq ekenin, ärbir mas kisiden ğafil köp ötetuğının da, ärbir mastıñ söylegen kezinde bas awırtatuğının. Bulay bolğanda, külkige salınğan kisi ne şaruwadan, ne aqıldan, ne bir uyat kelerlik isten qur, ğafil köp ötkizip otırsa kerek. Osınday ğafildik köp ötkizip, ölmegen kisiniñ ne düniyede, ne ahiyrette bası bir awırmay qalmasa kerek.

Ärbir uwayım-qayğı oylağış kisi ne düniye şaruwasına, ne ahiret şaruwasına özgeden jıynaqıraq bolsa kerek. Ärbir jıynaqılıqtıñ tübi käniş bolsa kerek. Endi olay bolğanda, ünemi uwayım-qayğımenen jüre alamız ba? Ünemi külmey jürüwge jan şıday ma eken? Joq, men ünemi uwayım-qayğımenen bol demeymin. Uwayım-qayğısızdığıña uwayım-qayğı qıl dağı, sol uwayım-qayğısızdıqtan qutılarlıq orındı hareket tabuw kerek häm qıluw kerek. Ärbir orındı hareket özi de uwayım-qayğını azaytadı, orınsız külkimenen azaytpa, orındı hareketpen azayt!

Şığar esigin taba almay, uwayım-qayğınıñ işine kirip alıp, qamalıp qalmaq, ol özi de - bir anturğandıq. Jäne ärbir jaman kisiniñ qılığına külseñ, oğan rahattanıp külme, ıza bolğanıññan kül, ızalı külki - özi de qayğı. Onday külkige ünemi öziñ de salınbassıñ, ärbir jaqsı adamnıñ jaqsılıq tapqanına rahattanıp külseñ, onıñ jaqsılıqtı jaqsılığınan tapqandığın ğıbrat körip kül. Ärbir ğıbrat almaqtıñ özi de mastıqqa jibermey, uwaqıtımen toqtatadı. Köp külkiniñ bärin de maqtağanım joq, onıñ işinde bir külki bar-aw, quday jaratqan ornımenen işten, kökirekten, jürekten kelmeydi, qoldan jasap, sırtımenen bet-awzın tüzep, bay-bay külkiniñ änin sändep, ädemişilik üşin kületin boyama külki.

Adam balası jılap tuwadı, keyip öledi. Eki ortada, bu düniyeniñ rahatınıñ kayda ekenin bilmey, birin-biri añdıp, birine-biri maqtanıp, esil ömirdi eskerüwsiz, bosqa, jaramsız qılıqpen, qor etip ötkizedi de, tawsılğan künde bir kündik ömirdi bar malına satıp aluwğa taba almaydı.

Quwlıq sawmaq, köz süzip, tilenip, adam sawmaq- önersiz iyttiñ isi. Äweli qudayğa sıyınıp, ekinşi öz qayratıña süyenip, eñbegiñdi saw, eñbek qılsañ, qara jer de beredi, qur tastamaydı.

5. Söz

Kökirek tolğan qayğı kisiniñ özine de biyletpeydi, boydı şımırlatıp, buwındı qurtıp, ya közden jas bolıp ağadı, ya tilden söz bolıp ağadı. Qazaqtar: "Ä, quday, jas baladay qayğısız qıla gör!" dep tilek tilegenin özim kördim. Onısı - jas baladan göri özi esti kisi bolıp, eskermes närsesi joq-

sıp, qayğılı kisi bolğansığanı. Qayğısı ne deseñ, maqaldarınan tanırsıñ: äweli - "Tüstik ömiriñ bolsa, kündik mal jıy", "Öziñde joq bolsa, äkeñ de jat", "Mal - adamnıñ bawır eti", "Maldınıñ beti - jarıq, malsızdıñ beti - şarıq", "Er azığı men böri azığı jolda", "Erdiñ malı elde, erikkende qolda", "Bergen perde buzar", "Alağan qolım - beregen", "Mal tapqan erdiñ jazığı joq", "Baydan ümitsiz - qudaydan ümitsiz", "Qarnıñ aşsa, qaralı üyge şap", "Qayranı joq kölden bez, qayırı joq elden bez" degen osınday sözderi köp, esepsiz tolıp jatır.

Bul maqaldardan ne şıqtı? Mağlum boldı: qazaq tınıştıq üşin, ğılım üşin, bilim üşin, ädilet üşin qam jemeydi eken, mal üşin qam jeydi eken, biraq ol maldı qalayşa tabuwdı bilmeydi eken, bar bilgeni maldılardı aldap almaq yaki maqtap almaq eken, bermese onımenen jawlaspaq eken. Maldı bolsa, äkesin jawlawdı da uyat körmeydi eken. Äytewir urlıq, quwlıq-sumdıq, tilenşilik, soğan uqsağan qılıqtıñ qaysısın bolsa da qılıp jürip, mal tapsa, jazalı demesek kerek eken.

Bulardıñ jas balanıñ aqılınan nesi artıq? Biraq, jas bala qızıl oşaqtan qorquwşı edi, bular tozaqtan da qorıqpaydı eken. Jas bala uyalsa, jerge ene jazdawşı edi, bular neden bolsa da uyalmaydı eken. Sol ma artılğanı? Qolımızdağını ülestirip talatpasaq, biz de özindey bolmasaq, bezedi eken. İzdegen elimiz sol ma?

6. Söz

Qazaqtıñ bir maqalı: "Öner aldı - birlik, ırıs aldı -tirlik" deydi. Birlik qanday elde boladı, qaytse tatuw boladı - bilmeydi. Qazaq oylaydı: birlik - at ortaq, as ortaq, kiyim ortaq, däwlet ortaq bolsa eken deydi. Olay bolğanda baylıqtan ne payda, kedeylikten ne zalal? Ağayın qurımay mal izdep ne kerek? Joq, birlik - aqılğa birlik, malğa birlik emes. Malıñdı berip otırsañ, atası basqa, dini basqa, küni basqalar da jaldanıp birlik qıladı! Birlik malğa satılsa, anturğandıqtıñ bası osı. Ağayın almay birlik qılsa kerek, sonda ärkim nesibesin qudaydan tileydi, äytpese qudaydan tilemeydi, şaruwa izdemeydi. Äweli birine-biri päle izdeydi. Ne tüsin, ne ajarın, ne ökpesin buldap, ol bolmasa, bir päle salıp, qorğalatıp, äytewir birin-biri aldawdıñ amalın izdesedi. Munıñ qay jerinen birlik şıqtı?

"Irıs aldı - tirlik" deydi, ol qay tirlik? Ol osı jan kewdeden şıqpağandıq pa? Joq, onday tirlik iytte de bar. Onday tirlikti qımbat körip, buldağan adam ölimdi jaw körip, ahiyretke duşpan boladı. Janın qorğalatıp, jawdan qaşıp, qorqaq atanıp, eñbek qıluwdan, qızmet qıluwdan qaşıp, erinşek atanıp, ez atanıp, düniyede älgi aytılğan ırısqa duşpan boladı. Ol aytqan tirlik olar emes. Kökiregi, köñili tiri bolsa, sonı aytadı. Öziñ

tiri bolsañ da, kökiregiñ öli bolsa, aqıl tabuwğa söz uğa almaysıñ. Adal eñbekpen erinbey jürip mal tabuwğa jiger qıla almaysıñ.

Keseldi jalqaw, qıljaqbas,

Äzir tamaq, äzir as,

Sırtıñ - pısıq, işiñ - nas,

Artın oylap uyalmas,

bolıp jürip, tirimin deme, onan da alla jibergen aq buyrıqtı ölimniñ özi artıq.

7. Söz

Jas bala anadan tuwğanda eki türli minezben tuwadı: birewi - işsem, jesem, uyqtasam dep turadı. Bular- tänniñ qumarı, bular bolmasa, tän janğa qonaq üy bola almaydı. Häm özi öspeydi, quwat tappaydı. Birewi - bilsem eken demeklik. Ne körse soğan talpınıp, jaltır-jultır etken bolsa, oğan qızığıp, awzına salıp, dämin tatıp qarap, tamağına, betine basıp qarap, sırnay-kerney bolsa, dawısına umtılıp, onan erjetiñkiregende iyt ürse de, mal şuwlasa da, birew külse de, birew jılasa da tura jügirip, “ol nemene?”, “bul nemene?” dep, “ol nege üytedi?” dep, “bul nege büytedi?” dep, közi körgen, qulağı estigenniñ bärin surap, tınıştıq körmeydi. Munıñ bäri - jan qumarı, bilsem eken, körsem eken, üyrensem eken degen.

Düniyeniñ köringen häm körinbegen sırın tügeldep, eñ bolmasa denelep bilmese, adamdıqpen ornı bolmaydı. Onı bilmegen soñ, ol jan adam janı bolmay, hayvan janı boladı. Äzelde quday tağala hayvannıñ janınan adamnıñ janın iri jaratqan, sol äserin körsetip jaratqanı. Sol quwat jetpegen, mıy tolmağan essiz bala kündegi “bul nemene, ol nemene?” dep, bir närseni surap bilsem eken degende, uyqı, tamaq ta esimizden şığıp ketetuğın qumarımızdı, erjetken soñ, aqıl kirgende, ornın tawıp izdenip, kisisin tawıp suranıp, ğılım tapqandardıñ jolına nege salmaydı ekemiz?

Sol öristetip, örisimizdi uzartıp, qumarlanıp jıyğan qazınamızdı köbeytsek kerek, bul jannıñ tamağı edi. Tännen jan artıq edi, tändi janğa bas urğızsa kerek edi. Joq, biz olay qılmadıq, uzaqtay şuwlap, qarğaday barqıldap, awıldağı boqtıqtan uzamadıq. Jan bizdi jas künimizde biylep jür eken. Erjetken soñ, küş engen soñ, oğan biyletpedik. Jandı tänge bas urğızdıq, eşnärsege köñilmenen qaramadıq, közben de jaqsı qaramadıq, köñil aytıp tursa, senbedik. Közben körgen närseniñ de sırtın körgenge-aq toydıq. Sırın qalay boladı dep köñilge salmadıq, onı bilmegen

kisiniñ nesi ketipti deymiz. Birew ketkenin aytsa da, uqpaymız. Birew aqıl aytsa: "Oy, täñiri-ay, kimnen kim artıq deysiñ!" - deymiz, artığın bilmeymiz, aytıp tursa uqpaymız.

Kökirekte säwle joq, köñilde senim joq. Qur közbenen körgen bizdiñ hayvan maldan nemiz artıq? Qayta, bala künimizde jaqsı ekenbiz. Bilsek te, bilmesek te, bilsek eken degen adamnıñ balası ekenbiz. Endi osı künde hayvannan da jamanbız. Hayvan bilmeydi, bilemin dep talaspaydı. Biz tük bilmeymiz, biz de bilemiz dep nadandığımızdı bilimdilikke bermey talasqanda, öler-tirilerimizdi bilmey, küre tamırımızdı adıraytıp ketemiz.

8. Söz

Osı aqıldı kim üyrenedi, nasihattı kim tıñdaydı?

Birew - bolıs, birew - biy. Olardıñ aqıl üyreneyin, nasihat tıñdayın degen oyı bolsa, ol orınğa saylanıp ta jürmes edi. Olar özderi de üzdik kisimiz, özderimiz birewge ülgi berip, aqıl aytarlıqpız dep saylandı. Özderi tüzelip jetken, endi eldi tüzerligi-aq qalğan. Ol ne qılıp tıñdasın jäne tıñdayın dese de, qolı tiye me? Basında özindik jumısı bar: ulığımızğa jazalı bolıp qalamız ba, eldegi buzaqılarımızdı büldirip alamız ba, nemese halqımızdı büldirip alamız ba, yaki özimiz şığımdap, şığınımızdı toltıra almay qalamız ba? - degen ebine qaray birewdi jetilteyin dep, birewdi qutıltayın degen beynetiniñ bäri basında, qolı tiymeydi.

Baylar, olar özderi de bir kün bolsa da, däwlet qonıp, düniyeniñ jarımı basında tur. Özinde joqtı malımenen satıp aladı. Köñilderi kökte, közderi aspanda, adaldıq, adamdıq, aqıl, ğılım, bilim - eşnärse maldan qımbat demeydi. Mal bolsa, quday tağalanı da paralap alsa boladı deydi. Onıñ dini, qudayı, halqı, jurtı, bilimi, uyatı, arı, jaqını - bäri mal. Sözdi qaytip uqsın, uğayın dese de, qolı tiye me? Ol maldı suwarmaq, toyğızbaq; sawdasın jıyğızbaq, küzettirmek, baqtırmaq, urı-böri, qıs, suwıq-suğanaq - solardan saqtanbaq, solardan saqtarlıq kisi tappaq. Onıñ bärin jayğastırıp, ayağın alıp kelip maqtanğa ornalastırğanşa qaşan? Qolı tiymeydi.

Endi urı-zalım, sum-surqiya özderi de tıñdamaydı. Onşa-munşa qoy jündi qoñırşalar künin de köre almay jür. Analar anaday bolıp turğanda, bilim, ğılım, aqıldı ne qılsın? Jäne de bilim, ğılım kedeyge keregi joqtay-aq: "Bizdi ne qılasıñ, ana sözdi uğarlıqtarğa ayt!" deydi. Onıñ özgemenen isi joq, ana aldındağı üşewindey bolğan jannıñ oyında eşbir qayğısı, muñı bolmasa kerek.

9. Söz

Osı men özim - qazaqpın. Qazaqtı jaqsı körem be, jek körem be? Eger jaqsı körsem, qılıqtarın qostasam kerek edi. Üwä ärneşik boylarınan adam jaqsı körerlik, köñilge tiyanaq qılarlıq bir närse tapsam kerek edi. Sonı ne ümit üzbestikke, ne onısı bolmasa, munısı bar ğoy dep, köñilge quwat qıluwğa jaratsam kerek edi, ondayım joq. Eger jek körsem, söylespesem, mäjilistes, sırlas, keñestes bolmasam kerek edi, tobına barmay, "ne qıldı, ne boldı?" demey jatuw kerek edi, ol mümkin bolmasa, bulardıñ ortasınan köşip ketüw kerek edi. Bulardı jöndeymin dewge, jöndeler, üyrener degen ümitim de joq. Bulardıñ biri de joq. Bul qalay? Bul aytqannıñ birin tutpay bolmas edi.

Men özim tiri bolsam da, anıq tiri de emespin. Änşeyin osılardıñ ızasınan ba, özime-özim ıza bolğanımnan ba, yaki böten bir sebepten be? - eş bilmeymin. Sırtım saw bolsa da, işim ölip qalıptı. Aşuwlansam, ızalana almaymın. Külsem, quwana almaymın, söylegenim öz sözim emes, külgenim öz külkim emes, bäri de äldekimdiki. Qayrattı künimde qazaqtı qıyıp böten jaqqa ketpek tügil, özin jaqsı körip, ümit etip jürippin. Qaşan äbden bilip, ümitimdi üzgen kezde, özge jaqqa barıp, jattı öz qılıp, üyir bolarlıq kayrat, jalın sönip te qalğan eken. Sol sebepten bir jürgen quwıs kewdemin. Teginde oylaymın: bu da jaqsı, öler kezde "ättegene-ay, sonday-sonday qızıqtarım qaldı-aw!" dep qayğılı bolmay, aldıñğı tilew bolmasa, artqa alañ bolmay ölüwge.

10. Söz

Birewler qudaydan bala tileydi". Ol balanı ne qıladı? Ölsem ornımdı bassın deydi, artımnan quran oqısın deydi, qartayğan künimde asırasın deydi. Osıdan basqası bar ma? Balam ornımdı bassın demek ne söz? Öziñnen qalğan düniye iyesiz qalar deysiñ be? Qalğan düniyeniñ qamın sen jemek pe ediñ? Ölip bara jatqanda özgeden qızğanıp aytqanıñ ba? Özgege qıymaytuğın seniñ ne qılğan artıqşa ornıñ bar edi? Balanıñ jaqsısı - qızıq, jamanı - küyik, ne türli boların bilip suradıñ? Düniyede öziññiñ körgen qorlığıñ az boldı ma? Öziññiñ qılğan ittigiñ az boldı ma? Endi bir bala tuwğızıp, onı da it qıluwğa, oğan da qorlıq körsetüwge munşa nege qumar boldıñ?

Artımnan balam quran oqısın deseñ, tirlikte öziññiñ jaqsılıq qılğan kisiñ köp bolsa, kim quran oqımaydı? Eger jamanşılıqtı köp qılğan bolsañ, balañnıñ oqığan quranı seni nege jetkizedi? Tirlikte öziñe-öziñ qılmağan isti, ölgen soñ sağan balañ käsip qılıp bere ala ma? Ahiret üşin bala tilegeniñ - balam jasında ölsin degeniñ. Egerde erjetsin deseñ, özi

erjetip, ata-anasın tuzaqtan qutqararlıq bala qazaqtan tuwa ma eken? Onday balanı sendey äke, seniñ eliñdey el asırap ösirmek pe eken?

Qartayğanda asırasın deseñ, o da - bir bos söz. Äweli - öziñ qaruwıñ qaytarlıq qartayuğa jetemisiñ, joq pa? Ekinşi - balañ meyirimdi bolıp, asırarlıq bolıp tuwa ma, joq pa? Üşinşi - malıñ bolsa, kim asıramaydı? Malıñ joq bolsa, qay asıraw tolımdı boladı? Balanıñ mal tabarlıq boları, mal şaşarlıq boları - ol da eki talay. Hoş, quday tağala bala berdi, onı öziñ jaqsı asıray bilesiñ be? Bilmeysiñ. Äweli öz künäñdi öziñ kötergeniñmen turmay, balañnıñ künäsine tağı da ortaq bolasıñ. Äweli balañdı öziñ aldaysıñ: "Äne, onı berem, mine, munı berem" dep. Basında balañdı aldağanıña bir mäz bolasıñ. Soñıra balañ aldamşı bolsa, kimnen köresiñ? "Boqta!" dep, birewdi boqtatıp, "käpir - qıyañqı, osığan tiymeñderşi!" dep, onı mazattandırıp, äbden tentektikke üyretip qoyıp, sabaqqa bergende, moldanıñ eñ arzanın izdep, hat tanısa boladı dep, quw, sum bol dep, "pälenşeniñ balası seni sırtıñnan satıp ketedi" dep, tiri janğa sendirmey jat minez qılıp, osı ma bergen tälimiñ? Osı baladan qayır kütesiñ be?

Jäne mal tileysiñder, nege kerek qılayın dep tileysiñder? Äweli, qudaydan tileymisiñ? Tileysiñ. Quday berdi, bergenin almaysıñ. Quday tağala sağan eñbek qılıp mal tabarlıq quwat berdi. Ol quwattı adal käsip qılarlıq orınğa jumsaymısıñ? Jumsamaysıñ. Ol quwattı ornın tawıp sarıp qılardı bilerlik ğılım berdi, onı oqımaysıñ. Ol ğılımdı oqısa, uğarlıq aqıl berdi, qayda jibergeniñdi kim biledi? Erinbey eñbek qılsa, tüñilmey izdese, ornın tawıp istese, kim bay bolmaydı? Onıñ sağan keregi joq. Seniki - birewden qorqıtıp alsañ, birewden jalınıp alsañ, birewden aldap alsañ bolğanı, izdegeniñ - sol.

Bul - qudaydan tilegen emes. Bul - abıroyın, arın satıp, adam jawlağandıq, tilenşilik. Hoş, süytip jürip-aq mal taptıñ, bayıdıñ. Sol maldı sarıp qılıp, ğılım tabuw kerek. Öziñ taba almasañ, balañ tapsın. Ğılımsız ahiyret te joq, düniye de joq. Ğılımsız oqığan namaz, tutqan oraza, qılğan haj, eşbir ğıbadat ornına barmaydı. Eşbir qazaq körmedim, maldı ittikpen tapsa da, adamşılıqpen jumsağan. Bäri de ittikpen tabadı, ittikpen ayrıladı. Beynet, küyigi, ızası - sol üşewinen basqa eşnärse boyında qalmaydı. Barında baymın dep maqtanadı. Joğında "mağan da bayağıda mal bitip edi" dep maqtanadı. Kedey bolğan soñ, tağı qayırşılıqqa tüsedi.

11. Söz

Osı eldiñ ünem qılıp jürgeni nemene? Eki närse. Äweli - urlıq, urı urlıqpen mal tabam dep jür. Mal iyesi artıltıp alıp, tağı da bayımın dep

jür. Ulıqtar alıp berem dep, dawgerdi jep, qutqaram dep urını jep jür. Qarapayım jurt urlıq aytıp mal alam dep, urığa atımdı satıp paydalanam dep, ne ötkizbesin arzanğa tüsirip alam dep jür. Ekinşi - buzaqılar birewdiñ oyında joq päleni oyına salıp, büytseñ bek bolasıñ, büytseñ kep bolasıñ, büytseñ kek alasıñ, mıqtı atanasıñ dep, awqattılardı azğırğalı älek bolıp jür. Kim azsa, men soğan kerek bolamın dep, k..n qızdırıp alıp, özin bir ğana azıq qılayın dep jür.

Ulıqtar päli-päli, bul tabılğan aqıl dep, men seni büytip süyeymin dep, ananı jep, seni büytip süyeymin dep, mınanı jep jür. Qara halıq meniñ sonşa üyim bar, sonşa awıl-aymağımmen soyılıñdı soğayın, dawıñdı aytayın dep, qay köp bergenge partiyalas bolamın dep, qudayğa jazıp, jatpay-turmay salıp jürip basın, awılın, qatın-balasın satıp jür. Osı bir urı, buzaqı joğalsa, jurtqa oy da tüser edi, şaruwa da qılar edi. Bay barın bağıp, kedey joğın izdep, el sekildenip talapqa, tilewge kiriser edi. Endi jurttıñ bäri osı eki bülik iske ortaq, munı kim tüzeydi? Anttıñ, serttiñ, adaldıqtıñ, uyattıñ bir toqtawsız ketkeni me? Urını tiyüw da oñay bolar edi, biraq osı buzaqınıñ tiline eretuğın, azatuğın baylardı kim tıyadı?

12. Söz

Kimde-kim jaqsı-jaman ğibadat qılıp jürse, onı ol ğibadattan tıyuğa awzımız barmaydı, äytewir jaqsılıqqa qılğan niyettiñ jamandığı joq qoy deymiz. Läkiyn, sonday adamdar tolımdı ğibadatqa ğılımı jetpese de, qılsa eken. Biraq onıñ eki şartı bar, sonı bilse eken. Äweli - imannıñ iğtiqatın mahkamlemek kerek, ekinşi - üyrenip jetkenşe osı da boladı ğoy demey, üyrene berse kerek. Kimde-kim üyrenip jetpey jatıp, üyrengenin qoysa, onı quday urdı, ğibadatı ğibadat bolmaydı. Uwa-läkin, kimde-kim iymannıñ neşe närse birlän kämälät tabatuğının bilmey, qanşa jerden buzılatuğının bilmey, basına şalma orap, birädar atın köterip, orazaşıl, namazşıl bolıp jürgen köñilge qalıñ bermey turıp, jırtısın salğanğa uqsaydı. Küzetşisiz, eskerüwsiz iman turmaydı, ıqılasımenen özin-özi añdıp, şın dini şınşıldap janı aşıp turmasa, salğırttıñ imanı bar dep bolmaydı.

13. Söz

İyman degen - Allah Tabaraka uwa tağalanıñ şäriksiz, ğayıpsız birligine, barlığına uwa är türli bizge payğambarımız sallalahu ğalayhi wässälläm arqılı jibergen jarlığına, bildirgenine moyın usınıp, inanmaq. Endi bul iman derlik inanuwğa eki türli närse kerek. Äweli - ne närsege iyman keltirse, sonıñ haqtığına aqılı birlän dälel jürgizerlik bolıp, aqılı

dälel - ispat qılarğa jarasa, munı yakiyni iyman dese kerek. Ekinşisi - kitaptan oquw birlän yaki moldalardan estüw birlän iman keltirip, sol iman keltirgen närsesine sonşalıq berik bolarğa kerek. Birew öltiremin dep qorqıtsa da, mıñ kisi mıñ türli is körsetse de, soğan aynıp, köñili qozğalmastay berik boluw kerek. Bul imandı iman taklidi deymiz.

Endi munday iman saqtawğa qorıqpas jürek, aynımas köñil, bosanbas buwın kerek eken. Yakiyni iymanı bar dewge ğılımı joq, takliydi iymanı bar dewge beriktigi joq, ya aldağanğa, ya azğırğanğa, ya bir paydalanğanğa qarap, aqtı qara dep, ya qaranı aq dep, ötirikti şın dep ant etetuğın kisini ne deymiz? Quday tağala özi saqtasın. Ärneşik bilmek kerek, joğarğı jazılmış eki türliden basqa iman joq. İmanğa qarsı kelerlik orında eşbir pende quday tağala keñşiligimen keşedi dağı demesin, onıñ üşin quday tağalanıñ ğafuwına yaki payğambarımızdıñ şafağatına da sıymaydı, mümkin de emes. "Qılış üstinde sert joq" degen, "quday tağalanıñ keşpes künäsi joq" degen jalğan maqaldı quwat körgen munday pendeniñ jüzi qurısın.

14. Söz

Tiri adamnıñ jürekten ayawlı jeri bola ma? Bizdiñ qazaqtıñ jürekti kisi degeni - batır kisi degeni. Onan basqa jürektiñ qasiyetterin anıqtap bile almaydı. Raqımdılıq, meyirbandılıq, ärtürli iste adam balasın öz bawırım dep, ezine oylağanday olarğa da bolsa iygi edi demek, bular - jürek isi. Asıqtıq ta - jürektiñ isi. Til jürektiñ aytqanına könse, jalğan şıqpaydı. Amaldıñ tilin alsa, jürek umıt qaladı. Qazaqtıñ "jürektisi" maqtawğa sıymaydı. Aytqanğa köngiş, uwağdada turğış, boyın jamanşılıqtan tez jıyıp alğış, köştiñ soñınan itşe ere bermey, adasqan köpten atınıñ basın burıp aluwğa jarağan, ädiletti aqıl moyındağan närsege, qıyın da bolsa, moyındaw, ädiletti aqıl moyındamağan närsege, oñay da bolsa, moyındamaw - erlik, batırlıq osı bolmasa, qazaqtıñ aytqan batırı - änşeyin jürekti emes, qasqır jürekti degen söz.

Qazaq ta adam balası ğoy, köbi aqılsızdığınan azbaydı, aqıldıñ sözin uğıp alarlıq jürekte jiger, qayrat, baylawlılıqtıñ joqtığınan azadı. Bilimdi bilse de, arsız, qayratsızdığınan eskermey, ustamay ketedi. Jamanşılıqqa bir eligip ketken soñ, boyın jıyıp alıp keterlik qayrat qazaqta kem boladı. Osı jurttıñ köbiniñ aytıp jürgen mıqtı jigit, er jigit, pısıq jigit dep at qoyıp jürgen kisileriniñ bäri - pälege, jamanşılıqqa elirtpek üşin, birin-biri "ayda, batırlap!" qızdırıp aladı da, artın oylatpay, azğıratuğın sözderi. Äytpese qudayğa teristikten, ne ar men uyatqa teristikten silkinip, boyın

jıyıp ala almağan kisi, ünemi jamanşılıqqa, maqtanğa salınıp, öz boyın özi bir teksermey ketken kisi, täwir jigit tügil, äweli adam ba özi?

15. Söz

Aqıldı kisi men aqılsız kisiniñ, meniñ bilüwimşe, bir belgili parqın kördim.

Äweli - pende adam bolıp jaratılğan soñ, düniyede eşbir närseni qızıq körmey jüre almaydı. Sol qızıqtı närsesin izdegen kezi ömiriniñ eñ qızıqtı uwaqıtı bolıp oyında qaladı. Sonda esti adam, orındı iske qızığıp, qumarlanıp izdeydi eken dağı, küninde aytsa qulaq, oylansa köñil süysingendey boladı eken. Oğan bul ötken ömirdiñ ökinişi de joq boladı eken. Eser kisi ornın tappay, ne bolsa sol bir bayansız, bağasız närsege qızığıp, qumar bolıp, ömiriniñ qızıqtı, qımbattı şağın itqorlıqpen ötkizip aladı eken dağı, küninde ökingeni payda bolmay-dı eken. Jastıqta bul qızıqtan soñ jäne bir qızıq tawıp alatın kisimsip, jastığı tozbastay, buwını bosamastay körip jürip, birer qızıqtı quwğanda-aq moynı qatıp, buwını qurıp, ekinşi talapqa qayrat qıluwğa jaramay qaladı eken.

Üşinşi - ärbir närsege qızıqpaqtıq. Ol özi boyğa qumarlıq payda qılatın närse eken. Ärbir qumarlıq özine bir dert boladı eken, ärtürli qumar bolğan närsege jetkende, yaki äne-mine, jeter-jetpes bolıp jürgende, bir türli mastıq payda boladı eken. Ärbir mastıq boydan oğattı köp şığarıp, aqıldıñ közin baylap, töñirektegi qarawşılardıñ közin aşıp, "ananı-mınanı" degizip, boydı sınatatuğın närse eken. Sol uwaqıtta esti kisiler ülken esi şıqpay, aqıldı qoldan jibermey, boyın sınatpay jürip izdenedi eken. Eser kisiler er-toqımın tastap, börki tüsip qalıp, etegi atınıñ k..n jawıp ketip, eki közi aspanda, jındı kisişe şaba berüwdi biledi eken, sonı kördim. Egerde esti kisilerdiñ qatarında bolğıñ kelse, küninde bir märtebe, bolmasa jumasında bir, eñ bolmasa ayında bir, öziñnen öziñ esep al! Sol aldıñğı esep alğannan bergi ömirdi qalay ötkizdiñ eken, ne bilimge, ne ahiretke, ne düniyege jaramdı, küninde öziñ ökinbestey qılıqpen ötkizippisiñ? Joq, bolmasa, ne qılıp ötkizgeniñdi öziñ de bilmey qalıppısıñ?

16. Söz

Qazaq qulşılığım qudayğa layıq bolsa eken dep qam jemeydi. Tek jurt qılğandı biz de qılıp, jığılıp, turıp jürsek bolğanı deydi. Sawdager nesiyesin jıya kelgende "tapqanım osı, bittim dep, alsañ - al, äytpese sağan bola jerden mal qazam ba?" deytuğını boluwşı edi ğoy. Quday tağalanı däl sol sawdagerdey qılamın deydi. Tilin jattıqtırıp, dinin tazartıp, oylanıp, üyrenip älek bolmaydı. "Bilgenim osı, endi qartayğanda qaydan

üyrene alamın" deydi. "Oqımadıñ demese boladı dağı, tilimniñ kelmegenin qaytuwşı edi" deydi. Onıñ tili özge jurttan bölekşe jaratılıp pa?

17. Söz

Qayrat, aqıl, jürek üşewi önerlerin aytısıp, talasıp kelip, ğılımğa jüginipti. Qayrat aytıptı: "Ey, ğılım, öziñ de bilesiñ ğoy, düniyede eşnärse mensiz kämeletke jetpeytuğının; äweli, öziñdi bilüwge erinbey-jalıqpay üyrenüw kerek, ol - meniñ isim. Qudayğa layıqtı ğibadat qılıp, erinbey-jalıqpay ornına keltirmek te - meniñ isim. Düniyege layıqtı öner, mal tawıp, abuyır mansaptı eñbeksiz tabuwğa bolmaydı. Orınsız, bolımsız närsege üyir qılmay, boydı taza saqtaytuğın, künäkärlikten, körseqızar jeñildikten, näfsi şaytannıñ azğıruwınan qutqaratuğın, adasqan jolğa bara jatqan boydı qayta jıyğızıp alatuğın men emes pe? Osı ekewi mağan qalay talasadı?" - depti.

Aqıl aytıptı: "Ne düniyege, ne ahiyretke ne paydalı bolsa, ne zalaldı bolsa, biletuğın - men, seniñ söziñdi uğatuğın - men, mensiz paydanı izdey almaydı eken, zalaldan qaşa almaydı eken, ğılımdı uğıp üyrene almaydı eken, osı ekewi mağan qalay talasadı? Mensiz özderi nege jaraydı?" - depti.

Onan soñ jürek aytıptı: "Men - adamnıñ denesiniñ patşasımın, qan menen taraydı, jan mende meken qıladı, mensiz tirlik joq. Jumsaq töskekte, jılı üyde tamağı toq jatqan kisige töseksiz kedeydiñ, toñıp jürgen kiyimsizdiñ, tamaqsız aştıñ küy-jäyi qanday bolıp jatır eken dep oylatıp, janın aşıtıp, uyqısın aşıltıp, töseginde döñbekşitetuğın - men. Ülkennen uyat saqtap, kişige raqım qıldıratuğın - men, biraq meni taza saqtay almaydı, aqırında qor boladı. Men taza bolsam, adam balasın alalamaymın: jaqsılıqqa eljirep eriytuğın - men, jamanşılıqtan jiyrenip tuwlap ketetuğın - men, ädilet, nısap, uyat, raqım, meyirbanşılıq deytuğın närselerdiñ bäri menen şığadı, mensiz osılardıñ körgen küni ne? Osı ekewi mağan qalay talasadı?" - depti.

Sonda ğılım bul üşewiniñ sözin tıñdap bolıp, aytıptı: - Ey, qayrat, seniñ aytqanıññıñ bäri de ras. Ol aytqandarıñnan basqa da köp önerleriñniñ barı ras, sensiz eşnärseniñ bolmaytuğını da ras, biraq qaruwıña qaray qattılığıñ da mol, paydañ da mol, biraq zalalıñ da mol, keyde jaqsılıqtı berik ustap, keyde jamandıqtı berik ustap ketesiñ, sonıñ jaman, - depti.

-Ey, aqıl! Seniñ aytqandarıññıñ bäri de ras. Sensiz eşnärse tabılmaytuğını da ras. Jaratqan täñirini de sen tanıtasıñ, jaralğan eki düniyeniñ jayın da sen bilesiñ. Biraq sonımen turmaysıñ, amal da, ayla da - bäri

senen şığadı. Jaqsınıñ, jamannıñ ekewiniñ de süyengeni, sengeni - sen; ekewiniñ izdegenin tawıp berip jürsiñ, sonıñ jaman, - depti. - Sen üşewiññiñ basıñdı qospaq - meniñ isim, - depti. Biraq sonda biylewşi, ämirşi jürek bolsa jaraydı. Aqıl, seniñ qırıñ köp, jürek seniñ ol köp qırıña jürmeydi. Jaqsılıq aytqanıña janı-dini qumar boladı. Könbek tügil quwanadı. Jamanşılıq aytqanıña ermeydi. Ermek tügil jiyrenip, üyden quwıp şığaradı.

- Qayrat, seniñ qaruwıñ köp, küşiñ mol, seniñ de erkiñe jibermeydi. Orındı iske küşiñdi ayatpaydı. Orınsız jerge qolıñdı bosatpaydı. Osı üşewiñ basıñdı qos, bärin de jürekke biylet, - dep uqtırıp aytuwşınıñ atı ğılım eken. Osı üşewiñ bir kiside meniñ aytqanımday tabılsañdar, tabanınıñ topırağı közge sürterlik qasiyetti adam - sol. Üşewiñ ala bolsañ, men jürekti jaqtadım. Qudayşılıq sonda, qalpıñdı taza saqta, quday tağala qalpıña ärdayım qaraydı dep kitaptıñ aytqanı osı, - depti.

18. Söz

Adam balasına jırtıqsız, kirsiz, sıpayı kiyinip, häm ol kiyimin bılğap, bıljıratıp kiymey, taza kiymek - durıs is. Läkin öz däwletinen artıq kiyinbek, ne kiyimi artıq bolmasa da, köñiline quwat tutıp, tım aynaldırmaq - kerbezdiñ isi.

Kerbezdiñ eki türli qılığı boladı: biri bet-pişinin, murtın, müşesin, jürisin, qas-qabağın qoldan tüzetip, şıntağın köterip, qolın taraqtap äwre bolmaq. Birewi atın, kiyimin "ayran işerim" dep, solardıñ arqasında sıpayı, juğımdı jigit atanbaqqa, özinen ilgerilerge elewli bolıp, özi qatardağınıñ işin küydirip, özinen keyinşilerge "ätteñ, düniye-ay, osılardıñ atınday at minip, kiyimindey kiyim kiygenniñ ne armanı bar eken?!" - deytuğın bolmaqqa oylanbaq.

Munıñ bäri - masqaralıq, aqımaqtıq. Munı adam bir oylamasın, egerde bir oylasa, qayta adam bolmağı - qiyın is. Kerbez degendi osınday ker, kerdeñ nemeden beziñder degen sözge uqsatamın. Teginde, adam balası adam balasınan aqıl, ğılım, ar, minez degen närselermen ozbaq. Onan basqa närsemenen ozdım ğoy demektiñ bäri de - aqımaqtıq.

19. Söz

Adam ata-anadan tuwğanda esti bolmaydı: estip, körip, ustap, tatıp eskerse, düniyedegi jaqsı, jamandı tanıydı dağı, sondaydan bilgeni, körgeni köp bolğan adam bilimdi boladı. Estilerdiñ aytqan sözderin eskerip jürgen kisi özi de esti boladı. Ärbir estilik jeke özi iske jaramaydı. Sol

estilerden estip, bilgen jaqsı närselerdi eskerse, jaman degennen saqtansa, sonda iske jaraydı, sonda adam dese boladı. Munday sözdi esitkende şayqaqtap, şalıqtanıp ne salbırap, salğırttanıp esitse, ne esitken jerde qayta qayırıp surap uğayın dep tuşınbasa, ne sol jerde sözdiñ rasına közi jetse de, şığa berip qayta qalpına ketse, estip-esitpey ne kerek? Osınday söz tanımaytuğın elge söz aytqanşa, öziñdi tanıytuğın şoşqanı baqqan jaqsı dep bir hakim aytqan eken, sol sekildi söz boladı.

20. Söz

Tağdırdıñ jarlığın bilesizder - özgerilmeydi. Pendede bir is bar jalığuw degen. Ol - tağdırda adammen birge jaratılğan närse, onı adam özi tapqan emes. Oğan eger bir elikse, adam balası qutılmağı qıyın. Qayrattanıp, silkip tastap ketseñ de, aqırında tağı kelip jeñedi. Aqılı tügel, oylı adamnıñ balası bayqasa, osı adam balasınıñ jalıqpaytuğın närsesi bar ma eken? Tamaqtan da, oyınnan da, külkiden de, maqtannan da, kerbezdikten de, toydan da, toptan da, qatınnan da köñil, az ba, köp pe, jalığadı. Onıñ üşin bäriniñ ğayıbın köredi, bayansızın biledi, köñili burınğıdan da suwıy bastaydı. Düniye birqalıptı turmaydı, adamnıñ quwatı, ğumırı birqalıptı turmaydı. Ärbir maqluqqa quday tağala birqalıptı turmaqtı bergen joq. Endi köñil qaydan birqalıptı tura aladı?

Biraq osı jalığuw degen ärneni körem degen, köp körgen, dämin, bağasın, bäriniñ de bayansızın bilip jetken, oylı adamnan şığadı. Sonşalıq ğumırınıñ bayansızın, düniyeniñ ärbir qızığınıñ akırınıñ şolaqtığın körgen-bilgender tirşilikten de jalıqsa boladı. Bulay bolğanda aqımaqtıq, qayğısızdıq ta bir ğaniybet eken dep oylaymın.

21. Söz

Az ba, köp pe, adam balası bir türli maqtannan aman bolmağı - qiyın is. Sol maqtan degen närseniñ men eki türlisin bayqadım: birewiniñ atın ülkendik dep ataymın, birewin maqtanşaqtıq deymin. Ülkendik - adam işinen özin-özi bağalı esep qılmaq. Yağni, nadan atanbastığın, jeñil atanbastığın, maqtanşaq atanbastığın, ädepsiz, arsız, baylawsız, paydasız, suramşaq, ösekşi, ötirikşi, aldamşı, keseldi - osınday jaramsız qılıqtardan saqtanıp, sol minezderdi boyına qorlıq bilip, özin ondaylardan zor eseptemek. Bul minez - aqıldılardıñ, arlılardıñ, artıqtardıñ minezi. Olar özimdi jaqsı demese, meyli bilsin, jaman degizbesem eken dep azaptanadı. Ekinşi, maqtanşaq degen birewi "demesin" demeydi, "desin" deydi. Bay desin, batır desin, quw desin, pısıq desin, ärdayım ne türli bolsa da, "desin" dep azaptanıp jürip, "demesindi" umıtıp ketedi. Umıtpaq tü-

gil, äweli is eken dep eskermeydi. Munday maqtanşaqtardıñ özi üş türli boladı. Birewi jatqa maqtanarlıq maqtandı izdeydi. Ol - nadan, läkin nadan da bolsa adam. Ekinşisi öz eliniñ işinde maqtanarlıq maqtandı izdeydi. Onıñ nadandığı tolıq, adamdığı äbden tolıq emes. Üşinşisi öz üyine kelip aytpasa, ya awılına ğana kelip aytpasa, özge kisi qostamaytın maqtandı izdeydi. Ol - nadannıñ nadanı, läkin özi adam emes.

Jatqa maqtalsam eken degen elim maqtasa eken deydi. Elime maqtalsam eken degen ağayınım maqtasa eken deydi. Ağayınnıñ işinde özi maqtaw izdegen özimdi özim maqtap jetem deydi.

22. Söz

Däl osı künde qazaqtıñ işinde kimdi jaqsı körip, kimdi qadirleymin dep oyladım.

Baydı qadirleyin deseñ, bay joq. Bay bolsa, öz basınıñ, öz malınıñ erki özinde bolmas pa edi? Eşbir baydıñ öz malınıñ erki özinde joq. Key bay özi birewmen küş talastıramın dep, jüz kisige qorğalawıqtığınan jalınıp, malın ülestirip jür. Oylaydı: jalıntıp berdim dep, aqımaqtığınan. Joq, özi jalınıp berip jür. Qayır da emes, mırzalıq ta emes, öz elimen, öz jerimen oyrañdasıp, oysızdarğa qoynın aşıp, malın şaşıp jür. Key baylar, eldegi quttılar, süttiler berekelese almağan soñ, keseldi quwlar köbeyip ketip, köp qorqıtıp, izdegen närsesi joq, eriksiz kim bolsa soğan jemit bolıp jür.

Mırzalardı qadirleyin deseñ, osı künde anıq mırza elde joq, mal bergiş mırza itten köp. Birew bir paydama keltirem dep mırza bolıp jür. Birewler k..ne qurım kiyizdi tuzğa malşıp tıqqan soñ esi şığıp, mırza bolıp, eriksiz kim bolsa soğan taltayıp emizip jür.

Bolıs pen biydi qurmetteyin deseñ, qudaydıñ özi bergen bolıstıq pen biylik elde joq. Satıp alğan, jalınıp, bas urıp alğan bolıstıq penen biyliktiñ eşbir qasiyeti joq. Mıqtını qurmetteyin deseñ, jamanşılıqqa eldiñ bäri mıqtı, jaqsılıqqa mıqtı kisi elde joq.

Esti kisini tawıp qurmetteyin deseñ, ädilet, uyat, nısapqa esti kisi elde joq. Quwlıq, sumdıq, aramdıq, amalğa eldiñ bäri de esti.

Ğarip-qasar bişaranı qurmetteyin deseñ, jatqan tüyege mine almasa da, ol momındıqqa esep emes. Eger minerlik jayı bolsa, birdemeni eptep ilerlik te jayı bar.

Endi qaldı quw men sum, olar özi de quwartpay, suwaltpay tınıştıq körer emes. Jä, kimdi süydik, kimniñ tilewin tiledik? Özi qurttanıp şaşılğan bolıs-biyler tura tursın. Endi, älbättä, amal joq, momındığınan

“Irıs baqqan daw baqpas” degen maqalmen bolamın dep, bergeninen jağa almay, jarımın berip, jarımın tınıştığımen bağa almay, urı, zalım, quwlarğa jemit bolıp jürgen şın momın baylardı ayamasañ häm sonıñ tilewin tilemeseñ bolmaydı. Sonan basqanı taba almadım.

23. Söz

Bizdiñ qazaqtı oñdırmay jürgen bir quwanış, bir jubanış degender bar.

Onıñ quwanışı - elde bir jamandı tawıp, ya bir adamnıñ bul özi qılmağan jamanşılığı şıqsa, quwanadı. Aytadı: quday pälenşeden saqtasın, o da adammın dep jür ğoy, onıñ qasında biz säwleli kisiniñ biri emespiz be, oğan qarağanda men taza kisi emespin be? - dep. Oğan quday tağala aytıp pa, pälenşeden täwir bolsañ boladı dep? YA bilgender aytıp pa, äytewir öziñnen nadanşılığı asqan, ya jamanşılığı artılğan kisi tabılsa, sen jamanğa qosılmaysıñ dep? Jamanğa salısıp jaqsı bola ma? Jaqsığa salısıp jaqsı boladı dağı. Jüz at bäygege qosılsa, men bäyge aldım degen söz bolsa, aldıñda neşe at bar dep surar, artıñda neşe at bar edi dep surağannıñ nesi söz? Men bes attan, on attan ilgeri edim degenniñ nesi quwanış?

Endi jubanışı - jalğız biz be, eldiñ bäri de süytip-aq jür ğoy, köppen körgen ulı toy, köppen birge bolsaq boladı da degen sözdi jubanış qıladı. Oğan quday tağala aytıp pa, köpten qalmasañ boladı dep. Köpke qaharım jürmeydi dep. Köpke tuzağım jetpeydi dep pe? Ğılım köpke kelip pe? Birewden tarap pa? Hikmet köpten taray ma? Birden taray ma? Köpke qorlıq jürmey me? Bir üydiñ işi tügel awırsa, jeñil tiye me? Jer bilmegen köp adam adasıp jürse, bir jer biletuğın kisiniñ keregi joq pa eken? Köp kisi jolawşınıñ bäriniñ atı arığanı jaqsı ma? Joq, jarmısı arısa, jarmısınıñ küylisi jaqsı ma? Jut kelse, eldiñ bäriniñ tügel jutağanı jaqsı ma? Jarım-jartısı aman qalğanı jaqsı ma? Osı köp aqımaqtıñ bir aqımaqqa nesi jubanış? Tuqımımızben awzımız sasıq boluwşı edi degen jaman küyew qalıñdığın jeñip pe? Köñilin sol sözi razı qıluwğa jetip pe? Endeşe, köbiñnen qalma, sen de awzıñdı sasıta ber dep pe?!

24. Söz

Jer jüzinde eki mıñ millionnan köp artıq adam bar, eki millionday qazaq bar. Bizdiñ qazaqtıñ dostığı, duşpandığı, maqtanı, mıqtılığı, mal izdewi, öner izdewi, jurt tanuwı eşbir halıqqa uqsamaydı.

Birimizdi birimiz añdıp, jawlap, urlap, kirpik qaqtırmay otırğanımız. Östip, jer jüzindegi jurttıñ qorı bolıp, birimizdi birimiz añdıp ötemiz be?

Jer jüzinde eki mıñ millionnan köp artıq adam bar, eki millionday qazaq bar. Bizdiñ qazaqtıñ dostığı, duşpandığı, maqtanı, mıqtılığı, mal izdewi, öner izdewi, jurt tanuwı eşbir halıqqa uqsamaydı. Birimizdi birimiz añdıp, jawlap, urlap, kirpik qaqtırmay otırğanımız. Üş millionnan halqı artıq düniyede bir qala da bar, düniyeniñ bas-ayağın üş aynalıp körgen kisi tolıp jatır. Östip, jer jüzindegi jurttıñ qorı bolıp, birimizdi birimiz añdıp ötemiz be? Joq, qazaq ortasında da urlıq, ötirik, ösek, qastıq qalıp, önerdi, maldı tüzden, böten jaqtan tüzüw jolmen izdep, öristerlik kün bolar ma eken? Äy, ne bolsın!. Jüz qarağa eki jüz kisi suğın qadap jür ğoy, birin-biri qurtpay, qurımay tınış taba ma?

25. Söz

Balalardı oqıtqan da jaqsı, biraq qulşılıq qılarlıq qana, türki tanırlıq qana taza oqısa boladı. Onıñ üşin bul jer daruwlharap, munda äweli mal tabuw kerek, onan soñ arab, parsı kerek. Qarnı aş kisiniñ köñilinde aqıl, boyında ar, ğılımğa qumarlıq qaydan tursın? Aşap-işimge maldıñ tapşılığı da ağayınnıñ arazdığına uwä ärtürli pälege, urlıq, zorlıq, quwlıq, sumdıq sekildi närselerge üyirlendirüwge sebep bolatuğın närse. Mal tapsa, qarın toyadı. Onan soñ, bilim tügil öner kerek eken. Sonı üyreneyin ne balama üyreteyin dep oyına jaqsı tüsedi. Orısşa oquw kerek, hikmet te, mal da, öner de, ğılım da - bäri orısta tur. Zararınan qaşıq boluw, paydasına ortaq boluwğa tilin, oquwın, ğılımın bilmek kerek. Onıñ sebebi olar düniyeniñ tilin bildi, munday boldı. Sen onıñ tilin bilseñ, kökirek köziñ aşıladı. Ärbirewdiñ tilin, önerin bilgen kisi onımenen birdeylik dağuwasına kiredi, asa arsızdana jalınbaydı. Dinge de jaqsı bilgendik kerek. Jorğalıqpenen köñilin alsam eken degen nadan äke-şeşesin, ağayın-jurtın, dinin, adamşılığın jawırınınan bir qaqqanğa satadı. Tek mayordıñ külgeni kerek dep, k..i aşılsa da, qam jemeydi. Orıstıñ ğılımı, öneri - düniyeniñ kilti, onı bilgenge düniye arzanıraq tüsedi. Läkin osı künde orıs ğılımın balasına üyretken jandar sonıñ qaruwımen tağı qazaqtı añdısam eken deydi. Joq, olay niyet kerek emes. Maldı qalay adal eñbek qılğanda tabadı eken, sonı üyreteyik, munı körip jäne üyrenüwşiler köbeyse, ulıqsığan orıstardıñ jurtqa birdey zakonı bolmasa, zakonsız qorlığına könbes edik. Qazaqqa küzetşi bolayın dep, biz de el bolıp, jurt bilgendi bilip, halıq qatarına qosıluwdıñ qamın jeyik dep niyettenip üyrenüw kerek. Qazir de orıstan oqığan balalardan artıq jaqsı kisi şığa almay da tur. Sebebi: ata-anası, ağayın-tuwğanı, bir jağınan, buzıp jatır. Süytse de, osı oqığan balalar - ana oqımağan qazaq balalarınan üzdik, ozıq. Ne qılsa da sözdi uqtırsa boladı olarğa. Jaqsı atanıñ balaları da köp oqığan joq, qayta, kedeydiñ balaların orısqa qorlap berdi. Olar osıdan

artıq qayda barsın? Jäne de keybir qazaqtar ağayınımen arazdasqanda: "Seniñ osı qorlığıña köngenşe, balamdı soldatqa berip, basıma şaş, awzıma murt qoyıp ketpesem be!" dewşi edi. Osınday jaman sözdi, qudaydan qorıqpay, pendeden uyalmay aytqan qazaqtardıñ balası oqığanmenen ne bola qoysın? Sonda da özge qazaq balalarınan artıq üyrengeni nemene, qay köp üyrenipti? Kirdi, şıqtı, ildi, qayttı, tübegeylep oqığan bala da joq. Äkesi el aqşasımen oqığanğa äreñ oqıtadı, öz malın ne qılıp şığarsın? Tuwrasın oylağanda, balaña qatın äperme, enşi berme, barıñdı salsañ da, balaña orıstıñ ğılımın üyret! Mına men aytqan jol - mal ayar jol emes. Qudaydan qorıq, pendeden uyal, balañ bala bolsın deseñ - oqıt, mal ayama! Äytpese, bir it qazaq bolıp qalğan soñ, sağan rahat körsete me, özi rahat köre me, ya jurtqa rahat körsete me?

26. Söz

Bizdiñ qazaqtıñ qosqan atı aldında kelse, tüsirgen baluwanı jıqsa, salğan qusı alsa, qosqan iti özgeden ozıp barıp ustasa, esi şığıp bir quwanadı. Bilmeymin, sodan artıq quwanışı bar ma eken? Äy, joq ta şığar! Osı quwanış bäri de qazaq qarındastıñ ortasında bir hayvannıñ öneriniñ artılğanına ya bir böten adamnıñ jıqqanına maqtanarlıq ne ornı bar? Ol ozğan, alğan, jıqqan özi emes, yaki balası emes. Munıñ bäri - qazaqtıñ qazaqtan basqa jawı joq, bittey närseni bir ülken is qılğan kisidey quwanğan bolıp, ana özgelerdi ızalandırsam eken demek. Birewdi ızalandırmaq - şariğatta haram, şaruwağa zalal, aqılğa teris. Änşeyin birewdi ıza qılmaqtıñ nesin däwlet bilip quwanadı eken? Jä, bolmasa, ana ıza boluwşı sonşalıq nege jer bolıp qaladı eken?

Jüyrik at - keyde ol elde, keyde bul elde bolatuğın närse, qıran qus ta, jüyrik iyt te - keyde onıñ qolına, keyde munıñ qolına tüsetuğın närse. Küşti jigit te ünemi bir elden şığa ma? Keyde ana elden, keyde mına elden şığadı. Munıñ bärin adam öz önerimenen jasağan joq. Bir ozğan, bir jıqqan ünemi ozıp, ünemi jığıp jürmeydi. Sonıñ bärin de bile tura, jerge kirgendey bolıp ya bir aramdığı, jamandığı şıqqanday nesine uyalıp, qorlanadı eken?

Endi osılardan bilseñiz boladı: nadan el quwanbas närsege quwanadı häm jäne quwanğanda ne aytıp, ne qoyğanın, ne qılğanın özi bilmey, esi şığıp, bir türli mastıqqa kez bolıp ketedi. Häm uyalğandarı uyalmas närseden uyaladı, uyalarlıq närseden uyalmaydı. Munıñ bäri - nadandıq, aqımaqtıqtıñ äseri. Buların aytsañ, keybirewi "ras, ras" dep uyığan boladı. Oğan nanba, erteñ ol da älgilerdiñ biri bolıp ketedi. Köñili, közi jetip tursa da, hayvan sekildi äwelgi ädetinen boyın toqtata almaydı, bir

tiyanaqsızdıqqa tüsip ketedi, eşkim toqtatıp, uqtırıp bolmaydı. Ne jamanşılıq bolsa da bir ädet etse, qazaq ol ädetinen eriksiz qorıqqanda ya ölgende toqtaydı, bolmasa aqılına jeñgizip, munım teris eken dep bilip, oylanıp özdiginen toqtağan adamdı körmessiñ.

27. Söz

(Sokrat hakimniñ sözi)

Bir küni Sokrat hâkim bir Aristodim degen ğalım şäkirtine quday tabaraka uwa tağalağa qulşılıq qılmaq tuwrasında aytqan sözi. Ol özi qulşılıq qılğandarğa külüwşi edi.

- Äy, Aristodim, eşbir adam bar ma, seniñ bilüwiñşe, qılğan önerleri sebepti adam tañırqawğa layıqtı? - dedi.

Ol ayttı: - Tolıp jatır, qaziret.

-Biriniñ atın ataşı, - deydi.

-Gomerge bäyitşiligi sebepti, Sofoklge tragediyası sebepti, yağni birewdiñ sıypatına tüspektik, Zevksiske süretşiligi sebepti tañırqaymın, - dep, soğan uqsağan neşe onan basqa önerleri äşkere bolğan jandardı ayttı.

- Olay bolsa, kim artıqşa ğajayıptanuwğa layıqtı: jansız, aqılsız, qur pişindi jasaytuğın süretşi me? Ya jan iyesi, aqıl iyesi adamdı jaratuwşı ma? - deydi.

- Soñğısı layıqtı, - deydi, - biraq ol jaratuwşı jarattı, özdiginen kez kelip, solay bolıp ketpey, basınan bilip istegen hikmetimen bolsa, - deydi.

- Jä, paydalı närse düniyede köp, biriniñ paydası körinip, bilinip turadı. Keybiriniñ paydası anıq bilinbeydi. Sonıñ qaysısın hikmet köresiñ? - dedi. - Ärine, äşkere paydağa bola jaratılğanın hikmet desek kerek deymin, - deydi.

- Jä, olay bolsa, adamdı jaratuwşı hawasi hamsa zahri bergende, tahqiq oylap, olardıñ paydasınıñ barlığı tügel oğan muqtaj bolarlığın bilip bergendigi äşkere tur ğoy. Äweli közdi körsin dep beripti, eger köz joq bolsa, düniyedegi körikti närselerdiñ körkinen qaytıp läzzat alar edik? Ol köz özi näziktiginen keregine qaray aşıp, jawıp turuwı üşin qabaq beripti. Jelden, uşqınnan qağa bersin boluwı üşin kirpik beripti. Mañday terini közden qağıp turuwğa kerek bolğandığınan, basqa tağı keregi bar qılıp qas beripti. Qulaq bolmasa, ne qañğır, ne düñgir, dawıs,

jaqsı ün, küy, än - eşbirinen läzzattanıp habar ala almas edik. Murın iyis bilmese, düniyede ne tätti, ne qattı ne dämdiniñ qaysısınan läzzat alar edik? Bulardıñ bäri bizdiñ paydamız emes pe?

Közdi, murındı awızğa jaqın jaratıptı, işip-jegen asımızdıñ tazalığın körip, iyisin bilip, işip-jesin dep. Bizge keregi bar bolsa da, jiyirkenerlik jeri bar tesikterdi bul bastağı ğaziz bilimdi jerimizden alıs aparıp tesipti, munıñ bäri hikmetpen bilip istelgendigine dälel emes pe? - depti.

Sonda Aristodim tahqiq oylap teksergende, adamdı jaratuwşı artıq hikmet iyesi ekendigine häm mahabbatımenen jaratqandığına şübäsi qalmadı.

- Olay bolğanda jäne ne oylaysıñ, hämma maqulıhattı jas balalarına eljiretip, üyiriltip turuwın körgende üwä hämma maqulıhattıñ ölimin jek körip, tirşilikte köp qalmaqşılığın tilep, ijtihad qıluwın körgende, ösip-önüwiniñ qamında boluwdan basqa isti az oylamaqtarı - bularınıñ bäri jurt bolsın, össin, önsin üşin. Solardıñ bärin jaratqanda köñilderin solayşa ıntıqtandırıp qoyğandığı häm munıñ bäri jaqsı körgendiginen ekenin bildirmey me? - deydi.

- Ey, Aristodim! Qalayşa sen bir öziñnen, yağni adamnan basqada aqıl joq dep oylaysıñ? - edi. - Adamnıñ denesi öziñ jürgen jerdiñ bir bitimdey qumına uqsas emes pe? Deneñde bolğan dımdar jerdegi suwlardıñ bir tamşısınday emes pe? Jä, sen bul aqılğa qaydan iye boldıñ? Ärine, qaydan kelse de, jan degen närse keldi de, sonan soñ iye boldıñ. Bul ğalamdı kördiñ, ölşewine aqılıñ jetpeydi, kelisti körimdigine häm qanday layıqtı jarastıqtı zakonimen jaratılıp, onıñ eşbiriniñ buzılmaytuğının köresiñ. Bulardıñ bärine tañğajayıp qalasıñ häm aqılıñ jetpeydi, osılardıñ bäri de kez kelgendikpen bir närseden jaralğan ba, yaki bulardıñ iyesi bir ölşewsiz ulı aqıl ma? Eger aqılmenen bolmasa, bulayşa bul esebine, ölşewine oy jetpeytuğın düniye ärbir türli kerekke bola jaratılıp häm bir-birine sebeppen baylanıstırılıp, pendeniñ aqılına ölşew bermeytuğın mıqtı körkem zakonge qaratılıp jaratıldı, - deydi. Ol ayttı: - Tahqiq bul aytqanıñnıñ bäri ras, jaratuwşı artıq aqıl iyesi ekendigi mağlum boldı. Ol qudaydıñ ulıqtığına iñkärim joq. Biraq sonday ulıq quday meniñ qulşılığıma ne qılıp muqtaj boladı? - dedi.

- Ey, Aristodim! Qate aytasıñ. Muqtaj bolmağanda da, birew seniñ qamıñdı jese, seniñ oğan qarızdar ekendigiñe de ustaz kerek pe? - dedi.

Aristodim ayttı: - Ol meniñ qamımdı jeytuğının men qaydan bilem? - dedi.

- Jä, olay bolsa hämma maqulıqqa da qara, öziñe de qara, jandı bärimizge de beripti. Jannıñ jarığın bärimizge de birdey uğarlıq qılıp berip pe? Adam aldın, artın, osı künin - üşewin de tegis oylap tekseredi. Hayvan artın, osı künin de buldır biledi, aldıñğı jağın teksermekke tipti joq. Hayvanğa bergen denege qara, adamğa bergen denege qara. Adam eki ayağına basıp tik turıp, düniyeni tegis körmekke, tegis teksermekke layıqtı häm özge hayvandardı quldanarlıq, paydasın körerlik layığı bar. Hayvannıñ biri ayağına senip jür, bir öziñdey hayvandı quldanarlıq layığı joq. Adam özi özine senbese, adamdı da hayvan sekildi qılıp jaratsa, eşnärsege jaramas edi. Hayvanğa adamnıñ aqılın berse, munşa şeberlik, munşa darkarlik, bir-birine ğılım üyreterlik şeşendik salahiyat ol denege layıqtı kelmeydi. Qay ögiz şahar jasap, qural jasap, neşe türli sayman jasap, sıpayılıq şeberliktiñ üdesinen şığarlıq qıysını bar? Biraq adam balası bolmasa, bul ğajayıp aqıldı jäne ğajayıppen jasağan denege kirgizip, munşa salahiyat iyesi qılğanı hiqmetpenen özge hayvanğa sultan qılğandığına dälel emes pe? Ol dälel bolsa, adam balasın artıq körip, qamın äwelden allanıñ özi oylap jasağanına da dälel emes pe? Endi adam balasınıñ qulşılıq qılmaqqa qarızdar ekeni mağlum bolmay ma? - depti.

28. Söz

Ey, musılmandar! Birew bay bolsa, birew kedey bolsa, birew awruw, birew saw bolsa, birew esti, birew eser bolsa, birewdiñ köñili jaqsılıqqa meyildi, birewdiñ köñili jamanşılıqqa meyildi - bular nelikten dese birew, sizder aytasızdar: quday tağalanıñ jaratuwınan yaki buyrığınşa bolğan is dep. Jä, olay bolsa, biz quday tağalanı ayıbı joq, mini joq, özi ädil dep iman keltirip edik. Endi quday tağala bir anturğanğa eñbeksiz mal beredi eken. Bir qudaydan tilep, adal eñbek qılıp, payda izdegen kisiniñ eñbegin jandırmay, qatın-balasın jöndep asırarlıq ta qılmay, kedey qıladı eken. Eşkimge zalalsız bir momındı awruw qılıp, qor qıladı eken. Qayda bir urı, zalımnıñ denin saw qıladı eken. Äke-şeşesi bir eki balanıñ birin esti, birin eser qıladı eken. Tamam jurtqa buzıq bolma, tüzik bol dep jarlıq şaşıp, jol saladı eken. Tüzikti beyişke şığaramın dep, buzıqtı tozaqqa salamın dep ayta tura, pendesiniñ birewin jaqsılıqqa meyildendirip, birewin jamanşılıqqa meyildendirip, özi qudaylıq qudiretimen birewin jaqsılıqqa burıp, birewin jamandılıqqa burıp jiberip turadı eken. Osınıñ bäri quday tağalanıñ ayıpsız, minsiz ğafuwr rahimdığına, ädildigine layıq kele me? Jurt ta, mülik te - bäri qudaydıñ öziniki. Bul qılğanın ne dey alamız? Öz mülkin özi ne qılsa qıla beredi. Onı ayıptı boladı dey almaymız deseñ, ol söziñ quday tağalanıñ ayıbı, mini joq emes, tolıp jatır, biraq aytuwğa bata almaymız degeniñ emes pe? Olay bolğanda, pende

öz tırısqandığımenen ne tabadı? Bärin qıluwşığa qıldıruwşı özi eken. Pende pendege ökpeleytuğın eşnärse joq. Kim jaqsılıq, kim jamandıq qılsa dağı qudaydan kelgen jarlıqtı qılıp jür eken deymiz be?

Quday tağala ärbir aqılı bar kisige iyman parız, ärbir imanı bar kisige ğibadat parız degen eken. Jäne de ärbir ras is aqıldan qorıqpasa kerek. Jä, biz endi aqıldı erkine jibermesek, quday tağalanıñ aqılı bar kisige iyman parız degeni qayda qaladı? “Meni tanığan aqılmenen tanır” degeni qayda qaladı? Dinimizdiñ bir jasırın turğan jalğanı joq bolsa, aqıldı, onı oylama degenimizge pende bola ma? Aqıl toqtamağan soñ, dinniñ özi neden boladı. Äweli iymandı tüzetpey jatıp, qılğan ğibadat ne boladı? Joq, sen jaqsılıq, jamandıqtı jaratqan - quday, biraq qıldırğan quday emes, awruwdı jaratqan - quday, awırtqan quday emes, baylıqtı, kedeylikti jaratqan - quday, bay qılğan, kedey qılğan quday emes dep, nanıp uqsañ bolar, äytpese - joq.

29. Söz

Bizdiñ qazaqtıñ maqaldarınıñ köbiniñ iske tatırlığı da bar, iske tatımaq tügil, ne qudayşılıqqa, ne adamşılıqqa jaramaytuğını da bar.

Äweli “Jarlı bolsañ, arlı bolma” deydi. Ardan ketken soñ, tiri bolıp jürgen qurısın. Eger onısı jalğa jürgeniñde janıñdı qıynap eñbekpenen mal tap degen söz bolsa, ol - ar ketetuğın is emes. Tınış jatıp, közin satıp, birewden tilenbey, janın qarmanıp, adal eñbekpen mal izdemek - ol arlı adamnıñ isi.

“Qalawın tapsa, qar janadı”, “Surawın tapsa, adam balasınıñ bermeytini joq” degen - eñ barıp turğan quday urğan söz osı. Surawın tabamın, qalawın tabamın dep jürip qorlıqpenen ömir ötkizgenşe, maldı ne jerden suraw kerek, ne aqqan terden suraw kerek qoy.

“Atıñ şıqpasa, jer örte” deydi. Jer örtep şığarğan atıñnıñ nesi murat? “Jüz kün atan bolğanşa, bir kün buwra bol” deydi. Täñirge jazıp, minbey-tüspey arıp, şömeñdep diwanalıqpen bir kün bolğan buwralıq nege jaraydı?

“Altın körse, perişte joldan tayadı” deydi. Perişteden sadağa ketkir-ay! Perişte altındı ne qılsın, öziniñ körseqızar sumdığın qostağalı aytqanı.

“Ata-anadan mal tätti, altındı üyden jan tätti” deydi. Ata-anasınan mal tätti körinetuğın anturğannıñ tätti derlik ne janı bar. Bulardıñ bärinen de qımbat ata-anasın malğa satpaq eñ arsızdıñ isi emes pe? Ata-ana şaması kelse, mihnattanıp mal jıysa da, düniyelik jıysa da, artımda bala-

larıma qalsın deydi. Ol ata-ananı malğa satqan soñ, qudayğa duşpandıq is emes pe? Osınday bilmestikpenen aytılğan sözderine bek saq boluw kerek.

30. Söz

Qırqın minse qır artılmaytuğın osı bir "qırt maqtan" degen bir maqtan bar, sol nege kerek, nege jaraydı? Ol ar, esti bilmeydi, namıstı bilmeydi, keñ tolğaw, ülken oy joq, ne baluwandığı joq, ne batırlığı joq, ne adamdığı joq, ne aqıldılığı, arlılığı joq. Moyının burıp qoyıp: "Öy, täñiri-ay, qoyşı äri, kimnen kim artıq deysiñ, kimniñ bası kimniñ qanjığasında jür, ol meniñ qazanıma as salıp berip jür me, men onan sawın sawıp otırmın ba?" - dep bulğaqtap, nemese: "ayağanım janım ba? Öy, enesin urayın, ölip ketpey nege kerek? Azar bolsa atılıp, ya osı üşin aydalıp ketsem de köngenim-aq! Äytewir bir ölim bar ma?" - dep qalşıldaytuğın kisi köp qoy.

Özderiñ körip jürsiñder, osı aytqan söz boyına layıq qazaq kördiñder me? Ölimge şıdaytuğın qazaq körgenim joq, ölimge şıdamaymın degen de qazaq körgenim joq, keñirdegin ğana körsetedi-aw: "qıyılıp qana qalayın" dep. Eger osı söz boyına layıq kisi körinse, aqılı joq bolsa da, qayratımenen-aq kisi aydındıratuğın adam bolğanı ğoy! Eger şın ayğaydı körgende, kirer jerin taba almaytuğın daraqı, jurttı osı sözimen aydındıramın, "mına käpirden kisi şoşıytuğın eken" degizip aydındırayın dep aytıp otırğan qur dombıtpası bolıp, bosqa qoqıyıp otırsa, sonı ne deymiz? Ay, quday-ay! Janğa mırzalıq qılatuğın, erdiñ jadağayda-aq sertke turğıştığı, malğa mırzalığı, düniyeni bir tiyın esep körmeytuğın jomarttığı - ärtürli belgisi boyınşa turmas pa edi? "Uyalmas betke talmas jaq beredi" dep, köp bıljırağan arsız, uyatsızdıñ biri dağı.

31. Söz

Estigen närseni umıtpastıqqa tört türli sebep bar: äweli - kökiregi baylawlı berik bolmaq kerek; ekinşi - sol närseni estigende ya körgende ğibrätlanuw kerek, köñildenip, tuşınıp, ıntamen uğuw kerek; üşinşi - sol närseni işinen birneşe uwaqıt qaytarıp oylanıp, köñilge bekitüw kerek; törtinşi - oy keseli närselerden qaşıq boluw kerek. Eger kez bolıp qalsa, salınbaw kerek. Oy keselderi: uwayımsız salğırttıq, oyınşı-külkişildik, ya bir qayğığa salınuw, ya bir närsege qumarlıq payda boluw sekildi. Bul tört närse - külli aqıl men ğılımdı tozdıratuğın närseler.

32. Söz

Bilim-ğılım üyrenbekke talap qıluwşılarğa äweli bilmek kerek. Talaptıñ öziniñ biraz şarttarı bar. Olardı bilmek kerek, bilmey izdegenmen tabılmas.

Äweli - bilim-ğılım tabılsa, onday-munday iske jaratar edim dep, düniyeniñ bir qızıqtı närsesine kerek bolar edi dep izdemekke kerek. Onıñ üşin bilim-ğılımnıñ özine ğana qumar, ıntıq bolıp, bir ğana bilmektiktiñ özin däwlet bilseñ jäne är bilmegeniñdi bilgen uwaqıtta köñilde bir rahat huzur hasıl boladı. Sol rahat bilgeniñdi berik ustap, bilmegeniñdi tağı da sonday bilsem eken dep ümittengen qumar, mahabbat payda boladı. Sonda ärbir estigeniñdi, körgeniñdi köñiliñ jaqsı uğıp, anıq öz süretimen işke jayğastırıp aladı.

Eger din köñiliñ özge närsede bolsa, bilim-ğılımdı bir-aq soğan sebep qana qılmaq üşin üyrenseñ, onday bilimge köñiliñniñ meyirimi asırap alğan şeşeñniñ meyirimi sekildi boladı. Adamnıñ köñili şın meyirlense, bilim-ğılımnıñ özi de adamğa meyirlenip, tezirek qolğa tüsedi. Şala meyir şala bayqaydı.

Ekinşi - ğılımdı üyrengende, aqıyqat maqsatpen bilmek üşin üyrenbek kerek. Bahasqa bola üyrenbe, azıraq bahas köñiliñdi pısıqtandırmaq üşin zalal da emes, köbirek bahas adamdı tüzemek tügil, buzadı. Onıñ sebebi ärbir bahasşıl adam haqtı şığarmaq üşin ğana bahas qılmaydı, jeñbek üşin bahas qıladı. Onday bahas hasudşilikti zoraytadı, adamşılıqtı zoraytpaydı, bälkim, azaytadı. Jäne maqsatı ğılımdağı maqsat bolmaydı, adam balasın şatastırıp, jalğan sözge jeñdirmekşi boladı. Munday qiyyal özi de buzıqtarda boladı. Jüz tuwra joldağılardı şatastıruwşı kisi bir qıysıq joldağı kisini tüzetken kisiden sadağa ketsin! Bahas - özi de ğılımnıñ bir jolı, biraq oğan hırslanuw jaramaydı. Eger hırslansa, öz sözimşil ğuwruwrlıq, maqtanşaqtıq, hasudşilik boyın jeñse, onday adam boyına qorlıq keltiretuğın ötirikten de, ösekten de, ursıp-töbelesüwden de qaşıq bolmaydı.

Üşinşi - ärbir haqiqatqa tırısıp ijtihatıñmen köziñ jetse, sonı tut, ölseñ ayrılma! Egerde onday bilgendigiñ öziñdi jeñe almasa, kimge pul boladı? Öziñ qurmettemegen närsege bötennen qaytip qurmet kütesiñ?

Törtinşi - bilim-ğılımdı köbeytüwge eki qaruw bar adamnıñ işinde: biri - mulahaza qıluw, ekinşisi - berik muhafaza qıluw. Bul eki quwattı zoraytuw jahatinde boluw kerek. Bular zoraymay, ğılım zoraymaydı.

Besinşi - osı sözdiñ on toğızınşı babında jazılğan aqıl keseli degen tört närse bar. Sodan qaşıq boluw kerek. Sonıñ işinde uwayımsız sal-

ğırttıq degen bir närse bar, zinhar, janım, soğan bek saq bol, äsirese, äweli - qudanıñ, ekinşi - halıqtıñ, üşinşi - däwlettiñ, törtinşi - ğibrattıñ, besinşi - aqıldıñ, ardıñ -bäriniñ duşpanı. Ol bar jerde bular bolmaydı.

Altınşı - ğılımdı, aqıldı saqtaytuğın minez degen sawıtı boladı. Sol minez buzılmasın! Körseqızarlıqpen, jeñildikpen, ya birewdiñ orınsız sözine, ya bir kez kelgen qızıqqa şayqalıp qala berseñ, minezdiñ beriktigi buzıladı. Onan soñ oqıp üyrenip te payda joq. Qoyarğa ornı joq bolğan soñ, olardı qayda saqtaysıñ? Qılam degenin qılarlıq, turam degeninde turarlıq minezde azğırılmaytın aqıldı, ardı saqtarlıq beriktigi, qayratı bar bolsın! Bul beriktik bir aqıl, ar üşin bolsın!

33. Söz

Egerde mal kerek bolsa, qolöner üyrenbek kerek. Mal jutaydı, öner jutamaydı. Aldaw qospay adal eñbegin satqan qolönerli - qazaqtıñ äwliyesi sol. Biraq quday tağala qolına az-maz öner bergen qazaqtardıñ keselderi boladı.

Äweli - bul isimdi ol isimnen asırayın dep, artıq ismerler izdep jürip, körip, biraz istes bolıp, öner arttırayın dep, tüzden öner izdemeydi. Osı qolındağı az-muzına maqtanıp, osı da boladı dep, bayağı qazaqtıñ talapsızdığına tartıp, jatıp aladı.

Ekinşi - erinbey istey berüw kerek qoy. Bir-eki qara tapsa, malğa böge qalğan kisimsip, "mağan mal joq pa?" degendey qılıp, erinşektik, saldaw-salğırttıqqa, kerbezdikke salınadı.

Üşinşi - "darqansıñ ğoy, önerlisiñ ğoy, şırağım", nemese "ağeke, neñ ketedi, osı ğanamdı istep ber!" degende "mağan da birew jalınarlıqqa jetken ekenmin" dep maqtanıp ketip, paydasız aldawğa, quw tilge aldanıp, öziniñ uwaqıtın ötkizedi. Jäne anağan dünıyeniñ qızığı aldawdı bilgen degizip, köñilin de maqtandırıp ketedi.

Törtinşi - tamırşıldaw keledi. Bağanağı aldamşı şaytan tamır bolalıq dep, bir bolımsız närseni bergen bolıp, artınan üytemin-büytemin, qarıq qılamın degenge mäz bolıp, tamırım, dosım dese, men de kerektiniñ biri bolıp qalıppın ğoy dep, jäne jasınan is istep, üyden şıqpağandıq qılıp, joq-barğa tırısıp, aldağandı bilmey, derew onıñ jetpegenin jetkizemin dep, tipti jetpese özinen qosıp, qılıp ber degeniniñ bärin qılıp berip, küni ötip, eñbek qılar uwaqıtınan ayrılıp, "joğarı şıqqa" qarıq bolıp, tamaq, kiyim, borış esinen şığıp ketip, endi olar qısqan küni birewdiñ malın buldap qarızğa aladı. Onı qılıp bereyin, munı qılıp bereyin dep, sonımenen tabıs quralmay, borışı asıp, dawğa aynalıp, adamşılıqtan ayrılıp, qor bolıp

ketedi. Osı nesi eken. Qazaqtıñ balasınıñ özi aldağış bola turıp jäne özi birewge aldatqış bolatuğını qalay?

34. Söz

Jurttıñ bäri biledi öletuğının jäne ölim ünemi qartaytıp kelmeytuğının, bir alğandı qata jibermeytuğının. Qazaq osığan da, amal joq, nanadı, anıq öz oyına, aqılına teksertip nanbaydı. Jäne hämmanı jaratqan quday bar, ahiyrette suraw aladı, jamandıqqa jazğıradı, jaqsılıqqa jarılğaydı, jazğıruwı da, jarılğawı da pende isine uqsamaydı, begirek esepsiz qıynawı da bar, begirek esepsiz jetistirüwi de bar dep - bärine sendik deydi. Joq, onısına men senbeymin? Olar sendim dese de, anıq sengen kisige uwayım oylap ne kerek? Osı ekewine layıqtı jaqsılıqtı özderi de izdep taba beredi. Egerde osı ekewine buldır senip otırsa, endi nege sendire alamız? Onı qaytip tüzete alamız? Olardı musılman dep, qalayşa imanı bar ğoy deymiz?

Kimde-kim ahiyrette de, düniyede de qor bolmaymın dese, bilmek kerek: eş adamnıñ köñilinde eki quwanış birdey bolmaydı, eki ıntıq qumarlıq birdey bolmaydı, eki qorqınış, eki qayğı - olar da birdey bolmaydı. Munday eki närseni birdey boladı dep aytuwğa mümkin emes. Olay bolğanda, qay adamnıñ köñilinde düniye qayğısı, düniye quwanışı ahiret qayğısınan, ahiret quwanışınan artıq bolsa - musılman emes. Endi oylap qaray ber, bizdiñ qazaq ta musılman eken! Egerde eki närse kez bolsa, biri ahiyretke kerekti, biri osı düniyede kerekti, birin alsa, biri tiymeytuğın bolsa, sonda birew ahiretke kerektini almay, ekinşi bir kez kelgende alarmın dep, joq, eger kez bolmaytuğın bolsa, keñ quday özi keñşilikpenen keşiredi dağı, mına kezi kelip turğanda munı jiberip bolmas dep, düniyege kerektini alsa, endi ol kisi janın berse ahiyretti düniyege satqanım joq dep, nanuwğa bola ma?

Adam balasına adam balasınıñ bäri - dos. Ne üşin deseñ, düniyede jürgende tuwısıñ, ösüwiñ, toyuıñ, aşığuwıñ, qayğıñ, qazañ, dene bitimiñ, şıqqan jeriñ, barmaq jeriñ - bäri birdey, ahiyretke qaray ölüwiñ, körge kirüwiñ, şirüwiñ, körden mahşarda suraluwıñ - bäri birdey, eki düniyeniñ qayğısına, pälesine qawpiñ, eki düniyeniñ jaqsılığına rahatıñ - bäri birdey eken. Bes kündik ömiriñ bar ma, joq pa?. Biriñe-biriñ qonaq ekensiñ, öziñ düniyege de qonaq ekensiñ, birewdiñ bilgendigine bilmestigin talastırıp, birewdiñ bağına, malına kündestik qılıp, ya körseqızarlıq qılıp, köz alartıspaq layıq pa? Tilewdi qudaydan tilemey, pendeden tilep, öz betimen eñbegimdi jandır demey, pälenşenikin äper demek - ol qudayğa aytarlıq söz be? Quday birew üşin birewge jäbir qıluwına ne layığı

bar? Eki awız sözdiñ basın qosarlıq ne aqılı joq, ne ğılımı joq bola tura, özimdikin jön qılamın dep, qur "oy, täñir-ay!" dep talasa bergenniñ nesi söz? Onıñ nesi adam?

35. Söz

Mahşarğa barğanda quday tağala qajı, molda, sopı, jomart, şeyit - solardı qatar qoyıp, surar deydi. Düniyede ğizzat üşin, sıy-qurmet almaq üşin qajı bolğandı, molda bolğandı, sopı bolğandı, jomart bolğandı, şeyit bolğandardı bir bölek qoyar deydi. Ahiyretke bola, bir ğana quday tağalanıñ razılığın tappaq üşin bolğandardı bir bölek qoyar deydi.

Düniye üşin bolğandarğa aytar deydi: "Sender düniyede qajeke, moldeke, sopeke, mırzeke, batıreke atalmaq üşin öner qılıp ediñder, ol düniyeñ munda joq. Senderdiñ ol qızıqtı düniyeñ harap bolğan, sonımen qılğan önerleriñ de bitti. Endi munda qurmet almaq tügil, suraw beriñder! Mal berdim, ömir berdim, ne üşin sol maldarıñdı, ömirleriñdi, betiñe ahiyretti ustap, din niyetiñ düniyede turıp, jurttı aldamaq üşin sarıp qıldıñdar?" dep.

Ana şın niyetimenen ornın tawıp, bir qudaydıñ razılığı üşin öner qılğandarğa aytar deydi: "Sender bir ğana meniñ razılığımdı izdep maldarıñdı, ömirleriñdi sarıp qılıp ediñder, men razı boldım. Sizderge layıqtı qurmetti ornım bar, dayın, kiriñder! Häm ol razılıqtarıññan basqa osı mahşar işinde, senderdiñ osı qılğanıña özi qılmasa da, işi erip, ıntıq bolğan dostarıñ tabılsa, şafağat qılıñdar!" - dep aytar deydi.

36. Söz

Payğambarımız salallahuw ğalayhi wässällämniñ hadis şariyfinde aytıptı: "män lä hayahün wälä imanun lähu" dep, yağni kimniñ uyatı joq bolsa, onıñ imanı da joq degen. Bizdiñ qazaqtıñ öziniñ maqalı da bar: "uyat kimde bolsa, iman sonda" degen. Endi bul sözden bilindi: uyat özi imannıñ bir müşesi eken. Olay bolğanda bilmek kerek, uyat özi qanday närse? Bir uyat bar - nadandıqtıñ uyatı, jas bala söz aytuwdan uyalğan sekildi, jaqsı adamnıñ aldına jazıqsız-aq änşeyin barıp jolığısuwdan uyalğan sekildi. Ne şariğatqa teris, ne aqılğa teris jazığı joq bolsa da, nadandıqtan boyın keristendirip, şeşilmegendik qılıp, uyalmas närseden uyalğan munday uyat şın uyaluw emes - aqımaqtıq, jamandıq.

Şın uyat sonday närse, şariğatqa teris, ya aqılğa teris, ya abiyurlı boyğa teris bir is sebepti boladı. Munday uyat eki türli boladı. Birewi - onday qılıq öziñnen şıqpay-aq, bir böten adamnan şıqqanın körgende, sen

uyalıp ketesiñ. Munıñ sebebi sol uyat isti qılğan adamdı esirkegendikten boladı. "Yapırım-ay, mına bayğusqa ne boladı, endi munıñ özi ne boladı" degendey, bir närse işten rahım sekildi bolıp kelip, öziñdi qısıp, qızartıp ketedi. Birewi sonday uyat, şariğatqa teris, ya aqılğa, ya abiyurlı boyğa teris, ya adamşılıqqa kesel qılıq, qateden yaki näpsige erip ğapıldıqtan öz boyıñnan şıqqandığınan boladı. Munday uyat qılıq qılğandığıñdı böten kisi bilmese de, öz aqılıñ, öz nısabıñ öziñdi sökken soñ, işten uyat kelip, öziñe jaza tarttıradı. Kirerge jer taba almay, kisi betine qaray almay, bir türli qısımğa tüsesiñ. Munday uyatı küşti adamdar uyqıdan, tamaqtan qalatuğını da bar, hatta özin-özi öltiretuğın kisiler de boladı. Uyat degen - adamnıñ öz boyındağı adamşılığı, ittigiñdi işiñnen öz moynıña salıp, sögis qılğan qısımnıñ atı. Ol uwaqıtta tilge söz de tüspeydi, köñilge oy da tüspeydi. Köziñniñ jasın, murnıñnıñ suwın sürtip aluwğa da qolıñ tiymeydi, bir iyt bolasıñ. Köziñ kisi betine qaramaq tügil, eşnärseni körmeydi. Mundaylıqqa jetip uyalğan adamğa ökpesi bar kisi keşpese, yaki onıñ üstine tağı ayamay örtendirip söz aytqan kisiniñ öziniñ de adamşılığı joq dese bolar.

Osı künde meniñ körgen kisilerim uyalmaq tügil, qızarmaydı da. "Ol isten men uyattı boldım dedim ğoy, endi neñ bar?" deydi. Ya bolmasa "Jä, jä, oğan men-aq uyattı bolayın, sen öziñ de süytip pe ediñ?" deydi. Nemese "pälenşe de, tügenşe de tiri jür ğoy, pälen qılğan, tügen qılğan, meniki onıñ qasında nesi söz, pälendey, tügendey mänisi bar emes pe edi?" dep, uyaltamın deseñ, jap-jay otırıp dawın sabap otıradı. Osını uyalğan kisi deymiz be, uyalmağan kisi deymiz be? Uyalğan desek, hadis anaw, jaqsılardan qalğan söz anaw. Osınday adamnıñ imanı bar deymiz be, joq deymiz be?!

37. Söz

1. Adamnıñ adamşılığı isti bastağandığınan bilinedi, qalayşa bitirgendiginen emes.

2. Köñildegi körikti oy awızdan şıqqanda öñi qaşadı.

3. Hikmet sözder özimşil nadanğa aytqanda, köñil uwanğanı da boladı, öşkeni de boladı.

4. Kisige bilimine qaray bolıstıq qıl; tatımsızğa qılğan bolıstıq özi adamdı buzadı.

5. Äkesiniñ balası - adamnıñ duşpanı. Adamnıñ balası -bawırıñ.

6. Er artıq surasa da azğa razı boladı. Ez az surar, artıltıp berseñ de razı bolmas.

7. Öziñ üşin eñbek qılsañ, özi üşin ottağan hayvannıñ biri bolasıñ; adamdıqtıñ qarızı üşin eñbek qılsañ, allanıñ süygen qulınıñ biri bolasıñ.

8. Sokratqa uw işkizgen, Iyoanna Arkti otqa örtegen, Ğaysanı darğa asqan, payğambarımızdı tüyeniñ jemtigine kömgen kim? Ol - köp, endeşe köpte aqıl joq. Ebin tap ta, jönge sal.

9. Adam balasın zaman ösiredi, kimde-kim jaman bolsa, onıñ zamandasınıñ bäri vinovat.

10. Men eger zakon quwatı qolımda bar kisi bolsam, adam minezin tüzep bolmaydı degen kisiniñ tilin keser edim.

11. Düniyede jalğız qalğan adam - adamnıñ ölgeni. Qapaşılıqtıñ bäri sonıñ basında. Düniyede bar jaman da köpte, biraq qızıq ta, ermek te köpte. Bastapqığa kim şıdaydı? Soñğığa kim azbaydı?

12. Jamandıqtı kim körmeydi? Ümitin üzbek - qayratsızdıq. Düniyede eşnärsede bayan joq ekeni ras, jamandıq ta qaydan bayandap qaladı deysiñ? Qarı qalıñ, qattı qıstıñ artınan kögi mol jaqsı jaz kelmewşi me edi?

13. Aşuwlı adamnıñ sözi az bolsa, ıza, quwatı artında bolğanı.

14. Quwanbaqtıq pen baq - mastıqtıñ ülkeni, mıñnan bir kisi-aq k..n aşpaytuğın aqılı boyında qaladı.

15. Eger isim önsin deseñ, retin tap.

16. Biyik mansap - biyik jartas, erinbey eñbektep jılan da şığadı, ekpindep uşıp qıran da şığadı; jikşil el jetpey maqtaydı, jelökpeler şın dep oylaydı.

17. Düniye - ülken köl,
Zaman - soqqan jel,
Aldıñğı tolqın - ağalar,
Artqı tolqın - iniler,
Kezekpenen öliner,
Bayağıday köriner.

18. Baqpen asqan patşadan, mimen asqan qara artıq; saqalın satqan kariden eñbegin satqan bala artıq.

19. Toq tilenşi - adam saytanı, hareketsiz - sopı montanı.

20. Jaman dos - köleñke: basıñdı kün şalsa, qaşıp qutıla almaysıñ. Basıñdı bult alsa, izdep taba almaysıñ.

21. Dosı joqpen sırlas, dosı köppen sıylas; qayğısızdan saq bol, qayğılığa jaq bol.

22. Qayratsız aşuw - tul, turlawsız ğaşıq - tul, şäkirtsiz ğalım - tul.

23. Bağıñ öskenşe tilewiñdi el de tileydi, öziñ de tileysiñ, bağıñ ösken soñ - öziñ ğana tileysiñ.

38. Söz

Ey, jüregimniñ quwatı, perzentlerim! Sizderge adam uğılınıñ minezderi tuwralı biraz söz jazıp yadkar qaldırayın. Iqılaspenen oqıp, uğıp alıñızdar, onıñ üşin mahabbatıñ tölewi - mahabbat. Äweli adamnıñ adamdığı aqıl, ğılım degen närselermenen. Munıñ tabılmaqtığına sebepter - äweli hawas sälim häm tän sawlıq. Bular tuwısınan boladı, qalmıs özgeleriniñ bäri jaqsı ata, jaqsı ana, jaqsı qurbı, jaqsı ustazdan boladı. Talap, uğım mahabbattan şığadı. Ğılım-bilimge mahabbattandırmaq älgi aytılğan üşewinen boladı. Ğılım-bilimdi äweli bastan bala özi izdenip tappaydı. Basında zorlıqpenen yaki aldawmenen üyir qıluw kerek, üyrene kele özi izdegendey bolğanşa. Qaşan bir bala ğılım, bilimdi mahabbatpenen kökserlik bolsa, sonda ğana onıñ atı adam boladı. Sonan soñ ğana Allah Tağalanı tanımaqtıq, özin tanımaqtıq, düniyeni tanımaqtıq, öz adamdığın buzbay ğana jälib mänfağat däfğı muzarratlarnı ayırmaqlıq sekildi ğılım-bilimdi üyrense, biler dep ümit qılmaqqa boladı. Bolmasa joq, eñ bolmasa şala. Onıñ üşin köbinese balalardı jasında ata-anaları qiyanatşılıqqa salındırıp aladı, soñınan mollağa bergen boladı, ya ol balaları özderi barğan boladı - eşbir bähra bolmaydı.

Ol qiyanatşıl balaları talapqa da, ğılımğa da, ustazğa da, hattä iyman iğtiqadqa da qiyanatpenen boladı. Bul qiyanatşılar - jarım adam, jarım molla, jarım musılman. Olardıñ adamdığınıñ kämälät tappağı - qıyınnıñ qıyını. Sebebi Allah Tağala ezi - haqiqat, rastıqtıñ jolı. Qiyanat - haqiqat pen rastıqtıñ duşpanı. Duşpanı arqılı şaqırtqanğa dos kele me? Köñilde özge mahabbat turğanda, haqlıqtı tappaydı. Adamnıñ ğılımı, bilimi haqiqatqa, rastıqqa qumar bolıp, ärnärseniñ tübin, hikmetin bilmekke ıntıqtıqpenen tabıladı. Ol - allanıñ ğılımı emes, hämmanı biletuğın ğılımğa ıntıqtıq, özi de adamğa özindik ğılım beredi. Onıñ üşin ol allanıñ özine ğaşıqtıq. Ğılım - allanıñ bir sıypatı, ol - haqiqat, oğan ğaşıqtıq özi de haqlıq häm adamdıq dür. Bolmasa mal tappaq, maqtan tappaq,

ğizzat-qurmet tappaq sekildi närselerdiñ mahabbatımen ğılım-bilimniñ haqiqatı tabılmaydı.

Mal, maqtan, ğizzat-qurmet adamdı özi izdep tapsa, adamdıqtı buzbaydı häm körik boladı. Egerde adam özi olarğa tabınıp izdese, tapsa da, tappasa da adamdığı joğaladı. Endi haqiqat süyip, şındı bilmek qumarıñ bar bolsa, adamdıqqa layıqtı ıqılastı qulağıñdı qoy. Äweli din iyslamnıñ jolındağı pendeler iymannıñ haqiqatı ne söz ekenin bilsin. İman degenimiz bir ğana inanmaqtıq emes, sen Allah Tağalanıñ birligine, üwä qurannıñ onıñ sözi ekendigine, üwä payğambarımız Muhammed Mustafa salallahuw ğalayhi wässälläm onıñ tarapınan elşi ekendigine iynandıñ. Jä, ne bitti? Sen Allah Tağalağa Allah Tağala üşin iyman keltiremisiñ ya öziñ üşin iyman keltiremisiñ? Sen iyman keltirmeseñ de, Allah Tağalağa keler eşbir kemşilik joq edi. Öziñ üşin iman keltirseñ, jä inandıñ. Ol inanmaqtığıñ qur ğana inanmaqtıqpen qalsa, sağan payda bermeydi. Onıñ üşin sen öziñ iynanmaqtığıñnan payda ala almadıñ, paydalanamın deseñ, payda beredi, kämil iman boladı. Paydanı qalayşa aluwdı bilmek kerek. Siz "Ämäntü billahi kämahüwä bi äsmayhi wasiyfatihiy" dediñiz. Ol esim allalar hämma ol Allah Tağalanıñ fiğıl ğazimläriniñ attarı, olardıñ mağınasın bil häm segiz sifat zatiyaları ne degen söz, kämil üyren. Öziñdi onıñ qulı bilip, öziñe muslim at qoyıp, täslim bolğanıña rast bolasıñ da. Öz piğıldarıñdı soğan öz haliñşe uqsatuwdı şart qıl. Allah Tağalağa uqsay alam ba dep, nadandıqpen ol sözden jiyirkenbe, uqsamaq - däl birdeylik dağuwasımenen emes, sonıñ soñında bolmaq. Onıñ üşin Allah Tağalanıñ sıypattarı: Hayat, Ğılım, Qudiret, Basar, Sämiyğ, İrada, Kälam, Täkvin. Bul segizinen Allah Tağaladağıday kämälat-ğazamat birlän bolmasa da, pendesinde de ärbirinen öz halinşe bar qılıp jaratıptı. Jä, biz özimizdiñ boyımızdağı segiz zärrä attas sıypatımızdı ol Allah Tağalanıñ segiz ulığ sıypatınan bas burğızıp, özge jolğa salmaqpenen bizdiñ atımız müslim bola ala ma? Bolmasa kerek. Jä, ol segiz sıypatına sıypatımızdı häm ol attarı birlän ağlamlanğan fiğıl qudağa fiğlımızdı ertpek nemenen tabıladı, qalayşa tabıladı, onı bilmek kerek. Ol - Allah Tağalanıñ zatı, eşbir sıypatqa muqtaj emes, bizdiñ aqılımız muqtaj, joğarğı jazılmış sıypattar birlän tağriflap tanımaqqa kerek. Egerde ol sıypattar birlän tağriflamasaq, bizge mağrifatulla qıyın boladı. Biz Allah Tağalanı öziniñ bilingeni qadar ğana bilemiz, bolmasa tügel bilmekke mümkin emes. Zatı tügil, hikmetine eşbir hakim aqıl eristire almadı. Allah Tağala - ölşewsiz, bizdiñ aqılımız - ölşewli. Ölşewlimen ölşewsizdi bilüwge bolmaydı. Biz Allah Tağala "bir" deymiz, "bar" deymiz, ol "bir" demeklik te - aqılımızğa uğımnıñ bir tiyanağı üşin aytılğan söz. Bolmasa ol "bir" demeklik te Allah Tağalağa layıqtı kelmeydi. Onıñ

üşin mümkinattıñ işinde ne närseniñ üjüwdi bar bolsa, ol birlikten qutılmaydı. Ärbir hadiske aytılatuğın bir qadimge tağrif bolmaydı. Ol "bir" degen söz ğalamnıñ işinde, ğalam Allah Tağalanıñ işinde, quday tabaraka uwatağala kitaptarda segiz sübütiya sıypattarı birlän, uwä toqsan toğız Äsmai husnalar birlän bildirgen. Bulardıñ hämması Allah Tağalanıñ zatıyya sübütiya wä fiğliya sıypattarı dür. Men munda sizderge törtewin bildiremin. Onıñ ekewi - ğılım, qudiret. Segiz sıypattan qalğan altawı - bularğa şarh. Ol altawınıñ biri - hayat, yağni tirlik.

Allanı bar dedik, bir dedik, ğılım, qudiret sıypatı birlän sıypattadıq. Bul birlik, barlıq ğılım, qudiret oluwla bolarlıq närseler me? Älbette, ğılım qudireti bar boladı: hayatı - mağlum, biri - irada, yağni qalamaq. Ğılım bar bolsa, qalamaq ta bar. Ol eş närsege hareket bermeydi. Hämmağa hareket beretuğın özi. Ol irada ğılımınıñ bir sıypatı käläm, yağni söylewşi degen, söz qaripsiz, dawıssız boluwşı ma edi? Allanıñ sözi - qaripsiz, dawıssız. Endi olay bolsa, aytqanday qılıp bildiretuğın qudireti jäne basar, sämiyğ, yağni körüwşi, esitüwşi degen. Allah Tağalanıñ körmegi, estimegi, biz sekildi közbenen, qulaqpenen emes, körgendey, estigendey biletuğın ğılımnıñ bir sıypatı. Biri - täkvin, yağni barlıqqa keltirüwşi degen söz. Eger barlıqqa keltirmegi bir öz aldına sıypat bolsa, Allah Tağalanıñ sıypatı özindey qadim, häm äzeli häm ädäbiy boladı da, hämiyşä barlıqqa keltirüwden bosanbasa, bir sıypatı bir sıypatınan ülken ya kişi boluwğa jaramaydı. Olay bolğanda ğılım, qudiret sıypattarı sekildi bosanbay, här uwaqıt jaratuwda bolsa, bir ıqtiyarsızdıq şığadı. Ol ıqtiyarsızdıq Allah Tağalağa layıqtı emes. Onıñ barlıqqa keltirmegi - qudiretine ğana bir şarh. Bul ğılım, qudirette eşbir nihayetsiz, ğılımında ğaflät, qudiretinde epsizdik jäne naşarlıq joq. Saniğın suñğatına qarap bilesiz. Bul közge körilgen, köñilge sezilgen ğalamdı qanday hikmetpenen jarastırıp, qanday qudiretpenen ornalastırğan, eşbir adam balasınıñ aqılı jetpeydi. Biraq pendesinde aqıl - hükimşi, qayrat, quwat - qızmet qıluwşı edi. Soğan qarap oylaysıñ: Allah Tağalanıñ sıypatında solay bolmaqqa tiyis. Biraq äwelde aytqanımız: ğılım, qudiret - bizdiñ uğuwımızğa ğana eki hisap bolmasa, bir-aq ğılımdı qudiret boluwğa tiyis. Olay bolmasa sıypattar öz ortalarında biri täbiyğ, biri matbuwğ boladı ğoy. Bul bolsa, tarif rabbığa jaraspaydı. Segiz sıypat qılıp jäne ol sıypattar "Lağairü wälä hüwä" bolıp, bulay aytuwda, bulardan bir öz aldına jamağat yaki jamiğat şığıp ketedi. Bul bolsa kelispeydi. Egerde sıypattardı ärbirin basqa-basqa degende, köp närseden jıyılıp, ittifaqpenen quday bolğan boladı. Bulay dew batıl, bir ğana qudiret pendede bolğan quwat; qudiret ğılım aqıldan basqa bolatuğın, Allah Tağalada bolğan qudiret - ğılım häm rahmet. Ol - rahmet sıypatı, segiz sıypattıñ işinde

jazılmasa da, Allah Tağalanıñ Rahman, Rahim, Ğafur, Wadud, Hafiz, Sättar, Razzaq, Nafiğ, wäkiyl, Latif degen esimderine binahıy bir ulığ sıypatınan hissaptawğa jaraydı. Bul sözime naqliya dälelim - joğarıdağı jazılğan Allah Tağalanıñ esimderi. Ğaqliya dälelim quday tağala bul ğalamdı aqıl jetpeytin kelisimmen jaratqan, onan basqa, birinen bir payda alatuğın qılıp jaratıptı. Jansız jaratqandarınan payda alatuğın jan iyesi hayvandardı jaratıp, jandı hayvandardan paydalanatuğın aqıldı insandı jaratıptı.

Hayvandardı asıraytuğın jansızdardı eti awırmaytın qılıp, jan iyesi hayvandardı aqıl iyesi adam balası asıraytın qılıp, häm olardan mahşarda suraw bermeytuğın qılıp, bulardıñ hämmasınan payda alarlıq aqıl iyesi qılıp jaratqan. Adam balasınan mahşarda suraw alatuğın qılıp jaratqandığında häm ğadalät häm mahabbat bar. Adam balasın qurt, qus, özge hayvandar sekildi tamaqtı öz basımen alğızbay, ıñğaylı eki qoldı basqa qızmet ettirip, awzına qolı as bergende, ne işip, ne jegenin bilmey qalmasın dep, iyisin alıp läzzattanğanday qılıp, awız üstine murındı qoyıp, onıñ üstinen tazalığın bayqarlıq eki köz berip, ol közderge näzikten, zarardan qorğap turarlıq qabaq berip, ol qabaqtardı aşıp-jawıp turğanda qajalmasın dep kirpik jasap, mañday teri tuwra közge aqpasın dep, qağa berüwge qas berip, onıñ jüzine körik qılıp, biriniñ qolınan kelmestey isti köptesip bitirmekke, birewi oyın birewine uqtırarlıq tiline söz berip jaratpaqtığı mahabbat emes pe? Kim öziñe mahabbat qılsa, sen de oğan mahabbat qılmağıñ qarız emes pe? Aqıl közimen qara: kün qızdırıp, teñizden bult şığaradı eken, ol bulttardan jañbır jawıp, jer jüzinde neşe türli dänderdi ösirip, jemisterdi öndirip, közge körik, köñilge rahat gül-bäyşeşekterdi, ağaş-japıraqtardı, qant qamıstarın öndirip, neşe türli näbatättärdi östirip, hayvandardı saqtatıp, bulaqtar ağızıp, özen bolıp, özender ağıp dariya bolıp, hayvandarğa, qusqa, malğa suwsın, balıqtarğa orın bolıp jatır eken. Jer maqtasın, kendirin, jemisin, kenin, gülder gülin, qustar jünin, etin, jumırtqasın; hayvandar etin, sütin, küşin, körkin, terisin; suwlar balığın, balıqtar ikrasın, hatta ara balın, balawızın, qurt jibegin - hämması adam balasınıñ paydasına jasalıp, eşbirinde bul meniki derlik bir närse joq, bäri - adam balasına tawsılmas azıq.

Million hikmet birlän jasalğan maşina, fabrik adam balasınıñ rahatı, paydası üşin jasalsa, bul jasawşı mahabbat birlän adam balasın süygendigi emes pe? Kim seni süyse, onı süymektik qarız emes pe? Adam balası qanağatsızdıqpenen bul hayvandardıñ tuqımın qurtıp, aldıñğılar artqılarğa jäbir qılmasın dep, maldı adam balasınıñ öziniñ qızğanışına qorğalatıp, özge hayvandardı birin uşqır qanatına, birin küşti quwatına, birin jüyrik ayağına süyentip, birin biyik jartasqa, birin tereñ tuñğı-

yıqqa, qalıñ ormanğa qorğalatıp, häm ärbirin ösip-önbekke qumar qılıp, jas küninde, kişkene uwaqıtında şafğat, sähärimenen bastarın baylap, qamqor qılıp qoymaqtığı - adam balasına ösip-önip, teñdik alsın emes, bälkiy, adam balasınıñ üzilmes näsiline tawsılmas azıq bolsın degendik. Jä, bul hikmetteriniñ hämmasın häm marhamat, häm ğadalät zahir tur eken. Biz ortamızda bul marhamat, ğadalätti iymannıñ şartınan hisap qılmaymız, onıñ üşin müslim bolğanda, Allah Tağalağa täslim bolıp, onıñ jolında bolmaq edik, bolğanımız qaysı? Bul eki ay men künnen artıq mağulım turğan joq pa? Fiğılı qudanıñ eşbirin de qarar qılmaymız, özgelerde bolğanın jek körmeymiz, özimiz tutpaymız, bul qiyanatşılıq emes pe? Qiyanatşılıqqa bir qarar turğan adam - ya musılman emes, eñ bolmasa şala musılman. Allah Tabaraka uwatağalanıñ pendelerine salğan jolı qaysı? Onı köbi bilmeydi. "Täfakkaru fiğla illahi" degen hadis şariftiñ "innalahu yühibbül muqsitiyn" degen ayattarğa eşkimniñ ıqılası, köñili menen ğılımı jetip quptağanın körgenim joq. "Ätämürun ännäsä bilbirri wäähsänü innalahu yühibbül muhsin", "wälläzinä ämänü uwäğämilü salihati ülayna ashabul jännäti häm fiha halidün" degen ayattar qurannıñ işi tolğan ğamalus-salih ne ekenin bilmeymiz. "Uwa ämmälziyna amänü wäğamıylüs salikati fäyüwäffihim wüjürähüm wallahu lä yühiyb-buz-zalimin" ayatına qarasañ, ğamalus-salih zalıqtıqtıñ zıddı bolar. Olay bolğanda ğadalät rafğat boluwğa kimde-kimniñ ädileti joq bolsa, onıñ hayası joq, kimniñ uyatı joq bolsa, onıñ imanı joq degen, payğambarımızdıñ salallahu ğalayhi wässällämniñ hadis şariyfi "mänlä hayaun lahu" degen däleldür. Endi belgili, iyman qur inanışpenen bolmaydı, ğadalät üwä rafğat birlän boladı. Ğamaluws-salih ğadalätti üwä marhamätti bolmaq külli tän birlän qılğan qulşıldıqtardıñ eşbiri ğadalätti, marhamattı bermeydi. Köziñ künde köredi namaz oquwşı, oraza tutuwşılardıñ ne halättä ekendikterin, oğan dälel kerek emes. Bälkiy ğadalät barşa izgiliktiñ anası dür. Insap, uyat - bul ğadalätten şığadı. Onıñ üşin ğadaläti adamnıñ köñiline keledi: men öz köñilimde halıq menimen, sonday-munday qılıqtarımen muğamäla qılsa eken dep oylap turıp, özim sol halıqtarmen muğamäla qılmağandığım jaramaydı ğoy dep, sol ezi ädilet te jäne nısap ta emes pe? Ol hämma jaqsılıqtıñ bası emes pe? Jä, olay hulıq penen sol oydı oylağan kisi hallaqını şükirdi nege oylamasın? Şäkirlikten ğibadattıñ bäri tuwadı. Endi zinhar ğadalät, şapağattan bosanbañdar. Eger bosansañ, iman da, adamdıq ta hamması bosanadı. Allayar sofınıñ bir färdädän jüz färdä bijay degeni basıña keledi. Endi bizdiñ bastağı tağrif boyınşa quday tağala ğılımdı, rahımdı, ğadalätti, qudiretti edi. Sen de bul ğılım, rahım, ğadalät üş sıypatpenen sıypattanbaq: ijtihatiñ şart ettiñ, musılman boldıñ häm tolıq insaniyatıñ bar boladı. Belgili jäwanmärtlik üş haslat birlän bolar degen, sıddıq,

käräm, ğaqıl - bul üşewinen sıddıq ğadalät bolar, käräm şafağat bolar. Ğaqıl mağalum dür, ğılımnıñ bir atı ekendigi. Bular är adamnıñ boyında Allah Tabaraka uwatağala tähmin bar qılıp jaratqan. Biraq oğan räwaj berip güldendirmek, bälki, adam öz halinşe kämälatqa jetkizbek jähätinde bolmaq. Bular - ez iyjdiyhadiñ birlän niyet halis birlän izdenseñ ğana beriletin närseler, bolmasa joq. Bul aytılmış üş haslättiñ iyeleriniñ aldı - payğambarlar, onan soñ - äwliyeler, onan soñ - hakimder, eñ aqırı - kämil musılmandar. Bul üş türli fiğıl qudanıñ soñında bolmaq, özin qul bilip, bul fiğıldarğa ğaşıq bolıp tutpaqtı payğambarlar üyretti äwliyelerge, äwliyeler oqıdı, ğaşıq boldı. Biraq, uhrawi paydasın ğana küzetti. Ğaşıqtarı sol halge jetti, düniyeni, düniyedegi tiyerlik paydasın umıttı. Bälkiy, hisapqa almadı. Hakimder düniyede tiyetin paydasın söyledi, ğibrät közimen qarağanda, ekewi de birinen-biri köp jıraq ketpeydi. Onıñ üşin ärbiriniñ söylewi, aytuwı basqaşa bolsa da, Allah Tağalanıñ suñğatına qarap pikirlemektikti ekewi de ayttı. Pikirlenbek soñı ğibrattanbaq bolsa kerek. Bul ğaqıl, ğılım - ekewi de özin zorğa eseptemekti, zalımdıqtı, adam özindey adamdı aldamaqtı jek köredi. Bul ğadalät här ekewi de marhamattı, şapağattı bolmaqtıqtı aytıp buyırdı, bul raqım bolsa kerek. Biraq meniñ oyıma keledi, bul eki tahiyfa är kisi özderine bir türli näpsisin fida qıluwşılar dep. Yağni, pendeliktiñ kämälatı äwliyelikpen bolatuğın bolsa, külli adam tärki düniye bolıp huw dep tariqatqa kirse, düniye oyran bolsa kerek. Bulay bolğanda maldı kim bağadı, duşpandı kim toqtatadı, kiyimdi kim toqıydı, astıqtı kim egedi, düniyedegi Allanıñ pendeleri üşin jaratqan qazınaların kim izdeydi? Häramı mäkrühı bılay tursın, Quday Tağalanıñ quwatımenen, ijtihad aqılıñmenen tawıp, rahatın körmegine bola jaratqan, bergen niğmetterine, onan körmek huzuwrğa suwıq közben qarap, eskerüwsiz tastap ketpek aqılğa, ädepke, ınsapqa durıs pa?

Sahib niğmetke şükirşiligiñ joq bolsa, ädepsizdikpenen künäkär bolmaysıñ ba? Ekinşi - bul joldağılar qor bolıp, düniyede joq bolıp ketüw de hawpi bar, uwä käpirlerge jem bolıp ketüw de, qaysıbir sabırsızı jolınan tayıp, sabırmen bir qarar turamın degeni bolıp ketseler de kerek. Egerde bul jol jarım-jartılarına ğana aytılğan bolsa, jarım-jartı rast düniyede bola ma? Ras bolsa, hämmağa birdey rast bolsın, alalağan rast bola ma, häm ğadalät bola ma? Olay bolğanda, ol jurtta ğumır joq bolsa kerek. Ğumır özi - haqiqat. Qay jerde ğumır joq bolsa, onda kämälat joq. Biraq äwliyelerdiñ de bäri birdey tärki düniye emes edi, ğaşärän - mübäşärädan qaziret Ğosman, Ğabduwrahman bin Ğawf wa Sağid bin Äbuwaqqas üşewi de ülken baylar edi. Bul tärki düniyelik: ya düniye läzzatına aldanıp ijtihadım şala qaladı dep, boyına senbegendik; ya hırs

düniyelikten qawımnıñ köñilin suwıtpaq üşin, renjüwge sabır etip, özin fida qılıp, men janımmen urıs qılğanda, halıq eñ bolmasa näpsisimen urıs qılıp, häwa häwastan ärbir arzuw näpsiden suwınıp, ğadalät, marhamat, mahabbatına bir qarar bolar ma eken degen ümitpenen bolsa kerek. Olay bolğanda o da jurtqa qılğan artıq mahabbattan hisap. Biraq bul jol - bek şetin, bek näzik jol. Bul jolda riyasız, jeñildiksiz bir qarar turıp izdegen ğana kisi istiñ kämälatına jetpek. Bul zamanda nadir, buğan ğılımnıñ da zorı, sıddıq, qayrattıñ da zorı, mahabbattıñ hallaqna da, uwa halıq ğalamğa da bek zorı tabılmaq kerek. Bulardıñ jıyılmağı - qıyınnıñ qıyını, bälkiy, fitnä bolar.

Basına häm bir özine özgeşelik bermek - adam ulın bir buzatın is. Ärbir nadannıñ bir tariqatqa kirdik dep jürgeni biz buzıldıq degenimenen bir boladı. Hakim, ğalım asılda bir söz, biraq Ğarafta basqalar dür. Düniyede ğılım zahiri bar, olar aytılmıştardı jazılmıştar, onı naqliya dep te aytadı. Bul nakliyağa jüyrikter ğalım atanadı. Quday täbäraka uwa tağala eşbir närseni sebepsiz jaratpağan, munı izerlep täffakkaru fi äla-illahi degen hadiske binaän bul sünğati qudadan izerlep, qumar bolıp ğibratlanuwşılarğa tıyu joq, bälkiy, sunğatınan sebebin bilmekke qumarlıqtan sanığ ğaşıqtıq şığadı. Quday täbärakanıñ zatına pendesiniñ aqılı jetpese, däl sonday ğaşıqpın demek te orınsız. Ğaşıq-mağşuğlıqqa halık birlän mahluq ortası münäsibätsiz, Allah Tağalanıñ pendesin mahabbat uwa marhamat birlän jaratqanın bilip, mahabbatına mahabbatpenen ğana eljiremekti qudağa ğaşıq boldı deymiz. Olay bolğanda hikmet qudağa pende öz aqılı jeterlik qadirin ğana bilsem degen ärbir istiñ sebebin izdewşilerge hakim at qoydı. Bular haq birlän batıldı ayırmaqqa, sebepterin bilmekke tırısqandarımenen hämması adam balasınıñ paydası üşin, oyın-külki tügil, düniyedegi bükil läzzat bularğa ekinşi märtabada qalıp, bir ğana haqtı tappaq, ärbir närseniñ sebebin tappaqpenen läzzattanadı.

Adaspay tura izdegen hakimder bolmasa, düniye oyran bolar edi. Fiğıl pändeniñ qazığı - osı jaqsı hakimder, är närse düniyede bulardıñ istihrajı birlän rawaj tabadı. Bulardıñ isiniñ köbi - düniye isi, läkiyn osı hakimderdiñ jasağan, taratqan isteri. Äddüniyya mäzrägätül-ahiyret degendey, ahiyretke egindik bolatın düniye sol. Ärbir ğalım - hakim emes, ärbir hakim - ğalım. Ğalımdarınıñ naqliyası birlän musılman iman taqlidi käsip qıladı. Hakimderdiñ ğaqliyatı birlän jetse, iman yakini boladı. Bul hakimderden murat - musılman hakimderi, bolmasa ğayri dinniñ hakimderi - ägärşe fatlubni täjidü-ni delinse de, düniyeniñ häm adam uğlı ömiriniñ sırına jetse de, dinniñ haq mağrifatına jete almağandar. Bulardıñ köbi - imannıñ jeti şartınan, bir allanı tanımaqtan ğayri, yağni

altawına kimi kümändi, kimi münkir bolıp, tahqiqlay almağandar. Eger bular din ustazımız emes bolsa da, dinde basşımız qudaydıñ elşisi payğambarımızdıñ hadis şariyfi, hayru n-nas män yanfagu n-nas degen. Bul hakimder uyqı, tınıştıq, äwes-qızıqtıñ bärin qoyıp, adam balasına paydalı is şığarmaqlığına, yağni elektriyanı tawıp, aspannan jaydı burıp alıp, düniyeniñ bir şetinen qazir jawap alıp turıp, ot pen suwğa qaylasın tawıp, mıñ adam qıla almastay qızmetter istetip qoyıp turğandığı, uwahsuwsan adam balasınıñ aqıl-pikirin ustartıp, haq penen batıldıqtı ayırmaqtı üyretkendigi - barşası nafiğlıq bolğan soñ, bizdiñ olarğa mindetkerligimizge daw joq.

Bul zamannıñ moldaları hakim atına duşpan boladı. Buları bilimsizdik, bälkiy, buzıq fiğıl, äl-iynsan ğäddüw läma jähiylgä hisap. Olardıñ şäkirtteriniñ köbi biraz ğarap-parsıdan til üyrense, birli-jarım bolımsız söz bahas üyrense, soğan mäz bolıp, özine özgeşelik beremin dep äwre bolıp, jurtqa paydası tiymek tügil, türli-türli zararlar hasil qıladı “hay-hoy!” menen, maqtanmenen qawımdı adastırıp bitiredi. Bulardıñ köbi änşeyin jähiyl tügil, jähiylälär kibik talap bolsa, qayda haq sözder kelse, qazir nısapqa qaytsın häm ğibrattansın. Ras sözge or qazıp, tor jasamaq ne degen nısap, qur özimşildik häm är özimşildik - adam balasın buzatın fiğıl. Rastıñ bir atı - haq, haqtıñ bir atı - alla, buğan qarsı qaruwlasqanşa, munı uğıp, ğadalätpen täpteştewge kerek. Munday fiğıldardan küpir qawpi de bar. Jäne payğambarımız salallahu ğalayhi wässälläm “aqır zamanda bir jıldıq bir kün bolar” degende sahaba-i kärämlar “bul bir jıldıq bir künde namaz neşew bolar” dep surağanda: onıñ patuwasın sol zamannıñ ğalımdarı biler degen sözinen ğibratlanıp qarasañ, zamana özgerüwimen qağidalar özgerilmegin bildirgeni mağlum boladı. Bul kündegi tähsilğülum eski medreseler ğurpında bolıp, bul zamanğa paydası joq boldı. Soğan qaray Ğusmaniyada mektep harbiya, mektep ruşdiyalar salınıp, jaña nizamğa aynalğan. Mundağılar uzaq jıldar ömir ötkizip, ğılımdı paydasız uzaq bahastar birlän künin ötkizip, mağişat dünivede nadan bir essiz adam bolıp şığadı da, eşbir hareketke layıqtı joq bolğan soñ, adam awlawğa, adam aldawğa salınadı. Köbinese munday essizderdiñ nasihatı da tasirsiz boladı.

Dünivеniñ mäğmürlığı bir türli aqılğa nur berip turatuğın närse. Joqşılıqtıñ adamdı hayvandandırıp jiberetini de boladı. Bälkiy, dünivеniñ ğılımın bilmey qalmaqtıq - bir ülken zararlı nadandıq, ol quranda sögilgen; dünivede kimde-kim özine özgeşelik bermek qasadı birlän malğa mahabbatın awdarğan düniye bolmasa, ihsanda qolım qısqa bolmasın dep häm özim birewge tamğılı bolmayın dep, malğa mahabbatın awdarmay, izgilikke bola halal käsip birlän tapqan düniye emes.

Biz ğılımdı satıp, mal izdemek emespiz. Mal birlän ğılım käsip qılmaqpız. Öner - özi de mal, önerdi üyrenbek - özi de iyhsan. Biraq ol öner ğadalättan şıqpasın, şarğığa muwafih bolsın. Adamğa hälinşe iyhsandı bolmaq - qarız is. Biraq özgelerdiñ ihsanına süyenbek durıs emes. Mollalar tura tursın, huwsuwsan bul zamannıñ işandarına bek saq bolıñdar. Olar - fitnä ğalım, bulardan zalaldan basqa eşnärse şıqpaydı. Özderi hükim şariğattı taza bilmeydi, köbi nadan boladı. Onan asıp özin-özi ähil tariqat bilip jäne birewdi jetkizbek dağuwasın qıladı. Bul is olardıñ sıbağası emes, bulardıñ jetkizbegi muhal, bular adam azdıruwşılar, hattä dinge de zalaldı. Bulardıñ süygeni - nadandar, söylegeni - jalğan, dälelderi - tasbığı menen şalmaları, onan basqa eşnärse joq.

Endi biliñizder, ey, perzentter! Quday tağalanıñ jolı degen jol Allah Tağalanıñ özindey nihayatsız boladı. Onıñ nihayatına eşkim jetpeydi. Biraq sol jolğa jürüwdi özine şart qılıp kim qadam bastı, ol taza musılman, tolıq adam delinedi. Düniyede tüpki maqsatıñ öz paydañ bolsa - öziñ nihayatlısıñ, ol jol qudaydıñ jolı emes. Ğalamnan jıyılsın, mağan quyılsın, otırğan ornıma ağıp kele bersin degen ol ne degen nısap? Ne türli bolsa da, ya düniyeñnen, ya aqılıñnan, ya malıñnan ğadalät, şapağat sekildi birewlerge jaqsılıq tiygizbek maqsatıñ bolsa, ol jol - qudanıñ jolı. Ol nihayatsız jol, sol nihayatsız jolğa ayağıñdı berik bastıñ, nihayatsız qudağa tağırıp hasıl bolıp has ezgü quldarınan bolmaq ümit bar, özge jolda ne ümit bar? Keybirewlerdiñ bar öneri, maqsatı kiyimin tüzetpek, jüris-turısın tüzetpek boladı da, munısın özine bar däwlet biledi. Bul isteriniñ bäri özin körsetpek, özin-özi bazarğa salıp, bir aqılı közindegi aqımaqtarğa "bärekeldi" degizbek. "Osınday bolar ma edik" dep birewler talaptanar, birewler "osınday bola almadıq" dep küyiner, munan ne payda şıqtı? Sırtqa qasiyet bitpeydi, Allah Tağala qaraytuğın qalıbıña, boyamasız ıqılasıña qasiyet bitedi. Bul aynağa tabınğandardıñ aqılı qanşalıq öser deysiñ? Aqıl össe, ol tüpsiz tereñ jaqsılıq süymektikpen öser.

Quday tağala düniyeni kämalattı şeberlikpen jaratqan häm adam balasın össin-önsin dep jaratqan. Sol ösip-önüw jolındağı adamnıñ talap qılıp izdener qarızdı isiniñ aldı - äweli dos köbeytpek. Ol dosın köbeytpektiñ tabılmağı öziniñ özgelerge qolıñnan kelgeninşe dostıq maqamında bolmaq. Kimge dostığıñ bolsa, dostıq şaqıradı. Eñ ayağı eşkimge qas sağınbastıq häm özine özgeşelik beremin dep, özin tilmen ya qılıqpen artıq körsetpek maqsatınan awlaq bolmaq.

Bul özin-özi artıq körsetpek eki türli! Äwelgisi - ärbir jamanşılıqtıñ jağasında turıp adamnıñ adamdığın buzatın jamanşılıqtan boyın jıymaqtıq, bul adamğa nur boladı.

Ekinşisi - özin-özi özgeşelikpen artıq körsetpek adamdıqtıñ nurın, gülin buzadı.

Üşinşisi - qastıq qılmaq, qor tutpaq, kemitpek. Olar duşpandıq şaqıradı.

Häm özi özgeşe tutatın demektiñ tübi - maqtan. Ärbir maqtan birewden asamın degen künşildik bitiredi de, künşildik künşildikti qozğaydı. Bul üş türli istiñ joqtığı adamnıñ köñiline tınıştıq beredi. Ärbir köñil tınıştığı köñilge talap saladı.

Külli adam balasın qor qılatın üş närse bar. Sonan qaşpaq kerek: äweli - nadandıq, ekinşisi - erinşektik, üşinşi - zalımdıq dep bilesiñ.

Nadandıq - bilim-ğılımnıñ joqtığı, düniyede eşbir närseni olarsız bilip bolmaydı.

Bilimsizdik hayvandıq boladı.

Erinşektik - külli düniyedegi önerdiñ duşpanı. Talapsızdıq, jigersizdik, uyatsızdıq, kedeylik - bäri osıdan şığadı.

Zalımdıq - adam balasınıñ duşpanı. Adam balasına duşpan bolsa, adamnan bölinedi, bir jırtqış hayvan qisabına qosıladı.

Bulardıñ emi, hallaqına mahabbat, halıq ğalamğa şapqat, qayrattı, turlawlı, ğadalät isiniñ aldı-artın bayqarlıq bilimi, ğılımı bolsın. Ol bilim, ğılımı qudağa muqtädiy bolsın. Ğılım äweli ğalamı ğılımğa muqtädiy bolsın. Yağni quday tağala bul ğalamdı jarattı, erinbedi, kelisimmenen, hikmetpenen kämälattı bir jolğa salıp jasadı, sizderdiñ isiñiz de bir jaqsılıq bina qılıp, arqa süyerlik şeberlikpenen bolsın. Jäne quday tağala ärne jarattı, bir türli paydalı hikmeti bar. Seniñ de isiñnen bir zarar şığıp ketkendey bolmay, köpke payda bolarlıq bir ümiti bar is bolsın. Bularsız is is emes. Bälkiy, bularsız tağat tağat ta emes.

Belgili, quday tağala eşbir närseni hikmetsiz jaratpadı, eşbir närsege hikmetsiz täklif qılmadı. Bäriniñ hikmeti bar, bäriniñ sebebi bar, bizdiñ ğawam bılay tursın, ğılımğa mahabbatı barlarğa sebep, parızdardı bilmekke iyjtiyhad läzim, sizder ärbir ğamal qılsañız izgilik dep qılasız, izgilikke bola qasd etip, niyet etesiz. Niyet onıñ parızınan hisap, payğambarımız salallahuw ğalayhi wässällamniñ hadis şariyfi "innama-l-ağmal, bin-niyet" degen. Endi niyet ettiñiz taharat almaqqa, namaz oqımaqqa, oraza tutpaqqa, bul tağattardı niyetiñiz zahirınan qalıpsız ğibadatqa jetpegendigi kemşilik emes pe? Sizdiñ batinıñız taza bolmağı äweli iman bolıp, bul zahir ğibadatıñız imandı bolğan soñ ğana, parız bolğan, sizdiñ zahirıñızdağı ğibadat -batinıñızdağı imannıñ köleñkesi, häm sol

imannıñ nurlanıp turmağına körik üşin buyırılğan. Onıñ üşin ğulamalar iman ekew emes, birew, biraq izgi tağatpenen nurlanadı, tağat joq bolsa, küñgirttenedi, bälkiy, sönüw hawpi de bar degen. Eger nadandar ol ğibadattıñ işki sırın eskermey qılsa, sonı qılıp jürip, imanı söner degen.

Meniñ hawpim bar, olar has osı ğibadat eken, qudanıñ bizge buyırğanı, biz osını qılsaq, musılmandıq kämil boladı dep oylaydı. Ol ğibadat küzetşisi edi. Jä, küzetşi küzetken närseniñ amandığın oylamay, bir ğana oyaw turmağın qasd qılsa, ol ne küzet? Küzetken närsesi qayda ketedi? Maqsat küzetilgen närseniñ amandığı, tazalığı emes pe? Ey, işarattan habarsızdar, qara! Bul ğibadattan bir ülkeni - namaz, ol namazdan äweli taharat almaq, onan soñ namazğa şuruwğ qılmaq, ol taharattıñ aldı istinja edi. Munı bir berik oylap tur. Ayağı eki ayaqqa mäsihpenen bitüwşi edi, bular hämması bolmasa köbi iyşarat edi. İstinjada k..iñizdi juwasız, sizdiñ k..iñizdiñ eşkimge keregi joq edi. Onımen sezimdi tazalıqqa iyirgendigiñdi kämil ıhlasıñdı körsetip, işimniñ saflığınıñ soñında halıq körer, sırtımdı da päk etemin häm közge körinbeytin ağzalarımdı da päk etemin, bul päktiktiñ üstinde allağa duğa aytamın dep äzirlenesiz.

Endi namazdıñ atı - salawat, duğa mağınasında degen: Ayaqta, moyında bolğan mäshlar - ol juwmaq emes, özderi de juwuwlı dep körsetken işaratı.

Namazdan äweli qulaq qaqtıñız - eger Allah Tağalanı joğarıda dep, mäkän iysfat etpeseñ de, begirek sozuw ädepsiz bolıp, künä dariyasına ğarıq boldım, yağni düniye äwesine ğarıq qılmay qolımnan tart, yağni qutılarlıq järdemderiniñ iyşaratı. Onan soñ qiyamda turıp qol bağlamaq - qul qoja aldında turmaq - buqara patşa aldında turğannan artıq allanıñ qadirligine öziniñ ğazizdığına ıkrarınıñ beriktigin körsetken işaratı. Qıbılağa qaramaq - äriyne, quday tağalağa eşbir orın mümkin emes bolsa da, zıyratın parız etken orınğa jüzin qaratıp, sondağı duğaday qabıldıqqa jaqın bolar ma eken degen iyşaratı.

Onan soñ qiyra ät, yağni surahı fatiha oqıysıñ, munda biraq söz uzaradı. Ol fatiha süresiniñ mağınalarında köp sır bar.

Rüquğ bas urmaq - aldında quda hazirge uqsas, ol da işarat.

Säjdeler - äweli jerden jaralğanına ıqırarı, ekinşisi - jäne jerge qaytpağına ıqırarı, bas kötermek jäne tirilip, suraw bermegine ıqırarınıñ işaratı.

Qağadat uwl-ahir - duğanıñ aqırında allağa tahiyat, odan täşähhüd, odan salawat, payğambarımız sallallahu ğalayhi wässällämge aytpaq üşin eñ aqırğı sälemmenen tawısasız, yağni Allah Tağaladan ne tilep

duğa qıldıñız. Ol duğa qazinası külli musılmandardı ortaqtastırıp, olarğa da sälämätşilik tilep häm rahmet tilep bitiresiz.

Jä, bul sözden ne ğıbrätlendik?

39. Söz

Ras, burıngı bizdiñ ata-babalarımızdıñ bul zamandağılardan bilimi, kütimi, sıpayılığı, tazalığı tömen bolğan. Biraq bul zamandağılardan artıq eki minezi bar eken. Endigi jurt ata-babalarımızdıñ mindi isin bir-birlep tastap kelemiz, älgi eki ğana täwir isin birjola joğaltıp aldıq. Osı küngiler özge minezge osı örmelep ilgeri bara jatqanına qaray sol atalarımızdıñ eki ğana täwir minezin joğaltpay tursaq, biz de el qatarına kirer edik. Sol eki minez joq bolğan soñ, älgi üyrengen önerimizdiñ bäri de adamşılıqqa uqsamaydı, şaytandıqqa tartıp baradı. Jurttıqtan ketip bara jatqanımızdıñ bir ülken sebebi sol körinedi.

Ol eki minezi qaysı deseñ, äweli - ol zamanda el bası, top bası degen kisiler boladı eken. Köş-qondı bolsa, daw-janjaldı bolsa, biylik solarda boladı eken. Özge qara jurt jaqsı-jaman özderiniñ şaruwasımen jüre beredi eken. Ol el bası men top basıları kalay qılsa, kalay bitirse, halıqta onı sınamaq, birden birge jürgizbek bolmaydı eken. “Qoy asığın qolıña al, qolayıña jaqsa, saqa qoy”, “Bas-basıña biy bolsa, manar tawğa sıymassıñ, basalqañız bar bolsa, janğan otqa küymessiñ” dep maqal aytıp, tilew qılıp, eki tizgin, bir şılbırdı berdik sağan, bergen soñ, qaytıp buzılmaq tügil, jetpegeniñdi jetiltemin dep, jamandığın jasırıp, jaqsılığın asıramın dep tırısadı eken. Onı zor tutıp, äwliye tutıp, onan soñ jaqsıları da köp azbaydı eken. Bäri öz bawırı, bäri öz malı bolğan soñ, şınımenen jetesinde joq bolmasa, solardıñ qamın jemey qaytedi?

Ekinşi minezi - namısqorlıq eken. At atalıp, aruwaq şaqırılğan jerde ağayınğa ökpe, arazdıqqa qaramaydı eken, janın salısadı eken. “Özine ar tutqan jattan zar tutadı” dep, “Az arazdıqtı quwğan köp paydasın ketirer” dep, “Ağayınnıñ azarı bolsa da, bezeri bolmaydı”, “Altaw ala bolsa, awızdağı ketedi, törtew tügel bolsa, töbedegi keledi” desip, “Jol quwğan qazınağa jolığar, daw quwğan pälege jolığar” desip. Känekiy, endi osı eki minez qayda bar? Bular da arlılıq, namıstılıq, tabandılıqtan keledi. Bulardan ayırıldıq. Endigilerdiñ dostığı - peyil emes, aldaw, duşpandığı - keyis emes, ne kündestik, ne tınış otıra almağandıq.

40. Söz

Zinhar, senderden bir surayın dep jürgen isim bar.

Osı, bizdiñ qazaqtıñ ölgen kisisinde jamanı joq, tiri kisisiniñ jamandawdan amanı joq bolatuğını qalay?

Qayratı qaytqan şal men jastıñ bäri bitim qıladı, şaldar özdi-özi köp qurbıdan ayrılıp azayıp otırsa da, birimenen biriniñ bitim qılmaytuğını qalay?

Bir eldiñ işinde jamağayındı kisi birge tuwğanday körip, işi eljirep jaqsı körip turıp, elge kelse, äri-beriden soñ qayta qaşqanday qılatuğını qalay?

Jattıñ bir täwir kisisin körse, "jarıqtıq" dep jalbırap qalıp, maqtay qalıp, öz elinde sonan artıq adam bolsa da tanımaytuğını qalay?

Bir jolawşı alıs jerge barsa, barğan eline öz elin maqtaymın dep ötirikti sıbap-sıbap, qaytıp kelgen soñ sol barğan, körgen elin, jerin maqtap, ötirikti sıbaytuğını qalay?

Qay qazaqtı körsem de, balası jasıraq bolsa, onıñ basınan pärmene bolıp jürip, erjetken soñ suwıq tartatuğını qalay?

Birewdiñ ağayını torqalı toy, topıraqtı ölimde, adaldıq berekede alısuwğa tabılmay, barımta alalıq, urlalıq dese, tabıla qoyatını qalay?

Bäygege at qossañ, atıñdı tartıspaytuğın ağayın, atıñ kelse, bäygesine ökpeleytuğını qalay?

Bayağıda birew birewdi palen jasımda kele jatqanda pälen jerge jetkizip salıp edi dep, sonı ölgenşe ayta jürüwşi edi. Osı künde bul jılğı bergen endigi jılğa jaramaytuğını qalay?

Baydıñ balası kedey bolsa, urlıq qıluwğa arlanbaydı, bayğa kirisüwge arlanatuğını qalay?

Eki jaqsı bir elde süyisken dostığında tura alıspaydı. Keybir anturğandardıñ tım-aq tatuw bola qalatını qalay?

Birewdi dosım dep at berip jürseñ, oğan seniñ bir duşpanıñ kelip bir tay berse, buzıla qalatını qalay?

Künde tilin alatuğın dostan keyde bir til ala qoyğan duşpanğa kisiniñ öle jazdaytuğını kalay?

Köp kisi dosım jetilse eken demeydi, egerde jetilse, bağanağı dosına bir bitimi joq duşpan sol bolatuğını qalay?

Key jurt aqıl aytarlıq kisini izdep taba almaydı. Qılığınıñ qılşığın tanıytuğın kisiden qaşıq jüretuğını qalay?

Birew birewdikine kelgende üydegi malınıñ bärin de aydap kelip, öz üyine kisi barğanda bar malın dalağa aydap jiberetuğını kalay?

Tınıştıq izdep taba almay jürgen jurt tınıştıq körse, sätke turmay, tınıştıqtan jalığa qalatuğını qalay?

Eldi pısıq biylegeni nesi? Pısıqtıñ bäri kedey keletuğını nesi?

Toqal qatın ör keletuğını nesi? Keseldi kisi er keletuğını nesi? Kedey kisiniñ ker keletuğını nesi?

Näpsisin tıyıp, boyın toqtatqan kisiniñ jaman atanıp, näpsisi biylep, maqtanğa erip, päle şığarğan kisi mıqtı atanatuğını nesi?

Qazaqtıñ şın sözge nanbay, qulaq ta qoymay, tıñdawğa qolı da tiymey, päleli sözge, ötirikke süttey uyıp, bar şaruwası suwday aqsa da, sonı äbden estip uqpay tınbaytuğını qalay?

41. Söz

Qazaqqa aqıl berem, tüzeymin dep qam jegen adamğa eki närse kerek. Äweli - bek zor ökimet, jarlıq qolında bar kisi kerek. Ülkenderin qorqıtıp, jas balaların eriksiz qoldarınan alıp, medreselerge berip, birin ol jol, birin bul jolğa saluw kerek, düniyede köp esepsiz ğılımnıñ joldarı bar, ärbir jolda üyretüwşilerge berip sen bul joldı üyren, sen ol joldı üyren dep jolğa salıp, mundağı halıqqa şığının töletip jiberse, hätta qızdardı da eñ bolmasa musılman ğılımına jiberse, jaqsı din tanırlıq qılıp üyretse, sonda sol jastar jetip, bul ataları qartayıp sözden qalğanda tüzelse bolar edi. Ekinşi - ol adam esepsiz bay bolarğa kerek. Ataların paralap, balaların alıp, bastapqı aytqanday jolğa salıp, tağlım berse, sonda tüzeler edi. Endi munday halıqtı eriksiz qorqıtıp köndirerlik küş-quwat eşkimge bitpeydi. Ol balanı qazaqtıñ bärin paralap köndirerlik däwlet bir kisige bitüwge mümkin de emes. Qazaqtı ya qorqıtpay, ya paralamay, aqılmenen ne jırlap, ne sırlap aytqanmenen eşnärsege köndirüw mümkin de emes. Etinen ötken, süyegine jetken, atadan miras alğan, ananıñ sütimenen bitken nadan-dıq äldeqaşan adamşılıqtan ketirgen. Özderiniñ ırbañı bar ma, pış-pışı bar ma, güwildegi bar ma, dürildegi bar ma - sonısınan düniyede eşbir qızıqtı närse bar dep oylamaydı, oylasa da burıla almaydı, eger söz aytsañ, tügel tıñdap tura almaydı, ne köñili, ne közi alañdap otıradı. Endi ne qıldıq, ne boldıq!

42. Söz

Qazaqtıñ jamanşılıqqa üyir bola beretuğınınıñ bir sebebi - jumısınıñ joqtığı. Eger egin salsa, ya sawdağa salınsa, qolı tiyer me edi? Ol awıl-

dan bul awılğa, birewden bir jılqınıñ mayın surap minip, tamaq asırap, bolmasa söz añdıp, quwlıq, sumdıqpenen adam azdırmaq üşin, yaki azğıruwşılardıñ keñesine kirmek üşin, paydasız, jumıssız qañğırıp jürüwge qumar. Düniyelik kerek bolsa, adal eñbekke salınıp alğan kisi onday jüristi ittey qorlıq körmey me? Öziniñ käsibin tastap, kezegendikke salına ma? Maldılar malın öñkey malşılarğa, bala-şağağa tapsırıp, qoldağı quday bergen azdı-köpti däwleti qızıqsız körinip, onıñ urı-börige jem bolıp, qarğa-jarğa uşırawına şıdaydı. Pış-pış keñesten qalıp, bir awılğa barıp, quwlıq, sumdıq jasap jürip, tegin tamaq jep, ırjıñdasuwdı qısıratuwğa şıdamaydı. Ne üşin deseñ, halıqqa ädet jol bolğan soñ, şaruwağa pısıq, mal bağuwğa, mal tabuwğa pısıq ol önerli kisige qosılmaydı, ya özi päle şığaruwğa pısıq, ya sondaylardıñ sözin "estigenim", "bilgenim" dep elge jayıp jürip, ırbañdawğa pısıq önerlilerge qosılğanday körinedi. Sol üşin osı küngi qazaqtıñ iske jaraymın degeni öziniñ azdı-köptisin birewge qosa salıp, "köre jür, közdey jür" dep basın bosatıp alıp, söz añdıp, tamaq añdıp, el kezüwge salınadı. Bul kündegige baylıq ta maqtan emes, aqıl, abuyır da maqtan emes, arız bere bilüw, alday bilüw - maqtan. Bul ekewi qolınan kelgen kisi salt attı, sabaw qamşılı kedey de bolsa, az da bolsa ornı törde, maylı atqa, maylı etke qolı jetedi. Jelökpelew, maqtanşaq baylardı: "siz aytsañız, otqa tüsüwge barmın" dep jeldendirip alıp, şaruwasın qılmay-aq, malın baqpay-aq, sodan alıp kiyimin büteytip kiyip, täwir atın minip alıp, qatarlı bir qurmetke jetip jüre beredi. Ol bay öz tınıştığın da bilmeydi, bos şığındanğanın da eskermeydi. Bir kisimen söylesse, "munı qaytemiz?" - dep bağanağı anturğanmen aqıldasadı. Ol sıyırdıñ jorğası sekildenip, qarayğanda jalğız özim bolsam eken deytuğın niyetimen jäne de aqıldasar dosı köbeyse, qadirim ketip qaladı dep oylap: "Oy, täñir-ay, sonı bilmey tursız ba? Ol ana quwlıq qoy, bul mına quwlıq qoy" dep, "oğan büydey salsañ bolmay ma?" dep bar oñbağan jawaptı üyretip, amalşılıqtıñ jolın üyretem dep, ol baydıñ özin kisige senbeytuğın qıladı. Jäne baydıñ özine de adam senbeytuğın boladı. Baydıñ öz jawabı, öz minezi oñbay turğan soñ, bağanağı kisi buzılsa, älgi anturğan bağanağı bayğa: "Men aytpap pa edim, onıki quwlıq söz dep, mine, kördiñ be?" - dep, ekinşide tırp etpeytuğın qılıp aladı. Endigi jurttıñ aqılı da, tilewi de, hareketi de - osı.

43. Söz

Adam uğılı eki närseden: biri - tän, biri - jan. Ol ekewiniñ ortalarında bolğan närselerdiñ qaysısı jibili, qaysısı käsibi - onı bilmek kerek. İşsem, jesem demektiñ bası - jiybiliy, uyqtamaq ta soğan uqsaydı. Az ba, köp pe, bilsem eken, körsem eken degen arzuw, bulardıñ da bası - jibili.

Aqıl, ğılım - bular - käsibi. Közbenen körip, qulaqpen estip, qolmen ustap, tilmen tatıp, murınmen iyiskep, tıstağı düniyeden habar aladı. Ol habarlardıñ unamdısı unamdı qalpımenen, unamsızı unamsız qalpımenen, ärneşik öz süretimenen köñilge tüsedi. Ol köñilge tüsirüwşi bağanağı bes närseden ötken soñ, olardı jayğastırıp köñilde sürettemek. Ol - jannıñ jibili quwatı dür. Bir umıtpastıq jaqsı närseden köñilge jaqsı äser hasıl bolıp, jaman närseden köñilge jaman äser hasıl boluw sekildi närseler. Bul quwattar äwelde kişkene ğana boladı. Eskerip baqqan adam ülkeytip, ulğaytıp, ol quwattardıñ quwatın zoraytadı. Eskerüwsiz qalsa, ol quwattıñ qaysısı bolsa da joğaladı, tipti joğalmasa da, az-mäz närse bolmasa, ülken eşnärsege jaramaytın boladı. Kimde-kim sırttan estip bilüw, körip bilüw sekildi närselerdi köbeytip alsa, ol - köp jıyğanı bar adam: sınap, orındısın, orınsızın - bärin de bağanağı jıyğan närselerinen esep qılıp, qarap tabadı. Bulay etip bul hareketke tüsingen adamdı aqıldı deymiz. "Quday tağala özi aqıl bermegen soñ qayteyik?" demek, "quday tağala senimenen meni birdey jaratıp pa?" demek - quday tağalağa jala jawıp, özin qutqarmaq bolğandığı. Bul - oysız, önersiz nadan adamnıñ isi. Oğan quday tağala körme, esitpe, körgen, estigen närseñdi eskerme, esiñe saqtama dep pe? Oyın-külkimen, işpek-jemek, uyqtamaqpen, maqtanmen äwre bol da, işiñdegi qazınañdı joğaltıp, hayvan bol degen joq. Keybirewler aytadı: "Aqıl jibili bolmasa da, talap - jibili. Talap bergen adam aqıldı taptı, talabı joq kisi taba almadı", -deydi. O da beker. Talap balada da bar, oğan talas qıluwğa bolmaydı. Bağana ayttıq qoy, quwatı basında kişkene boladı, eskermese joğalıp ta ketedi, eskerse, kütip aynaldırsa, zorayadı dep. Jan quwatımenen adam hasıl kılğan önerleri de künde tekserseñ, künde asadı. Köp zaman tekermeseñ, tawıp alğan öneriñnin joğalğandığın jäne öziñniñ ol mezgildegiden bir baska adam bolıp ketkeniñdi bilmey kalasıñ. Qay joğalğan öner: "al, men joğaldım" dep, habar berip joğaladı. Endi kuwsañ, bağanağı äwelgi tabuwıñnan qıyınıraq tiyedi. Jan quwatı deytuğın quwat - bek köp närse, bärin munda jazarğa uwaqıt sıyğızbaydı. Biraq ärbir önerdiñ tıstan tawıp alıp, işke salğanın, sonıñ tamırın berik ustap turuwğa jarawşı edi. Köp zaman eskermegen adamnan ol bağanağı önerdiñ öziniñ eñ qızıqtı, qımbattı jerleri joğala bastaydı. Onan soñ köp zaman ötse, sol önerdi saqtaytuğın quwattıñ özi de joğaladı. Onan soñ qayta käsip qıluwğa bolmaydı. Bul quwattıñ işinde üş artıq kuwat bar, zinhar, sonı joğaltıp aluw jaramas, ol joğalsa, adam uğılı hayvan boldı, adamşılıqtan şıqtı. Birewi orısşa "podvijnoy element" dep ataladı. Ol ne närse? Ne kördiñ, ne esittiñ, ärneşik bildiñ, sonı tezdikpenen uğıp, uqqandıqpenen turmay, artı qaydan şığadı, aldı qayda baradı, sol eki jağına da aqıldı jiberip qaramaqqa tez qozğap jiberedi. Eger bul bolmasa, köp bilüwge

köp oquw oñdı payda da bermeydi. Kerekti uwaqıtında oylamay, kerekti uwaqıtında qılmay, kerekti uwaqıtında aytpay, däyim uwaqıtınan keş qalıp, "Äy, ättegen-ay. Üytüwim eken, büytüwim eken" dep, ömir boyı ğafil bolıp-aq otırğanıñ. Birewin orısşa "sila prityagatelnaya odnorodnogo" deydi. Ol - bir närseni estip, körip bildiñ, hoş keldi, qazir soğan uqsağandardı tekseresiñ. Tügel uqsağan ba? Yaki bir ğana jerden uqsağandığı bar ma? Ärneşik sol iske bir kelisken jeri bar närselerdiñ bärin oylap, bilgenin tekserip, bilmegenin surap, oqıp, bötennen habarlanıp bilmey, tınşıtpaydı. Üşinşisi, orısşa "vpeçatlitelnost serdtsa" deydi, yağni jürekti maqtanşaqtıq, paydakünemdik, jeñildik, salğırttıq - bul tört närsebirlän kirletpey taza saqtasa, sonda sırttan işke barğan är närseniñ süreti jürektiñ aynasına anıq räwşan bolıp tüsedi. Onday närse tula boyıña jayıladı, tez umıttırmaydı. Egerde bağanağı tört närsemen jürekti kirletip alsañ, jürektiñ aynası buzıladı, ya qıysıq, ya küñgirt körsetedi. Endi onday närseden oñdı uğım bolmaydı. Ärneşik tän quwatımenen sırttan tawıp, sırttan saqtaysız, onıñ atı däwlet edi. Onıñ da neşe türli keseli, kesepatı bar närselerin bilmeseñ, saqtay almawşı ediñ ğoy. Soğan uqsağan iştegi jan quwatımenen jıyğan närseniñ atı aqıl, ğılım edi ğoy. Onıñ da neşe türli keseli, kesepatı tiyer närseleri bar. Onı bilmeseñ, baqpasañ - ayrılasıñ. Jäne ärbir jaqsı närseniñ ölşewi bar, ölşewinen assa - jaramaydı. Ölşewin bilmek - bir ülken kerek is. Oylanbaq jaqsı, iske tipti salınıp ketken kisi oyın baylay almay, qıyaliy bolıp ta ketkeni boladı. İşpek, jemek, kiymek, külmek, köñil kötermek, quşpaq, süymek, mal jıymaq, mansap izdemek, aylalı bolmaq, aldanbastıq - bul närselerdiñ bäriniñ de ölşewi bar. Ölşewinen asırsa, boğı şığadı. "Neniñ qızığın köp izdeseñ, sonıñ küyigin bir tartasıñ" degen. Baz mahfi olmaya ol, men aytqan üş quwattıñ işinde ekewi, yağni "sila prityagatelnaya odnorodnogo" birlän "podvijnoy element" - bul ekewi qosılıp tura turğan närse, külli payda da bulardan şığadı, uwa külli zarar da bulardan şığadı. Mansap süygiştik, maqtanşaqtıq, aşuwlanşaqtıq, ötirikşilik, osığan uqsağan ärbir maskünemdikke tartıp, qumar qılıp, aqıldan şığarıp jiberetuğın närseler osı ekewinen boladı. Bulardı tübegeyletkende jaqsı närselerdi tübegeyletip, jaman närselerden, yağni joğarğı aytılmış sekildi adamşılıqtan şığarıp, qumarpazdıqqa salıp jiberetuğın närseden boydı erte tıyıp aluwğa kerek. Payda, zalaldı ayıratuğın quwattıñ atı aqıl edi ğoy. Bir aqıl quwatıbirlän munı toqtatıp bolmaydı. Häm aqıl, häm qayrat - eki mıqtı quwat qosılıp toqtatadı. Ol ekewi kimde bar bolsa, bağanağı eki quwattıñ ekewi de az bolsa, yaki biri bar, biri joq bolsa, bağanağı eki quwattar - bir bası qattı asaw at, jügensiz tawğa ura ma, tasqa ura ma, suwğa ura ma, jarğa ura ma - quday bilsin, äytewir jolda körgen esti, aqılı durıs adamdar äli de

suramay da qaladı. Sende erik joq. Eki etek jayılıp, eki köziñ aspanda, masqara bolıp ketkeniñ ölgeniñşe.

44. Söz

Adam balasınıñ eñ jamanı - talapsız. Talap qıluwşılar da neşe türli boladı. Häm talaptıñ özi de türli-türli. Häm sol talaptardıñ qaysısınıñ soñına tüsse de, birinen biri önerli, turlawlıraq keledi. Üwä, läkin adam balası ya talaptı, ya talapsız bolsın, äytewir "bärekeldini" kerek qılmaytuğını bolmaydı. Ärneşik, orınsız ba, orındı ma, "bärekeldi" dewşini köñil izdep turadı. Adam balası özi qay jolda, qay maydanda jürse, sol maydandağı kisimen sırlas boladı. Onıñ üşin özge joldağılardan "bärekeldini" oñdı kütpeydi. Mağan "bärekeldi" dese, osı özimmenen seriktes, sırlas osılar "bärekeldi" der deydi. Talaptıñ işinde adam balası köbinese basına qadir izdep, sol talapta boladı. Birew mal quwıp jatır. Sarañdıqpen, aramdıqpen, äytewir mal tapsam, "Mal tapqan erdiñ jazığı joq" deytuğın, "Maldınıñ beti jarıq" deytuğın maqalğa senip, halıqtıñ türine qaray, it te bolsa, maldını söge almaydı dep, bul mal häm payda, häm qasiyet boladı boyıma deydi. Munısı ras, qazaqtıñ öz qulqına qarağanda. Biraq adamdıqqa, aqılğa qarağanda, qazaq tügil, köñil jiyirkenetuğın is. Osığan oray birew er atanamın, birew qajeke atanamın, birew moldeke atanamın, birewler bilgiş, quw, sum atanamın dep, sol harekette jür. Ärqaysısı qazaqqa yaki biri bar, biri joq bolsa, bağanağı eki buldamaq ta bolıp, basına "osınım birsıpıra elew azıq bolar" degen talappenen qılıp jür. Munısı qazaqtıñ tamırın ustap-ustap qaraydı dağı, "mınanı alıp kelip berse, qımbat alğanday eken, osı künde mına bir istiñ biraz pulı bar eken" dep, qazaqtıñ öz betinen oqıp, izdengen talap bolmasa, kitap betinen oqıp izdegen talap emes. Onıñ üşin kitap sözimenen izdengen talap bolsa, äweli kökirekti tazalaw kerek deydi, onan soñ ğibadat qıl deydi. Qazaqtıñ betine qarap, sodan oqığan bolsa, ol talabıñdı qıla ber, kökirekti tım tazalaymın deme, onı kim körip jatır, işinde qatpar köp bolmasa, qut-berekege jağımdı bolmaydı deydi. Endi osığan qarap, qaydan oqıp, bilip, umtılğan talap ekenin bilersiñ.

45. Söz

Quday tabaraka uwatağalanıñ barlığınıñ ülken däleli - neşe mıñ jıldan beri ärkim ärtürli qılıp söylese de, bäri de bir ülken quday bar dep kelgendigi, wä häm neşe mıñ türli dinniñ bäri de ğadalät, mahabbat qudayğa layıqtı degendigi. Biz jaratuwşı emes, jaratqan köleñkesine qaray biletuğın pendemiz. Sol mahabbat pen ğadalätke qaray tartpaqpız, sol

allanıñ hikmetin birewden birew anığıraq sezbekpen artıladı. İnandım, sendim demek iynandıramın, sendiremin degen emes. Adamşılıqtıñ aldı - mahabbat, ğadalät, sezim. Bulardıñ kerek emes jeri joq, kirispeytuğın da jeri joq. Ol - jaratqan täñiriniñ isi. Ayğır biyege iye bolmaqta da mahabbat pen sezim bar. Bul ğadalät, mahabbat sezim kimde köbirek bolsa, ol kisi - ğalım, sol - ğaqıl. Biz janımızdan ğılım şığara almaymız, jaralıp, jasalıp qoyğan närselerdi sezbekpiz, közben körip, aqılmen bilip.

KAYNAKÇA

Abay Entsiklopediya, (Bas Redaktor Nurğaliyev, R. N.; Ahmetov, Z.; Avezova, L. M.; Erzakoviç, B. G. vd.), Atamura, Almatı 1995.

Akhmetbekov, A.; Dostoyevski'nin Varoluşçuluk Düşüncesi ve Abay Kunanbay'e Etkisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir 2011.

Aşa, E.; "Abay Yılı ve Almatı'da Dikkat Çekici Bir Konferans", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, S: 4, Güz, Ankara 1997.

Aşa, E.; "İbrahim Abay Kunanbayoğlu'nun Edebi Çehresi", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 27, 1997.

Ävezov, M.; Abay Qunanbayev, Ğılım, Almatı 1967.

Ävezov, M.; Abay Qunanbayev, Monografiyalıq Zerttevler men Maqalalar, Sanat, Almatı 1995.

Bökeyhanov, Ä.; "Abay (İbrahim) Qunanbayev", Abaydı Oqı, Tañırqa, Ana Tili, Almatı 1993.

Çınar, A., A.; "Büyük Kazka Şairi Abay Kunanbay (1845-1904)", Tür Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, S: 3, Bahar, Ankara 1997.

İbragim, D.; "Kazak Şairi Abay Kunanbayoğlu'nun Eserlerinde Kara Kelimesinin Kullanımına Dair", Problemı İzuçeniya i Prepodavaniya Tyurskoy Filologii; Preemctvennost Pokoleniy,Sbornik Materiyalov Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii, Posvyaşennoy 80-letiyu Akademika M.Z. Zakieva i 10-letiyu kafedrı Tatarskoy Filologii Rossiya, Respublika Başkortostan, G. Sterlitamak, 18-20 sentyabrya 2008.

İbragim, D.; "Klasik Kazak Şairi Abay Kunanbay", İslamî Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı, Sütun Yayınları, İstanbul 2012.

İsmail, Z.; Kazak Türkleri, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

İsmail, Z.; Çınar, A., A.; Abay, TÜRKSOY Yayınları, Kamer Matbaacılık, Ankara 1995

Jumaliyev, Q., J.; Qazaq Ädebiyeti Tariyhınıñ Mäseleleri jäne Abay Poeziyasınıñ Tili, Qazaqtıñ Memlekettik Körkem Ädebiyet Baspası, Almatı 1960.

Kalkan, İ.; Abay Kunanbay, İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, C. 26, İstanbul 2002.

Kara, A.; Bir Söz Sanatı Ustası Kazak Milli Şairi Abay Kunanbayoğlu, Arman Dergisi, Kazak Turkleri Vakfi, İstanbul, Aralik 2004.

Kıdırali, D.; Türkistan'daki Yenileşme Döneminin Öncüsü: Abay, Kardeş Kalemler, Yıl: 7, S.83, Kasım 2013.

Kibar, Z.; "Abay'ı Doğru Anlamak", Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, Eskişehir 26-28 Mayıs 2014.

Kunanbay, A.; Nasihatler (Kara Sözler), Çev.; Zefer Kibar, SFN Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara 2014.

Kunanbay, A.; Şiirler, Çev.; Zafer Kibar, SFN Grafik, Tasarım, Baskı, Ankara 2014.

Mirzahmetov, M., M.; Abaytanuv Tariyhı, Ana Tili, Almatı 1994.

Nurğali, R. N.; Aymuhambetova, J. Ä,; Baytanasova, Q. M.; Qaliyev, A. Q.; Qazaq Ädebiyeti, Jalpı Bilim Beretin MekteptiñQoğamdıq-Gumanitarlıq Bağıtındağı 10. Sınıbına Arnalğan Oquvlıq, Jazuvşı, Almatı 2010.

Öner, M.; "Abay Kunanbayulı ve Tabiat Şiirlerinden Seçmeler", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, TDK Yayınları, S: 1, Bahar, Ankara 1996.

Qazaq Prozası, Hrestomatiya II, 19-20. Ğasırlar, Ğılım, Almatı 2001.

Söylemez, O.; "Kazakistan-Kültür ve Medeniyet" TDV İslam Ansiklopedisi, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Süyinşaliyev, H.; 19. Ğasırdağı Qazaq Ädebiyeti, Mektep, Almatı 1986.

Süyinşaliyev, H.; Qazaq Ädebiyetiniñ Tariyhı, Sanat, Almatı 1997.

Uygur, C. V.; Kazakların Büyük Dahisi Abay, PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, S. 2, Isparta 1997.